

Н. Досметова, Ш. Наралиева, М. Абдураупова

ЎЗБЕК ТИЛИ

**Умумтаълим мактабларининг
5-синфи учун дарслик**

*Қозоғистон Республикаси Таълим ва
фан министрлиги тасдиқлаган*

Алматы
«Жазушы»
2017

УДК 373.167.1
ББК 81.2 Узб-922
Д 64

Шартли белгилар:

– савол ва топшириқлар

– топшириқлар

– эслаб қолинг

– билиб олинг

– матнолди савол ва топшириқлар

– гуруҳда ишлаш

– жуфтликда ишлаш

– якка тартибда ишлаш

– умумий топшириқлар

– тақдимот ўтказиш

Досметова Н. ва бошқ.

Д 64 **Ўзбек тили.** Умумтаълим мактабларининг 5-синфи учун дарслик.
/ Н. Досметова, Ш. Наралиева, М. Абдураупова. – Алматы: Жазушы,
2017. – 352 бет, расмли.

ISBN 978-601-200-579-0

УДК 373.167.1
ББК 81.2 Узб-922

© Н. Досметова, Ш. Наралиева,
М. Абдураупова, 2017

© «Жазушы» баспасы, 2017

Барча ҳуқуқлар ҳимоя қилинган.
Нашрнинг мулкый ҳуқуқлари
«Жазушы» нашриётига тегишли.

ISBN 978-601-200-579-0

Азиз ўқувчилар!

Сиз бошланғич синфларда “Она тили” фанидан дастлабки тушунчалар ҳақида маълумотлар олдингиз. Товуш ва ҳарф ўртасидаги фарқларни ажрата олиш имконига эга бўлдингиз, бўғин, сўз, сўз бирикмалари, гап тўғрисидаги илк сабоқларни тингладингиз.

Энди эса ўзбек тилидан янада кўпроқ меҳнат қилишингиз, сабот ва чидам билан она тилининг сир-асрорларини ўрганишингиз лозим. Сабаби она тили барча фанларни билиш ва ўзлаштиришнинг калити саналади. Қўлингиздаги мазкур дарслик ёрдамида Сиз ўзбек тилшунослиги соҳасининг бошланғич маълумотларини эгаллаб, мустаҳкамлайсиз. Сизлар 5-синфда адабий тил ва матн ҳақидаги дастлабки маълумотларга эга бўласиз, сўзларнинг тўғри ёзилиши, имло қоидалари, тиниш белгиларининг ишлатилиш ўринлари, лексикология (сўз илми), морфология(сўз туркумлари) бўлимлари ҳақида маълумотга эга бўласиз.

Ушбу дарслик Сизни атрофингиздаги одамлар билан эркин мулоқот қилишга, фикр алмашишга, саводли ёзиш, равон ва таъсирли сўзлашга ўргатади. Дарсликда Сиз турли қизиқарли топшириқларни бажарасиз: жуфтликда, гуруҳларда ишлайсиз, фикрингизни мақол ва маталлар орқали хулосалаш, далиллаб етказиш кўникмасини эгаллайсиз.

5-синфда оладиган маълумотларингиз юқори синфларда эгаллайдиган билимларингизнинг пойдевори ҳисобланади. Сиз келажакда мустақил Ватанимиз – Қозоғистон равнақи учун хизмат қиладиган энг кучли математик, биолог, шифокор, муҳандис, дипломат ёки бошқа касб эгалари бўлишингиз учун биринчи навбатда она тили ва адабиётни мукамал билишингиз даркор.

Азиз болажонлар!

Она тилининг сир-асрорларини яхшилаб билиб олишга ғайрат қилинглар! Бу йўлда сизларга омад ёр бўлсин!

I БЎЛИМ.

МАДАНИЯТ: ТИЛ ВА МУОМАЛА

1-дарс. САЛОМ, МАКТАБ!

Салом, мактаб!

Ёз тугади. Иссиқ кунлар ўтиб кетди. Яна мактаб қучоғига қайтмоқдамиз. Лекин унинг битмас-туганмас гашти ҳамон хаёлимизда. Барчамиз байрам кайфиятидамиз, чунки дам олиш кунлари кўнгилли ўтди. Бизга яратилган барча имкониятлардан фойдаланиб, куч-қувват тўплаб, севимли мактаб, меҳрибон устозларимиз бағрига қайтдик.

Бугун эса 1сентябрь– Билимлар куни! Ушбу кун Ватанимиз – Қозоғистоннинг барча мактабларида биринчи кўнғироқ садоси жаранглайди! Бу кўнғироқ биринчи маротаба мактаб остонасига қадам қўйган болакайлар учун чин маънодаги илк кўнғироқдир. Улар учун илм эшиклари очилади. Дунёга теранроқ назар солиш, билим пиллапояларидан кўтарилиш, зиё сари қадам қўйиш имкони туғилади. Бу жараён янада қувончли бўлиши учун 1-синф ўқувчиларига Президент совғаси – «Менинг Ватаним – Қозоғистон» китоби

тақдим этилади. Илк ўқув йилининг биринчи кундаёқ бу
ажойиб совғани қўлга киритган болажонлар, албатта, ўқишни
яхши кайфият, шавқ ва завқ ила бошлайдилар!

Барчангизга билимлар куни муборак бўлсин!

Сентябрнинг шодон тонготарида
Мактаб ишқи билан қалблар уйғонар.
Бахт куйи янграйди кўнгил торида,
Қувонч, ҳаяжондан диллар тўлғонар.

Бугун оилада каттакон байрам,
Гул ва нурга тўла хонадонлар.
Чехралар гулгуну шодлик бир олам,
Мактабга боради шўх болажонлар.

Биринчи кўнғироқ,
Биринчи сабоқ,
Биринчи муаллим,
Биринчи устоз!
Бу сўзлар юракка нақадар иноқ,
Юраклар тўрида ҳурмат ва эъзоз.

Қара, пештоқида ҳилпирар байроқ,
“Келгин бағримга”, деб чорлайди мактаб.
Бунда илм қайнар мисоли булоқ,
Тўйиб-тўйиб ичгин сен уни мақтаб.

Нормурод Назруллаев

Савол ва топшириқлар.

1. Билимлар куни нима учун нишонланади?
2. Шоир ўз шеърида қандай мавзунини ёритган?
3. Шеърда бир хил сўроққа жавоб бўлиб, бир хил синтактик вазифани бажарган сўзларни топинг ва гапдаги вазифасини аниқланг. Гапнинг бундай бўлакларини қандай атайсиз, номини айтинг.

4.«Ёзги ишлар» ёки «Ёзги таътилда» мавзуларининг бирига ижодий матн ёзинг. Ёзган матн бўйича режа тузинг.

2-3-дарс. НУТҚ МАДАНИЯТИ

1-машқ. Эрталаб турганингизда, ота-онангизга қандай мурожаат этасиз? Бошқа оила аъзоларингизга-чи? Улар билан қайси тилда гаплашасиз? Она тилим дейишнинг сабаби нимада деб ўйлайсиз, изоҳланг. Муомала маданияти деганда нимани тушунасиз? Қуйидаги матнни ўқиб мулоҳаза юритинг. Матн асосида диалог тузинг.

Ўқишга кетаётиб, автобуснинг орқа ўриндиқларида ўтирган ўзим тенги қиз ва ўғил болаларни кузатиб кетдим. Улар турли қўл ҳаракатлари, имо-ишоралар билан ўзаро суҳбатлашардилар. Туғма кар ва соқов бўлган бу болалар бир-бирларининг «гаплари»дан чехраларига табассум югуриб, кулгидан юзлари ёришиб кетарди. Нималар ҳақида «гаплашиш»ганини тушунганим йўқ, бироқ шуни сездимки, юзларидаги самимийлик фақат яхши гаплардан «гаплашишган»ини айтиб турарди...

Ўша кундан буён ўйлаб қолдим: нега бизлар соғ-саломат бўла туриб, бир-бирларимизга етарли меҳр кўрсата олмаямиз? Шундай вақтлар бўладики, арзимас нарсадан аразлашиб, уруш-жанжал кўтариб, бир-бирларимизга озор етказамиз. Кўпинча, соф ўзбек сўзларимизни ҳам тўғри талаффуз қилмай, суҳбат чоғида русча, инглизча сўзларни ҳам қўшиб оламиз. Нега чиройли муомала қила олмаймиз?

Интернет манбаларидан

Топшириқлар.

Я

1. Юқорида берилган матн юзасидан ўз фикрингизни бир гап билан ёзма баён этинг.

Г

2. Фикрингизни ҳаёт билан боғлаб, мисоллар келтириб ёзинг.
3. Мавзу бўйича хулоса чиқаринг.

2-машқ. Россия ва Америкада нима учун ўзбек тилида гаплашмайдилар? Нега рус, инглиз, араб ва бошқа тиллар махсус ўрганилади ва ўрганишдан мақсад нима? Шу тил соҳиблари қаерларда яшайдилар?

Матнни ўқиб эшиттиринг.

Ер юзида тиллар кўп. Олимларимизнинг ҳисоб-китобига кўра 7000-га яқин тиллар мавжуд экан. Масалан, қозоқ, рус, инглиз, немис, араб, форс, корейс ва бошқа тиллар. Тилларнинг барчаси инсонлар орасида алоқа-аралашувни таъминловчи восита ҳисобланади.

Ҳар бир миллатнинг ўз она тили бор, у эса асрлар давомида ривожланиб, такомиллашиб боради. Ўзбек тили она тилимиз бўлса, қозоқ тили ватан тилимиздир, рус тили орқали эса биз бошқа миллат вакиллари билан алоқа-аралашувга кириша оламиз.

Сиз китоблар, кинофильмлар орқали ёввойи ҳайвонлар орасида ўсган болалар ҳақида маълумот олгансиз. Ўшанда бир нарсага эътибор берганмисиз? Бундай болалар ҳайвоний қилиқларга эга бўлиб, энг муҳими инсоний фазилатдан – сўзлашишдан маҳрум эдилар.

Интернет манбаларидан

Савол ва топшириқлар.

1. Матн бўйича шахсий фикрингизни билдиринг. Ер юзидаги халқлар нима учун турли хил тилда гаплашадилар?

2. Тилнинг ривожини нимага боғлиқ, далиллар билан исботланг. Нима учун ёввойи ҳайвонлар орасида ўсган болалар гапира олмайдилар? Мисоллар келтириб ёзинг.

3. Фикрингизни кўрган фильмларингиздан мисоллар келтириш орқали ёзма баён этинг. Айтганларингиз бўйича хулоса чиқаринг.

Демак, тил жамиятга ва одамларнинг ўзаро муносабатга киришуви ҳамда алоқа қилиши учун хизмат қилади.

3-машқ. Берилган матнни ўқинг, топшириқларни бажаринг. Матн таркибида берилган маданиятлилиكنи белгиловчи сўزلарни танлаб ёзинг.

Муомала маданиятининг яхши сифатлари тарбияланади, кейин эса у одат тусига киради. Бундай тарбия қанча эрта бошланса, шунча соз: яхши ахлоқнинг одатга айланиши тезроқ кечади. Инглизлар жентельмен бўлиши учун оилада бобо, ота ва ўғилнинг учта университет дипломи бўлиши керак, деб бежиз айтишмаган.

- инсонга нисбатан ҳурмат ифодаси хушмуомалаликдир. Хушмуомалали бўлиш инсонга яхшилиқ тилаш демакдир. Хушмуомалалиكنинг моҳияти – хайрихоҳлик, боадаблик ёки ҳатто зиддиятли вазиятларда ҳам ўзини ҳамиша одоб-ахлоқ доирасида тутати билишидир;
- боадаблик-одоблилиқ – ҳаддан ошмаслик, уни ошириб юбориб кишини ҳафа қилиб қўйиш мумкин ёки қийин вазиятларда унга “ўз қиёфасини сақлаб қолиш”га имкон бермаслиги мумкин;

- камтарлик – ўз кадр-қиммати, билими, жамиятда тутган ўрни (мавқеи)ни баҳолашда вазмин бўлиш;
- олижаноблик – ғаразсиз иш қилмоққа қодирлик, моддий ёки бошқа фойдани деб ўзни камситмаслик.

Интернет манбаларидан

Савол ва топшириқлар.

1.Хушмуомалалик деган сўзни қандай тушунасиз? Бу соҳада ўз фикрингизни баён этиб, флипчарт орқали тақдимот тайёрланг.

2.Боадаблик-одоблилик сўзларининг мазмунини изоҳланг ва хулоса чиқаринг.

3.Камтарлик ва олижаноблик сўзларига изоҳ беринг ва шахсий фикр билдиринг.

Фикрингизни аниқ далиллар билан исботланг.

4.Матндаги уюшиқ бўлакларни аниқланг ва тиниш белгиларига аҳамият беринг.

Адабий тилнинг кишилар ҳаётидаги хизмати, адабий тил меъёрларига амал қилиши ҳақида билишимиз лозим.

4-5-дарс. АДАБИЙ ТИЛ ВА МАТН

4-машқ. «Алпомиш» достонидан олинган парчани ўқинг ва адабий тил меъёрларига тўғри келмайдиган сўзларни топиб, адабий тил меъёрида ёзинг.

...Бойбўрининг Қултой деган йилқичи қули бор эди. Алпомишга энчи бир тарлон бияси бор эди. Бир ярғоқ қулун туғди, бул тулпор деб, Бойбўрига опкеп берган эди. Неча йилдан бери таблада боқувли турган эди. Чопарлар келиб кетгандан кейин табладаги от сағриси тошиб, ёли қулоғидан ошиб, юлдузни кўзлаб, тараққос бойлаб ўйнай берди. Бойбўри: «Шу

ёмонлагурнинг ўйнагани ҳам яхшилик эмас», – деб сағрисига уч-тўрт таёқ тушириб, табладан чиқариб, Қултойнинг қошига йилқиларга оппориб, қўшиб юборди.

Савол ва топшириқлар.

1. Адабий тил меъёрлари нима ва у нима учун ўрганилади?

2. Ўз фикрингизни баён этиб, изоҳ беринг.

3. Адабий тилнинг жонли сўзлашув тилидан фарқи нимада, мисоллар орқали фикрингизни далилланг.

4. Адабий тил юзасидан хулоса чиқаринг.

Болалар луғати

Истиқомат қилмоқ-яшамоқ

Барча халқлар, жумладан, ўзбек халқи ҳам бир неча шевада гаплашади. Шевадаги баъзи сўзлар иккинчи бир шевада гаплашувчилар учун тушунарсиз бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун маълум тилда гаплашувчи кишиларнинг ҳаммасига бирдек тушунарли бўлишини таъминлаш мақсадида ҳар бир тилнинг меъёрлаштирилган шакли ишлаб чиқилади.

Халқ тилининг талаффуз ва грамматик жиҳатдан меъёрлаштирилган шакли адабий тилдир.

Маълум бир ҳудудда истиқомат қилувчи аҳолигагина тушунарли бўлган тил шакли – шева дейилади.

5-машқ. Матнни ўқинг, ундаги фикрни изоҳланг.

Тил қуроли – сўз, сўз қуроли – фикр. Оқилона фикр юри-тиш, мушоҳада юрийтиш, тўғри сўз – одамнинг энг аъло ху-сусияти. Хазинанинг энг қимматлиси – сўз. Сўз нури қуёш ёритолмаган кўнгилни ёритади, қуёш иситолмаган совуқ

қалбни иситади. Ҳар доим аниқ ва маъноли сўзлашга ҳаракат қилинг ва шунга одатланинг.

А. Авлоний

Савол ва топшириқлар.

1. Адабий тилнинг қандай шакллари бор?
2. Адабий тилнинг оғзаки шакли қаерларда ишлатилади?
3. Адабий тилнинг ёзма шаклидан қаерларда фойдаланилади?
4. Нутқда адабий тилдан фойдаланишнинг қандай афзалликлари бор?
5. Юқорида берилган матн юзасидан ўз фикрингизни бир гап билан баён этинг ва ёзинг.
6. Матндаги уюшиқ бўлакларни топинг, тиниш белгиларининг қўлланишига изоҳ беринг.
7. Фикрингизни ҳаёт билан боғлаб, мисоллар келтириб, баён қилинг.
8. Мавзу бўйича хулоса чиқаринг, АКТ-дан фойдаланиб, тақдимот тайёрланг.

Китобдан диктант ёзишга тайёрланиш учун эслатма:

1. Матнни шошмасдан, диққат билан ўқинг, мазмунини билиб олинг.
2. Ажратиб кўрсатилган сўзлар ёки тушириб қолдирилган ҳарфларнинг ёзилишини тушунтиринг.
3. Матнни иккинчи марта ўқиганда, ажратиб кўрсатилмаган, аммо ёзилишида сиз қийналадиган сўзларга диққат қилинг.
4. Агар билсангиз, ўша сўзларнинг ёзилишини тушунтириб беринг.
5. Матнни яна бир марта ўқинг. Сиз ўрганган тиниш белгиларининг қўйилишини тушунтиринг.

6-машқ. Матнни кўчириб ёзинг.

Тил озори – дил озори

Тил бошқа аъзолардан фарқли ўлароқ, ташқаридан қалъа деворлари каби тиш, лаблар, ичкаридан эса танглай билан ўраб олинган. Тилимиз, ундан чиқаётган сўзлар бизнинг қандай инсон эканлигимизни кўрсатадиган муҳим аъзоларимиздан биридир. Тил суяксиз бўлса-да, ҳар қандай сўзни сўзлаш керак эмас, ақл билан иш тутайликки, ундан фақат мулойим сўзлар чиқсин. Айрим одамларнинг бошига тушаётган кулфат ва қийинчиликлар тилимиз, ўйламай гапирган сўзларимиз туфайли эканлигини унутмаслигимиз лозим. Ҳаётда ҳеч қачон тилимизга эрк бермайлик, ҳамиша мулоҳаза билан бирор сўз айтишга ўрганайлик. Шунда одамлар орасида ҳурмат-эътибор топамиз.

Р.Усмонов

Топшириқлар. Матндаги асосий фикрни аниқланг. Ҳаётга боғлаган ҳолда, мисоллар келтиринг. «Қўл югуриги ошга – тил югуриги бошга» мақолига изох беринг ва фикрингизни далиллар орқали асосланг.

Нутқ оғзаки ва ёзма кўринишларга эга. Оғзаки нутқ сўзловчи гапириб турган вақт бирлигидагина мавжуд бўлиб, бу жараён тугаши билан нутқ ҳам тугайди. Оғзаки нутқ тезкорлик билан (автоматик тарзда) амалга ошади. Оғзаки нутқ таҳрир имкониятидан маҳрум. У қандай шаклда борлиққа келган бўлса, шундайлигича тингловчига ҳавола этилади. Оғзаки нутқ ёзма нутқнинг асосидир.

Болалар луғати

Равон — текис

Ғов — тўсиқ

Ёв — душман

7-машқ. Қуйидаги мақолларни икки гуруҳга ажратиб ёзинг, биринчи гуруҳга оғзаки нутқда кўпроқ қўлланадиган мақолларни, иккинчи гуруҳга ёзма нутқда қўлланадиган мақолларни ёзинг.

1. Она юртинг — олтин бешигинг. 2. Билим билан ҳикмат — олтиндан қиммат. 3. Очликда еган ноннинг тўқликда ҳам маззаси кетмайди. 4. Ҳақиқат ўтда куймайди, сувда чўкмайди. 5. Ёмон йўлдош ёв бўлар, равон йўлда ғов бўлар. 6. Дарё сувини баҳор тоширар, одам қадрини меҳнат оширар.

Адабий тилнинг кишилар ҳаётидаги хизмати, адабий тил билан сўзлашув тили орасидаги фарқларни тушуниш, адабий тил меъёрларига амал қилиш ҳақида билишимиз лозим!

Болалар луғати

Вожиб — фарз

8-машқ. Матнни овоз чиқариб ўқинг ва ажратиб берилган сўзларни адабий тил меъёрида ёзинг.

Эй фарзанд, билгилки, ақл юзасидан фарзандга ота-онани иззат ва ҳурмат қилиш **вожибдур**, **нединким** унинг асли ота ва **онадур**. Ота ва онани нима учун ҳурмат **қилурман**, деб кўнглингга **келтурмағил**, билгилки, улар сенинг учун ўлимга ҳам тайёр турадирлар.

«Қобуснома»дан

Савол ва тошириқлар.

1. Нутқда адабий тилдан фойдаланишнинг қандай афзалликлари бор?

2. Юқорида берилган матн юзасидан ўз фикрингизни бир гап билан ёзма баён этинг.

3. Фикрингизни ҳаёт билан боғлаб, мисоллар билан далилланг.

4. Мавзу бўйича хулоса чиқаринг, тақдимот тайёрланг.

Адабий тилнинг оғзаки ва ёзма шакллари мавжуд бўлиб, уларда давлат ва идора ишлари, радио, телевидение, мактаб каби муассасаларда иш юритилади. Нутқни адабий тилда ифодалаш маданиятлилик белгиси ҳисобланади.

9-машқ. Берилган матнни овоз чиқариб, ифодали ўқинг.

Кишиларнинг ҳаётида тилнинг аҳамияти катта. Ёш бола ҳали тили чиқмасданоқ баъзи товушларни фарқлайди, она-сининг алласи ва бувисининг эркалашларини эшитади. У улғайиб, мактабга келади. Мактабни битириб, олийгоҳга қадам қўяди. Ўқитувчининг суҳбатларини эшитиш, китобларни ўқиш натижасида ўзи кўрмаган ва эшитмаган нарсалар, воқеалар, кишилар ҳақида билиб олади.

Буларнинг ҳаммаси тил ёрдамида бўлади.

Демак, кишилар тил ёрдамида илгари яшаган кишиларнинг ҳаётини, бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларни билиб оладилар. Улар ўзлари яшаётган даврдаги кишилар билан тил воситасида ўзаро алоқа боғлаб, ўз фикрларини баён қиладилар, бир-бирларининг мақсадларини тушунадилар. Тил пайдо бўлгач, жамият тез ривожланган. Тил жамиятга хизмат қилади ва

у инсонлар орасида ўзаро муносабатлар учун алоқа қуроли вазифасини бажаради.

Тилни инсон яратади, ўзаро муносабатда тилдан фойдаланилади, ана шу муносабатларда тил ривожланади. Тил фақат инсонга хос ҳодисадир. Инсоннинг бутун ҳаёти ҳам тил билан боғлиқ.

Тил ҳар қайси халқнинг, миллатнинг битмас-туганмас бўлиги ва шу халқнинг маданиятини юксалтиришда энг муҳим воситадир.

Тил – кишиларнинг алоқа воситаси. Тил – бутун жамиятга хизмат қилувчи ижтимоий ҳодиса.

Интернет манбаларидан

Савол ва тошириқлар.

1. Кишилар ҳаётида тил нима учун хизмат қилади?

2. Тилнинг алоқа воситаси эканлигини сиз ҳаётингиздан олинган қайси мисоллар билан далиллай оласиз? Қайси тилларни биласиз? Ўзингиз билган иккинчи тилда синфдошингиз билан диалог тузинг.

3. Матндан асосий фикрни ифодалаган гапни топинг.

4. Ўзингиз ҳам шундай матн тузинг.

5. Матндаги сўзларнинг адабий тил ва оғзаки сўзлашув услубига ҳослигини аниқланг.

Сўз – нутқнинг энг кичик бирлиги. Инсон тили товуш тилидир. Тилдаги сўзлар, сўз бирикмалари, гаплар нутқ товушлари ёрдамида ҳосил бўлади.

10-машқ. Матнни ўқинг. Топшириқларни бажаринг.

Ўзбек адабий тилининг равнақи учун кураш улугъ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий фаолиятининг узвий ва муҳим

бир қисми бўлди. У халққа унинг ўз тилида ғоявий-бадий юксак асарлар яратиш, халқ тилининг туганмас манбаларидан кенг фойдаланиш, унинг бойлиги ва нафислигини намойиш этиш учун курашди, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилини яхши билиб ва эгаллаб олишга, уни қадрлашга, шу тилда китобхонларга манзур бўладиган асарлар яратишга чақирди.

Ўзбек адабий тилининг асосчиси бўлган Алишер Навоий уч тил (форс, араб ва туркий тил) ўзаро курашаётган бир пайтда ўз асарларини ўзбек тилининг бой хазинасидан фойдаланган ҳолда ёзди. У “Хазойинул-маоний”, “Хамса”, “Лисонут-тайр” каби бадий адабиёт намуналарини, “Мажолис ун-нафоис”, “Мезонул-авзон” каби адабиётшуносликка оид асарларни, “Муҳокаматул-луғатайн” каби тилшуносликка оид асарини шу тилда яратди. Бу билан ўзбек тилининг бадий, илмий асарлар яратиш учун бой имкониятларга эга эканлигини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан исботлади ҳамда ўзбек тилининг ихчам грамматик қурилишга ва бой луғат хазинага эга эканлигини кўрсатди. Ўзбек адабий тили XV асрда янги тараққиёт поғонасига кўтарилди.

Н.Маллаев

Савол ва тошириқлар.

1. Матннинг асосий мазмунини аниқловчи 5 та калит сўз топиб ёзинг ва калит сўзлар ёрдамида қайта ҳикоя қилинг.

2. Берилган сарлавҳалардан матнга мосини танланг. «Навоий Астрободда», «Навоий ва Бойқаро», «Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили тараққиётига қўшган ҳиссаси».

3. Қуйида берилган калит сўзлардан фойдаланиб, ўзингиз матн тузинг:

Алишер Навоий, ўзбек адабий тили, тараққиёт, бой имконият, исбот қилмоқ.

4. Алишер Навоийнинг тилшуносликка оид асари қандай номланади?

Ўтилган мавзулар бўйича олган билимларни мустаҳкамлаш.

Ж

1. Муомала маданияти ҳақида фикр-мулоҳаза юритинг.
2. Адабий тил билан сўзлашув тили орасидаги фарқли жиҳатларини мисоллар келтириш орқали баён этинг.

Я

3. «Ўзбек тили – она тилим, қozoқ тили – Ватан тилим» мавзусида ахборот воситаларидан олган маълумотларингиз асосида матн тайёрланг ва синфда флипчарт орқали тақдимот ўтказинг.

Г

6-дарс. “МЕН ҲАМ ИЖОД ҚИЛАМАН!”

11-машқ. Қуйида берилган парчалардан қайси бири матн эканлигини аниқланг. Дўстингиз билан матн қандай бўлиши кераклиги ҳақида суҳбатлашинг. Фикрингизни тушунтириб беринг.

I. Диктантнинг натижаси эшиттирилди. Ўқитувчи диктантни текширди. Мактабимиз кутубхонаси китобларга бой. Биз мактабимизни севамиз. Биз дўстлигимизни унутмаймиз.

II. “Одоб” сўзи араб тилидан олинган бўлиб, “адаб” деган маънони англатади. Тарбия, яхши хулқ, ўз-ўзини кишилар олдида тута билиш, умуман, маданиятли, комил инсонни одобли, ахлоқли киши деб биламиз. Ўсиб келаётган ёш авлодга одоб-ахлоқ тарбиясини сингдиришда ота-оналар, ўқитувчилар, катта ёшдаги кишиларга улкан масъулият юкланади.

“Одобнома” дан

Матн (лот. *textus* – “мат; тўқиб, боғланиш, бирга қўшиб”) – бу оҳанг ва грамматик жиҳатдан, умумий мавзу ва ғоя (асосий фикр) билан бирлашган ўзаро маъно жиҳатдан бир-бирига боғланган гапларнинг изчиллиги. Матн умумий мавзуга эга бўлади ва бир нечта гаплардан тузилади. Матн мазмуни бирон воқеа, ҳодиса ҳақида тугалланган маълумот беради, мулоҳаза билдиради ёки тасвирлайди.

Бир неча гапларнинг бир мавзунини ифодалашда ўзаро боғланиши матн дейилади. Матнлар бир ёки бир нечта қисмдан иборат бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун уларга умумий ном (сарлавҳа) қўйилади.

12-машқ. Шеърни ифодали ўқинг.

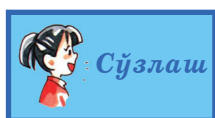
Мулки олам ичра танҳо
Жисму жонсан сен Ватан,
Дилда ёнган туйғуларга
Меҳру имонсан Ватан.

Тоғу тошинг менга олтин,
Чўлу боғинг баҳри нур,
Ҳар муаттар ғунчалардек
Бағри бўстонсан, Ватан.

Кимга барқутли қасрсан,
Кимга ноёб қатра дур,
Кимга олий бир умидсан,
Кимга армонсан, Ватан.

Б.Ражаб

Савол ва топшириқлар.

1. Шеърнинг мазмунидаги асосий фикрни англаб, тушунчаларингизни ёзинг.

2. Шеърга қандай сарлавҳа қўйиш мумкин? Нима учун?
3. “Ватан мен учун ...” деб номланган, Ватан ҳақидаги ҳис-туйғуларингиз асосида эссе ёзинг.

Эссе – (лотинчадан *exagium* - “тарозилаш”) – адабий жанр бўлиб, ҳажми унча катта бўлмаган, эркин тузилишга эга бўлган насрий баён. Аниқ саволлар орқали яқка тарзда олинган таассуротлар йиғиндиси. Кичик ҳажмли ижодий иш бўлгани боис хулоса иш сўнгида алоҳида берилмайди, балки матн ичида айтиб кетилади.

Эссе шахсий ижодий фикрлашни ривожлантириш, ўз фикр-мулоҳазаларини ёзма баён этиш мақсадида ўргатишни кўзлайди.

Эссе ёзиш қоидаси

1. Берилган мавзу ёки савол устида атрофлича ўйланинг.
2. Шерингиз билан ўз ғояларингиз ҳақида суҳбатлашинг.
3. Фикрингизни бир жойга жамлаб, ўзингизни эркин тутиб, муҳокама қилинаётган мавзу ёки муаммога ўз муносабатингиз ёки таассуротларингизни ихчам ва мазмунли ёритинг.
4. “Мен сизларга ... ҳақида сўзлагим, фикрларим билан ўртоқлашгим келди, чунки...”, “Мен шундай хулосага келдимки, ...” каби жумлалардан фойдаланишингиз мумкин.

7-дарс. МАТН ТУРЛАРИ. РИВОЯ МАТН

13-машқ. Берилган матнни овоз чиқариб ўқинг ва сўзлашув тилига оид сўзларни аниқланг. Наргизанинг ва Гуллоланинг хатти-ҳаракатига баҳо беринг.

Бир куни...

Синфдошлар ҳар куни дарс олдидан хоналарни дарсга тайёрлаб, ўқитувчиларининг олқишларини олишга ўрганиб қолишган эди. Бугун Наргиза навбатчилик қилиши керак, аммо у ҳали-вери ўз ишини бажаришни ўйламас эди. Дугонаси Гуллола унга бу ҳақда эслатмоқчи бўлди-да, яқинроқ келиб:

– Наргиза, бугун навбатчисан, синф тахтасини артмапсан-у, – деди.

– Сани ишинг нима? Ўзингни билсанг яхши бўларди, – деди-да, сумкасидан олма олиб ея бошлади. Дугонаси учун Гуллоланинг ўзи ишлади.

Қўнғироқ чалинди, синфга ўқитувчи кирди, синф тахтаси артилган, гулларга сув қуйилган.

– Ким навбатчи? – сўради ўқитувчи Азиза опа. Наргиза қўл кўтарди.

– Яша, қизим, тахтамик ярақлаб турибди. Гулларни ҳам қўймабсан, сув бериб, уларнинг дуосини олибсан-да, – деди Азиза опа...

Интернет манбаларидан

Топшириқлар.

У

1. Адабий тил меъёрларига риоя қилиб, матндаги асосий фикрни сақлаган ҳолда матнни давом эттиринг.

Я

2. Жонли тилда ёзилган сўзларни адабий тилда ёзинг.

Т

3. Матндаги абзацларни аниқланг.

4. Матндаги муаллиф гапи ва кўчирма гапларни аниқланг, тиниш белгиларининг қўлланилиши бўйича ҳамда диалоглар ҳақидаги фикрингизни жамлаб, АКТ-дан фойдаланган ҳолда тақдимот қилинг.

Абзац хат бошидан иккинчи хат бошигача бўлган матндир. Ўзбек тилида сатр боши (хатбоши) деб ҳам юритилади.

14-машқ. Ўқинг. Зарур ўринларга нуқта қўйиб, гапларнинг чегарасини аниқланг. Сатр бошини ажратиб, кўчиринг. Сарлавҳа қўйинг.

Олам остонадан бошланади остона ҳатлаб уйдан чиқдингми, бас, бутунлай бошқа олам оғушига қадам қўясан сенинг ҳар бир хатти-ҳаракатинг ўзгалар нигоҳи остида бўлади кишилар ҳам ўзгача: биров яхши, биров одобли, бошқаси одобсиз, биров ширинсўз камтарин, бошқаси қўрс, манман сен улар билан муомала ва мулоқотда бўлишинг катта ҳаёт қозонида қайнашинг лозим ана шу пайт сенда кўча-кўйда юриш ўзини тута билиш ва муомала одоби ҳамда одатлари, улар билан боғлиқ “кўча одоби” намоён бўлади бунинг учун сен олдиндан тайёрланишинг зарур ушбу одобни билиб олиш ҳам қарз, ҳам фарз.

М. Муродов

15-машқ. Матнларни овоз чиқариб, ифодали ўқинг, ундаги фикрни изоҳланг.

I. «Кўнгил маҳзанининг қулфи тил ва ул маҳзаннинг кали-тин сўз бил», – деган эди ҳазрат Навоий. Ўзликни, миллий қадрият ва урф-одатларни англашда, тарихни билиш ва келажак ҳақида фикр юритишда тил муҳим омил ҳисобланади. Шу ўринда улуғ рус педагоги Ушинскийнинг қуйидаги сўзларини ёдга олиш ўринли: «Тилдаги ҳар бир сўз унинг ҳар бир шакли инсон тафаккури ва туйғусининг натижасидир. Ўша тафаккур ва туйғулар орқали сўз ёрдамида мамлакат табияти ва халқи ифода этилган».

II. Адабий тил (аниқроғи, адабий нутқ) – умумхалқ тилининг ишлов берилган, сайқалланган ва маълум бир меъёрга солинган шакли. Шунинг учун тилнинг бундай кўриниш шаклига тилшунос Мустақим Мирзаев: “Адабий тил – умумхалқ тилидан ясалган гулдаста,” – деб баҳо берган эди. Демак, ўзбек тили шева ва лаҳжалар бир бутунлигидан иборат бўлган ўзбек миллий тилидан фарқланади. Ўзбек тили ўзбек миллатига тегишли бўлган миллий тилнинг таркибий қисми ҳисобланади. Миллий тил билан адабий тил (нутқ) орасидаги алоқа бутун – қисм, умумийлик – хусусийлик муносабатидек бўлади.

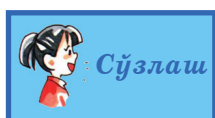
Адабий тил лексикада ҳам, фонетика ва грамматик қурилиш соҳасида ҳам ўз меъёрлари, қоидалари билан ажралиб туради. Бу меъёрлар грамматика дарсликлари, қўлланмалари ва барча хил луғатларда белгилаб қўйилган. Бу меъёрлар шу тилда сўзлашувчи барча кишилар учун умумий ва зарурий ҳисобланади.

«Ҳозирги ўзбек адабий тили» китобидан

Ривоя матни тасвирий матндан воқеанинг изчилликда берилганлиги, унда иштирок этувчи шахсларнинг борлиги, диалогик нутқдан фойдаланиш билан ажралиб туради. Бундай матнларда воқеа-ҳодиса бир мазмуний яхлитликни ташкил этади.

Матннинг бу турида далиллар ва уларнинг тафсилотига алоҳида ўрин ажратилади. Воқеалар ҳикоя тарзида берилади. «Бизнинг оила», «Ёз кунларининг бирида», «Дарвозабон» каби мавзуларда яратилган матнлар шулар жумласидандир.

Топшириқлар.

Ж

1. Юқорида берилган ҳар икки матннинг тури, мазмуни бўйича фикр-мулоҳаза юритинг.

Я

2. Матнлардаги асосий фикрни аниқланг, адабий тил билан жонли сўзлашув тили, яъни шевага хос сўзларнинг фарқли томонларини кўрсатинг, мисоллар келтириш орқали фикрингизни далилланг.

У

3. Матнларга сарлавҳа қўйинг. Матндаги таянч сўзларни топиб ёзинг ҳамда матннинг асосий фикрини белгиловчи гапни ёзинг.

16-машқ. Эссе учун берилган сарлавҳани аниқланг. Қайсилари сарлавҳага мос келмайди. Нима учун? Ўйлаб кўринг ва берилган беш қатордаги сўз бирикмалари ва жумлалардан бир бутун матн тузинг.

1. Биз таътилдан мириқиб дам олиб қайтдик
2. Ёзги таътил
3. Балиқ ови
4. Сув остида балиқларнинг сузганини томоша қилдик.
5. Хотирамда муҳрланган энг ёрқин кун.

Савол ва топшириқлар.

1. Матн нима?
2. Матннинг гапдан фарқли томонларини айтинг.
3. Матн сарлавҳаси нима?
4. Сарлавҳа орқали матн мазмунини олдиндан билса бўладими?

Матн яратишда, энг аввало, сўз танланади, сўнгра шу сўзлардан сўз бирикмалари тузилади, сўз бирикмаларидан эса гаплар ҳосил қилинади.

Демак, бир мавзу доирасидаги ёзма ёки оғзаки нутқ парчаси матн дейилади.

Матн нутқий ҳодиса бўлиб, у икки ва ундан ортиқ гапнинг мазмунан бирикишидир. Масалан: *Куз. Ер ҳайдови бошланди.* шаклидаги тўрттагина сўзнинг мазмунан бирикишидан тортиб, бутун бошли бадий асарлар, қиссалар, сахна асарлари ҳам матн ҳисобланади. Ҳар бир матн маълум бир нарса ёки воқеа-ҳодисани тасвирлайди, у ҳақида хабар беради ёки сўзловчининг муносабатини ифодалайди.

8-дарс. ТАСВИРИЙ МАТН

17-машқ. Ўқинг, матн нечта гапдан тузилгани ва нечта қисмдан иборат эканлигини аниқлаб, ҳар бўлимга сарлавҳа топинг ва матнларни алоҳида кўчириб ёзинг.

Бизнинг мактаб

Бизнинг мактабимиз хиёбон ёнида. У уч қаватли бинога жойлашган. Мактабимизда синф хоналаридан ташқари спорт зали ва майдончаси, ошхона, тадбирлар зали, методика хонаси, ҳар бир фан бўйича хоналар, тажрибалар ўтказиш хоналари, устахона каби хоналар бор.

Мактаб дарвозаси тепасига «Хуш келибсиз!» деган ёзув ва шод-хуррам болаларнинг расми қўйилган. Мактаб даҳлизининг деворлари замонавий шиорлар, буюк алломаларнинг ибратли сўзлари ҳамда бахтли болаликни ифодаловчи расмлар билан безатилган.

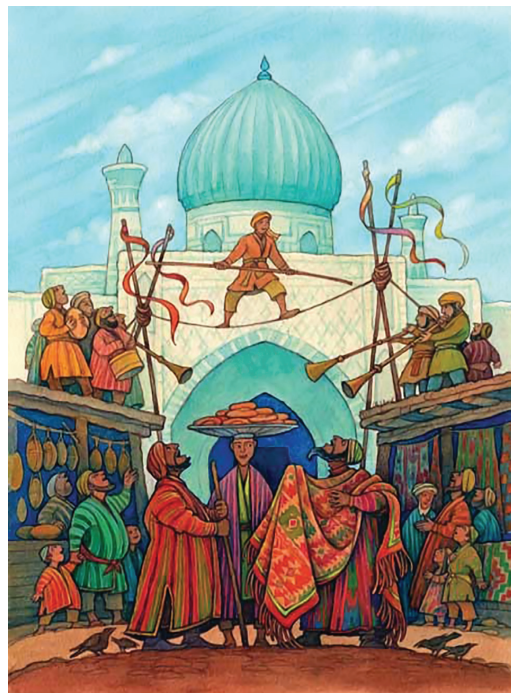
Интернет манбаларидан

Тасвирий матнда воқеада иштирок этадиган шахслар бўлмайди. Унда асосан, табиат манзараси алоҳида нарса-буюмлар, воқеа ва ҳодисалар, иш жараёнлари тасвирланади. Матннинг бу турида тасвирланаётган нарса, воқеа-ҳодисаларнинг ўзига хос ташқи белгиларига аҳамият берилади. Тасвирий матнларни ўрганиш жараёнида йил фасллари, лола сайли, мактаб боғи, ишбилармон фермаси, пахта даласи, чўл, саҳро, тоғ, дарё, шаҳар, қишлоқ ва ҳоказолар тасвири ёзилади.

Сиз юқорида ўқиган мактаб ҳақидаги матн тасвирий матнга мисол бўлади.

18-машқ. Расмлардан бирини танлаб, ҳикоя тузинг.

Савол ва топшириқлар.

1. Тузган ҳикоянгиз матни бўйича режа тузинг. Синфдошингиз билан ўртоқлашинг.

2. Қандай ифода тасвир воситаларини қўллагингиз?
3. Ҳикояни нимани таърифлашдан бошладингиз?

19-машқ. Ўқинг ва кўчириб ёзинг. Матндаги асосий фикрни аниқланг. Муаллифнинг қайси сўзлари сизга ёқди? Қуйидаги матнлар матннинг қайси турига мисол бўла олади?

I. Азиз болажонлар, ёши катталарни, ота-онани ҳурмат қилиш, улар олдида одоб билан туриб, хизматларини бажариш ҳамманинг бурчидир. Ота-оналарингизни ранжитадиган

сўзлар айтишдан, кўнгилларини қолдирадиган ишлардан до-
имо сақланинг ва бу воқеадан хулоса чиқаринг, болажонларим!

Бир киши кечаси уйқудан уйғониб, ўғлидан «сув бер!» деб
сўради. Ўғли: «Отам балки яна уйғониб сув сўраса керак», –
деб ухламасдан отасининг уйғонишини кутиб, тонг отгунча
ухламай ўтирибди. Мана, болалар, одобли бола шундай бўлади.

Р.Усмонов

II. Биз – ўрикнинг гулимиз,
Маза қилиб кўрингиз!
Бунча гўзал экан, деб
Хаёл суриб турингиз.
Қордай тоза, оппоқмиз,
Ёниб турган чироқмиз.
Асаларилар билан
Жуда қалин ўртоқмиз.

Болалар кутубхонасидан

Савол ва топшириқлар.

1. Гап таркибида қатнашиб, гаптаги бошқа бўлак билан муносабат-
га киришмаган, яъни грамматик жиҳатдан боғланмаган сўзларни
аниқланг ва улар қандай сўзлар эканини тушунтиринг.

2. Биринчи шахсга тааллуқли сўзлар борми, улар қандай сўзлар?

20-машқ. Матнолди топшириқлар:

1. Матн билан танишишдан аввал сарлавҳасига диққат қилинг.
2. Матн нима ҳақида бўлиши мумкинлигини ўйлаб кўринг ва синф-
дошингиз билан ўзаро фикр алмашинг.

Табиат ва инсон

Атоқли ўзбек ёзувчиси Ўткир Ҳошимов, “Дафтар ҳошия-
сидаги битиклар” китобида шундай ёзади: “Олдингдан оққан

сувнинг қадри йўқ”, дейдилар. Чиндан ҳам шундай. Олдимиздан оққан сувни увол қилсак – чидайди. Қўлимизни ювсак – чидайди. **Боринги**, оёғимизни ювсак ҳам – чидайди... Аммо олдимиздан оққан сувга тупурсак, чўп тикиб, лойқалатсак, бошидан мағзава ағдарсак...

Азизлар, олдимиздан оққан сувнинг гуноҳи нима ўзи?!”

Ҳақиқатан, табиат бизга кўп нарсаларни инъом қилиб қўйибди: тоза ва мусаффо ҳавони, бебаҳо иқлимни, олтинга тенг тўртта фаслни... **Қаранг**, эшигимиз олдида зилол сувлар шарқираб оқиб ётибди. **Дарҳақиқат**, шундай пайтларда дилда шукроналик ҳисси уйғониб, она табиатимизга муҳаббатимиз ортади. **Қолаверса**, она табиатни асраш, уни турли хил чиқиндилардан тоза сақлаш, ҳар биримизнинг инсоний бурчимиздир!

Ахир, «Яхшидан боғ қолур, ёмондан эса – доғ», дейди-ку доно халқимиз...

Савол ва топшириқлар.

1. Муаллиф матн якунида гапни нима учун кўп нуқта билан тугатди?

2. Муаллиф инсоний бурч ҳақида нима дейди?

3. Матндан ўзингиз учун қандай хулоса олганлигингизни оғзаки айтиб беринг.

4. Матнда ажратиб берилган сўзларга диққат қилинг ва фикрингизни умумлаштириб, синфдошлар олдида тақдимот қилинг.

5. Матннинг сўнгги гапини кўчириб ёзинг ва изоҳланг.

9-дарс. МУҲОКАМА МАТН

Она тили машғулотида қўлланадиган баён усулларида яна бири муҳокамадир. **Муҳокама матннинг ўзига хос хусусияти шундаки, сўзловчи (ўқувчи) баён қилинаётган воқеа-ҳодисага ўз муносабатини билдиради, ўз фикрини исботлаш учун**

далиллар излайди ва уни асослашга интилади. У кузатиш, таққослаш натижаларига таяниб, маълум бир фикрни рад этади. Бу ҳақда ҳукм чиқаради.

Муҳокама тарзидаги матнлар яхшилик ва ёмонлик, меҳнатсеварлик ва ишёқмаслик, тўғрилиқ ва эгрилик, яхши сўз ва ёмон сўз, дўстлик ва душманлик, ботирлик ва қўрқоқлик, ҳалоллик ва текинхўрлик, одоб ва одобсизлик, қадр-қиммат ва қадрсизлик, сабр-қаноат ва сабрсизлик каби мавзуларда бўлиши мумкин.

21-машқ. Матнни диққат билан ўқинг. Оддий режа тузиб, мустақил равишда баён ёзинг.

Ҳикоят

Ривоят қилишларича, бир ов пайтида елдек от чоптириш даврида Хисрав Парвезнинг шоҳлик тожидан гавҳар йўқолади. Ҳамма ов можароси билан банд бўлгани учун буни ҳеч ким сезмай қолади. Овдан кейин Мадойинга қайтадилар. Шоҳ гавҳарнинг тушганини билиб қолади. Халойиққа жар соладилар, нодир гавҳарни қидира бошлайдилар. Подшоҳ тожининг зийнати мамлакат хирожига тенг эди. Шунинг учун ҳам уни топиб келтирган кимсага катта инъом ваъда қилинади.

Халқ бу гавҳарни топиш ва инъомга эга бўлиш билан овора эди. Иттифоқо бири огоҳ, бири ғофил икки ҳамроҳга учрайдилар. Булардан бирининг оти Мудбир, иккинчисининг оти Муқбил эди. Улар шу биёбонни кечиб ўтиб, шаҳарга бориш ниятида эдилар. Булар инжу ахтариб юрган одамларга дуч келадилар ва уларнинг бошлиқларини учратадилар. Мудбир такаббурлик ва гердайиш билан у одам билан саломлашмай ўтиб кетади, Муқбил эса одоб юзасидан унга бош эгиб салом беради ва шу он гавҳарни кўради. Дарҳол ердан гавҳарни олиб, ўпиб, бошлиққа ҳурмат билан беради. Бошлиқ Муқбилни ўзи

билан шаҳарга олиб келади ва бўлган воқеани Хисрав қошида баён этади. Хисрав Парвез эса хушҳол шод бўлиб, Муқбилга ҳаддан зиёда ташаккурлар изҳор қилади ва уни эҳсонлар билан мукофотлайди.

Мудбир такаббурлиги туфайли мукофотдан қуруқ қолди. Муқбил эса одоби ва хушмуомалалиги туфайли мақсад гавҳарини топди ва шоҳ гулзоридан ўрин олди.

А.Навоий

Савол ва топшириқлар.

Я

1. Матн турини аниқланг. Матн нима ҳақда?

Г

2. Нима учун гавҳарни Муқбил топиб олди?

Ж

3. Муқбил нима учун мукофотланди?

4. Мудбир қандай одам?

5. Муқбил ва Мудбирга қиёсий таъриф беринг.

22-машқ. Матнни овоз чиқариб ўқинг ва унинг тузилишига эътибор беринг. Матн мазмунига ўз муносабатингизни билдиринг. Жуптликда муҳокама қилинг.

Бахилликнинг оқибати

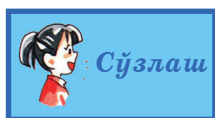
Қадимги замонда ёмон феълли хасис савдогар бозорда айланиб юриб, саккиз юз тилла тангаси бор ҳамёнини йўқотиб қўйди. Ҳар томонга зир югуриб, ҳамёнини сўраб-суриштирди, лекин ҳеч кимдан дарагини эшитмади. Шунда у ким ҳам-

ёнимни қайтариб берса, унга юз тилла мукофот беришни эълон қилиш учун бозорга жарчи юборди. Йўқолган бу ҳамённи Вали исмли бир этикдўз топиб олганди. У ниҳоятда ҳалол киши эди. Эгаси топилгунча ҳамённи сақлаб қўйишга қарор қилди. Жарчининг гапи рост эканига ишонч ҳосил қилгач, савдогарнинг олдига бориб унга ҳамённи топширди.

Савдогар бахил, ёлғончи ва бировга яхшилиқни раво кўрмайдиган ярамас одам эди. У йўқолган ҳамёни топилганига қанчалик хурсанд бўлмасин, буни билдирмади. Дарҳол ҳамёнини очиб санаб кўргач, бечора этикдўзга тухмат қилиб шундай деди: “Шундоқ ҳам оладиган пулингни аллақачон олиб бўлибсан!”.

Вали этикдўз савдогарга шундай дебди: “Оғзингизга қараб гапиринг! Мен фақир кишиман, аммо ёлғончи, ўғри эмасман! Ваъда қилган пулингизни беролмасангиз, мени ўғирликда айбламанг”.

Нопок савдогар Вали этикдўзга тухмат қилиб, ҳатто иккови маҳкамага (қозихонага) боришди. Икки томон сўзини эшитган қози савдогарнинг алдаётганини сизди ва уни қаттиқ жазоламоқчи бўлди. Қози ғазабини билдирмай, ўз қарорини эълон қилиб деди: “Савдогар ҳамёнидан юз олтин танга олинганини даъво қиляпти, этикдўз эса ҳамёндан ҳеч нарса олмаганман, деб айтаяпти. Мен ҳар иккисининг сўзига ишонаман, икковининг ҳам гапи рост. Шунинг учун этикдўз топиб олган бу ҳамён бошқа одамники, ҳамён то эгаси чиққунича маҳкамада туриб туради”. Бахил савдогар этикдўзга қилган ишидан афсусланди, аммо энди кеч эди...

Савол ва топшириқлар.

1. Матндаги асосий фикрга сарлавҳа мос тушганми?
2. Сизнингча, матнни яна қандай номлаш мумкин?
3. Савдогар нимадан афсусланди?
4. “Бахилликнинг оқибати” мавзусида ўз фикрингиз билан ўртоқлашиб, гуруҳларда муҳокама қилинг, тақдимот тайёрланг.

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар.

1. Муҳокама матн нима?

2. “Т-жадвали” стратегияси асосида ривоя ва муҳокама матнлар хусусиятларини ёритинг.

3. Сиз ўқиган матнлардаги қаҳрамонларнинг матндаги ўрни қандайлиги ҳақида суҳбатлашинг.

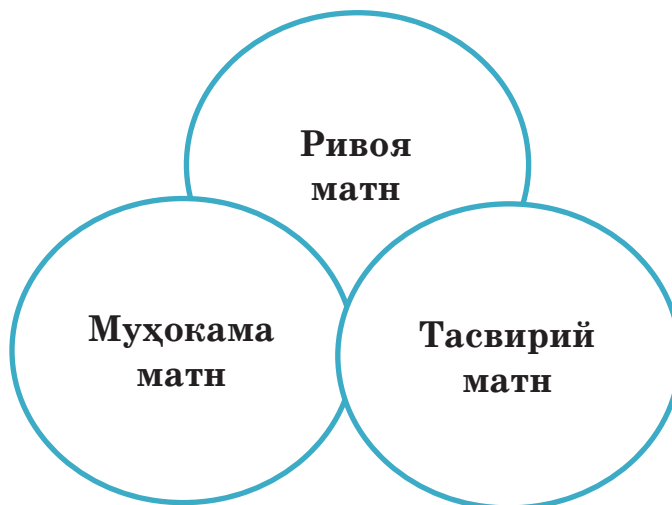
4. Ҳар бир матн турига оид биттадан матнни уйда ўқиб, ўртоқларингиз билан муҳокама қилинг.

5. Гуруҳда тасвир, муҳокама ва ривоя матнларнинг ўзига хос ва фарқли жиҳатларини таққослаб, Венн диаграммасини тузинг. (Дарслигингиздаги матн турларига берилган қоидалардан фойдаланинг.)

23-машқ. Юқоридаги 17-машқда берилган “Бизнинг мактаб” ҳақидаги матнни ривоя матнга айлантириб ёзинг. Қайси жумлаларни ўзгартириш мумкинлигини ўйлаб кўринг. АКТ-дан фойдаланиб, ўқитувчингиз ёрдамида тақдимот тайёрланг.

Китоб устида ишлаш малакасини пухта ўрганиб олиш ва унга чуқур амал қила олиш:

- китобни мустақил ўқий билиш;
- ўқиган китобнинг асосий мазмунини талқин қила олиш, унинг фусункор оламига кира билиш;
- ўқиганларидан ҳаётий хулосалар чиқариш;
- унинг керакли, зарур жойларини ён дафтарчага кўчириб олиш, нотаниш бўлган сўзларни эсда сақлаб қолишга интилиш;
- мунтазам равишда ўқиш кўникмасига эга бўлиш;
- китоб билан муомалада энг қадрдон дўстингга муносабатда бўлгандай эътибор билан қараш;
- китобни яроқсиз ҳолга келтирмаслик учун ундан тўғри фойдалана билиш;
- китобни шопилмасдан, ўйлаб, диққат-эътибор билан ўқиш малакасига эга бўлиш;
- қайта-қайта ўқиш – китобхонлик кўникмасини орттириш;
- ўқиган китобни дўстлар билан ўртоқлашиш, яхши китобни уларга тавсия қилиб, уни бошқалар ҳам ўқиб чиқишига эришиш.

24-машқ. Қуйидаги матнни диққат билан ўқинг. Матн турини аниқланг. Топшириқларни бажаринг.

Табиатни асраш она ватанни асрашдир.

Атроф-муҳит муҳофазаси бу – она Ватан муҳофазаси, қолаверса, соғлигимиз, келажагимиз муҳофазасидир. Она табиат – гўзал олам, бетакрор манзаралар макони. Йилнинг тўрт

фаслида ҳам биз ана шу гўзал оламга интилиб яшаймиз, табиат бағрида ўзимизни қушдай енгил ҳис қиламиз. Ундан баҳра оламиз. Шарқираб оқаётган зилол сувда чўмилсак, чарчоғимиз ёзилади, танамиз яйрайди, вужудимизга куч йиғилади.

Аммо баъзан битмас-туганмас тоза ҳаво манбаи бўлган она табиатга зарар етказиб, унинг бағрини яралаётган одамларни

кўриб, шунчалик ҳам нонкўрлик бўладими, бу инсонни кийинтиргувчи, едириб-ичириб, ҳатто ясантиргувчи она табиатга шафқатсизлик эмасми, дея дилим ўртаниб кетади. Шу боис, мен барча тенгдошларимга атрофимиздаги гўзал оламини асрайлик, она табиятимиз инсон меҳр-муҳаббати билан янада кўркамлашади, бунини ёдда тутайлик, дейман. Зеро,

Атрофдаги гўзаллик –
Энг улуғ бойлигимиз.
Тўкинлик ва тозаллик –
Мустаҳкам соғлигимиз.
Барча ширин неъматлар –
Бергувчи онамиз у.
Бағри тўла ҳикматлар,
Маънолар дунёси у.
Куйдирмангиз бағрини,
Тирнаб, қилманг ярадор.
Далаю қир, тоғини,
Асра, азиз биродар.

Севара Иброҳимова

Топшириқлар.

1. Юқоридаги расм асосида “Она табиатимизни асрайлик”, “Инсоният ва тоза ҳаво” мавзусида эссе ёзинг. Ёзган эссени ўртоғингизга ўқиб беринг. Хомаки нусхаларда бир-бирингизнинг ишингизга тузатишлар киритишга ҳаракат қилинг.

2. Матнлардан уюшиқ бўлакларни топинг, уларга савол бериб, гапдаги вазифасини аниқланг.

10-11-дарс. АЛИФБО БЎЙЛАБ САЁҲАТ, НУТҚ ОҲАНГЛАРИ

Ўзбек тилининг нутқий товушлари тизими бўйича билим ва кўникмага эга бўлишингиз лозим. Натижада, нутқий товушларнинг ҳосил бўлиши ҳақидаги малакаларингизни ривожлантирасиз.

25-машқ. Матнни диққат билан ўқинг, мулоҳаза юритинг.

Қзоноғтиос, тмоульма, сўзлари нима учун маъно англатмаслиги ҳақида фикр юритинг, уларда қандай сўз яширинган? Маъно англатиши учун сиз нима қиласиз? Ҳосил бўлган сўзларни аввал бўғинларга, сўнгра бўғинларни яна бўлакларга бўлиб кўринг, нима ҳосил бўлганлиги ҳақида фикрланг, ҳулоса чиқаринг.

Ж 26-машқ. Назарий маълумотларни ўқинг ва хулоса чиқаринг.

Кафтингизни оғзингизга яқинлаштириб, бир сўзни талаффуз қилинг. Кафтингизда нима сездингиз? Шу сўзни лабларни қимирлатмай, тилни ҳам қимирлатмай айтиб бўладими? Энди фикрингизни жамлаб ўйлаб кўринг ва хулоса чиқаринг, нутқ товушлари қандай ва қаерда пайдо бўлади? Фикр ва мулоҳазаларингизни синфдошларингиз билан бўлишинг.

Фонетика тилшуносликнинг нутқ товушлари тизимини ўргатадиган бўлиmdir. Бу бўлимда товушларнинг ҳосил бўлиш ва талаффуз хусусиятлари кўриб чиқилади. Оғзаки нутқнинг товуш тизимини ўрганадиган тилшунослик бўлими фонетика, ёзма нутқнинг ҳарфлар тизимини ўрганадиган тилшунослик бўлими эса графика дейилади.

Фикримизни бошқаларга товушлар ёрдамида сўзлаш ва ҳарфлар ёрдамида ёзиш орқали баён этамиз. Сўзлаш ва ёзиш орқали баён қилишимиз нутқ ҳисобланади.

Нутқ икки йўл билан амалга оширилади. Товушлар занжири асосида баён қилинган нутқ оғзаки нутқ, ҳарфлар кетма-кетлиги асосида баён қилинган нутқ эса ёзма нутқ саналади.

27-машқ. Гапларни ўқинг, топшириқларни бажаринг.

1.Теваракда одамлар ва қушларнинг садолари янгради.
2.Ҳар ерда уюм-уюм, тоғ-тоғ пахта хирмони чақнайди. 3.У Олмазорга йўл олган халқ оқимига қўшилди. 4.Қишлоқдан

сел кўтарилгач, тоғ этаклари бўйлаб қип-қизил лолазор, бўз ўтлар кўрпасида қалин ўсган бинафшалар, унга тутшиб кетган узумзорлар ва ёнғоқзорлар ажиб манзарани ҳосил қиларди. 6.Биз турган ердан азим Сирдарёнинг кумуш тўни ярқираб турарди. 7.Тикансиз гул, машаққатсиз ҳунар бўлмас.

Топшириқлар.

- 1.Берилган гапларни кўчириб ёзинг.
- 2.Гаплардаги сўзлардан унли товушларнинг ҳосил бўлиши ва талаффузи ҳақида фикр юритинг, унли товушларнинг турини таърифланг.
- 3.Гаплар таркибидаги бир хил сўроқларга жавоб бўлган сўзларни аниқланг, гапдаги вазифасини айтинг.

28-машқ. Берилган ҳарфлардан фойдаланган ҳолда турли сўзлар ҳосил қилинг ва ёзинг.

А, Б, В, Г, Д, З, И, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У

Савол ва топшириқлар.

1. Ёзган сўзларингизнинг ички ва ташқи маъноларини топинг.
- 2.Товуш қандай ҳосил қилинади?
- 3.Товуш ва ҳарфларнинг фарқланишини мисоллар билан тушунтиринг.
- 4.Товушлар талаффуз жиҳатдан қандай турларга бўлинади?
- 5.Талаффузда тўсиққа учраган товушлар қандай товушлар бўлади?

29-машқ. Қуйидаги берилган гапларни овоз чиқариб ўқинг. Сўзлар таркибидаги нутқ товушлари ва уларнинг ҳосил бўлишига эътибор беринг.

1. Кимки ўз юртини севмаса, у ҳаётда ҳеч нимани севмайди. (*Ж.Байрон*) 2. Ватанга бўлган муҳаббатим шунчалик кучли бўлса, Ватанимни жаҳондаги хазиналар билан шунчалик бойитгим келади. (*Ф.Вольтер*) 3. Саховатнинг энг буюк жасурлиги Ватанга бўлган муҳаббат туфайли юзага келади. 4. Ўз Ватанига доғ тушириш, уни сотиш деган сўздир (*В.Гюго*).

Топшириқлар.

Я

1. Гапларни кўчириб ёзинг. Ўзингиз мустақил шу мавзу доирасида яна иккита гап қўшиб ёзинг.

Ж

2. Товушларнинг ҳосил бўлиши ва фарқларини таърифланг.
3. Сўзларнинг ташқи маъноларини изоҳланг.

30-машқ. *Дил, тил, бор, мана, пахта* сўзларидаги биринчи ундош товушларини 3-4 мартадан талаффуз қилинг. Бу товушлар қайси нутқ аъзолари иштирокида ҳосил бўлишини тушунтиринг ва шу сўзлар иштирокида гаплар тузинг.

31-машқ. Берилган сўзларни ўқинг ва уларнинг маъно жиҳатидан фарқларига изоҳ беринг.

1. Бўр-бур, боғ-буғ, тўн-тун, бир-бор;
2. Беш-бет, газ-гап, жой-чой, ёй-ёғ, бурда-бурма, болға-болта, чопон-чўпон.

Топшириқлар.

1. Ўзингиз бир унли ё бир ундош билан фарқ қиладиган сўзлар топинг ва ёзинг.
2. Топган сўзларингиз иштирокида гаплар тузинг.
3. Нутқ товушларини ҳосил қилишдаги нутқ аъзолари ва уларнинг ўрнини расм орқали тасвирланг.

32-машқ. Қуйидаги гапларни сўзларга, сўзларни бўғинларга, бўғинларни товушларга бўлиб ёзинг.

Далаларда бошланади иш,
Бошланади ижод ва турмуш.
Бунда булбул китоб ўқийди,
Бунда қуртлар ипак тўқийди.

Ҳамид Олимжон

Савол ва топшириқлар.

1. Хулоса қилинг, товушларнинг ёзувдаги ифодаси нима экан?
2. Товушларнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра гуруҳларга бўлинг ва ёзинг.

Оғзаки нутқнинг энг кичик, майда бўлакларга бўлинмайдиган қисми нутқ товушидир. Товушларнинг ёзувдаги ифодасига ҳарф дейилади. Бир товуш бир ҳарф билан ҳам, икки ҳарф билан ҳам ифодаланиши мумкин: в, а, о, и ҳарфлари бир товушни ифодаласа, нг сингари икки ҳарф бир товушни ифодалайди.

Топшириқлар.

1. Юқоридаги матнни ўқинг ва ўз фикрингизни баён этинг.
2. Ҳарфлар ва товушлар ҳақидаги фикрингизни мисоллар билан изоҳланг.

33-машқ. Берилган ҳазил-топишмоқларнинг жавобларини топинг. Уларда товушларнинг тутган ўрнини аниқланг.

1. «Тег», – десам тегмайди, «Тегма», – десам тегади.
2. Оламда-ю одамда битта, элатда йўқ, одоблида иккита. У нима?
3. Унли билан бошланадиган ойлар кўпми, ундош билан бошланадиган ойлар кўпми?

Савол ва топшириқлар.

1. Нутқ товушлари деб қандай товушларга айтилади?
2. Ҳарфлар деб нимага айтилади?

3. Ҳарфлар ва товушлар бир-бирига тенг келадими? Мисоллар билан далилланг.
4. Товуш ва ҳарфларнинг тенг келмаган ҳолатига мисоллар келтиринг.

34-машқ. Уч кичик гуруҳ ташкил қилинг. Биринчи гуруҳ унлиларнинг сўз бошида келишига, иккинчи гуруҳ унлиларнинг сўз ўртасида келишига ва учинчи гуруҳ унлиларнинг сўз охирида келишига мисоллар келтириб, намунадагидек жадвални тўлдириши лозим.

Намуна:

1-гуруҳ	2-гуруҳ	3-гуруҳ
Антиқа	бадавлат	маъно

35-машқ. Қуйида берилган фонетик таҳлил тартибига диққат қилиб, топшириқларни бажаринг.

Топшириқлар:

1. *Елкан, полиз, кўнғил, роҳат* сўзларини фонетик таҳлил қилинг. АКТ-дан фойдаланиб тақдимот ўтказинг.

2. Товуш ва ҳарфларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини изоҳланг.

Фонетик таҳлил тартиби:

1. Сўзни овоз чиқариб тўғри талаффуз қилиш.

2. Сўздаги ҳарфлар ва товушлар сонини айтиш.

3. Унли товушларни, уларнинг қайси ҳарфлар билан ифодаланганини айтиш.

4. Ундош товушлар, уларнинг жарангли ва жарангсизлиги, қайси ҳарфлар билан ифодаланганини айтиш.

5. Сўздаги бўғинлар сонини айтиш, урғули бўғинни аниқлаш, урғу тушган бўғинни кўрсатиш.

Фонетик таҳлил намунаси:

Ёмғир сўзида 5 та ҳарф (*ё, м, г, и, р*), 6 та товуш (*й, о, м, г, и, р*) бор;

й ва *о* товуши [*ё*] ҳарфи билан ифодаланган.

Унли товушлар: *о, и*.

Ундош товушлар: *й, м, г, р*; барча ундошлар жарангли.

Ёмғир сўзи икки бўғинли, иккинчи бўғин урғули: *ём-гир*, урғу *и* унлисига тушган.

II БЎЛИМ. КИЙИНИШ. ГЎЗАЛЛИК.

12-13-дарс. КИЙИНИШ МАДАНИЯТИ

36-машқ. Сўзларни соф унлилар билан тўлдиринг ва гапларни кўчиринг. Унли товушларнинг сўздаги хизматини аниқланг. Сўзларни бўғинга бўлиш қайси товушларга асосланади.

Ҳ...рм...т қ...лс...нг, ҳ...рм...т к...р...с...н. 2. К...ш...н...нг
ҳ...рм...т...з қ...л...д.... 3. К...з қ...ерд... б...лс..., меҳр
ҳ...м ...ш...ерд... б...л...д.... 4. Меҳрн...нг х...з...н...с... – т...л.

Топшириқлар.

1. Унли товушлар ҳақида ўз фикрингизни «Ассоциация» стратегияси орқали ёритинг.
2. Берилган мақолларни ҳаёт билан боғлаб, мисоллар билан далилланг.
3. Айтилган фикр-мулоҳазалар бўйича хулоса чиқаринг.

37-машқ.

Топшириқлар.

1. Қуйида берилган матнни ўқинг.
2. Матннинг асосий фикрини 5та калит сўз ёрдамида ифодалаб ёзинг.
3. Сиз қизнинг фикрига қўшиласизми?

Ўртача катталиқдаги хонани тўлдириб ўтирган аёлларнинг суҳбатини 12-13 ёшлар атрофидаги қизнинг баланд овозда:

– Ассалому алайкум,– деб кириб келиши бузди.

Аёллар алик олиб қиз билан сўрашди.

– Ая, чойларингиз борми? Иссиқ чой олиб келайми? – дея юзланди қиз хонадон бекасига. Кейин хонтахта устидаги чой қолдиқларини олиб, тозалаган бўлди. Дастурхон тозалаётиб тор шими, кофтаси ноқулайлик туғдиргани учунми, гоҳ ўтириб, гоҳ энкайиб ҳаракатланар, энкайганида кофтасининг этаги кўтарилиб, бели кўриниб турарди.

– Кўйлақда юр, деб неча марта айтаман-ов, гапимга кирмайсан, – деди бу ҳолдан ўнғайсизланган онаси.

– Ая, тўнгмасам бўлди эмасми? – эркаланди қиз...

Топшириқлар.

1. Талаффузи бир хил, аммо ёзувда фарқланадиган унлининг сўздаги ўрнини *э* унлиси билан таққослаб изоҳланг.

2. *Э* унлисининг қандай унлилар тизимига киришини тушунтиринг ва шундай унлилар иштирок этган сўзларни ёзиб олинг.

38-машқ. Берилган матндаги асосий фикрни аниқлаб, матнга сарлавҳа қўйинг. Матн мазмуни ҳақида ўз мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг. Матндаги унли товушларни аниқлаб, ҳосил бўлиш ўрнига кўра турларга ажратинг. Лаб унлилари иштирок этган сўзларни ёзиб олинг.

«Ўлимга маҳкум қилинган бир аёл қатл қилишга олиб келаётганларида соқчилардан ип билан игна сўрабди. Соқчилар сабабини сўрашибди.

Аёл: – Тиззамнинг ёнидаги чоки сўкилибди, шуни тикиб қўяй.
 Соқчи: – Ахир сен ҳозир ўласан-ку, тикиб нима қиласан?
 Аёл: – Мен аёлман! Шарм-ҳаёни сақлай. Ўлим сари кетаётган бўлсам ҳам, номусим ҳаққи, халойиқ олдига аёлдек чиқишим керак», деган экан.

39-машқ. “Миллий либосимиз – ҳаё, ибомиз!” мавзуси бўйича қуйида берилган матн асосида ҳамда ҳаётӣ мисоллар келтириб, мустақил кичик иншо ёзинг. Матндаги унли товушларни аниқланг ва изоҳ беринг.

Ўзбек миллий матолари, миллий либослари деганда, кўз олдимизда адас, атлас, беқасам, банорас каби матолардан тикилган либослар гавдаланади. Ҳар бир миллат каби ўзбек миллати ҳам ўзига хос кийиниш маданиятига эга. Миллий либосларимиз – бизнинг ибоя ҳаёмиз, фаҳримиз.

Бу либосларни, масалан, атлас матосини қанчалар жозибали эканлигини чет эллик сайёҳлар ва текширувчи мутахассислар ҳам юқори баҳолашади.

Топшириқлар.

1. Миллий либослар деганда нима кўз олдингизга келади, фикрингизни баён этинг.
2. Сизга қайси миллий либослар ёқади ва нима учун, мисоллар билан фикрингизни далилланг ҳамда флипчартда тақдимот тайёрланг.

40-машқ. А, о, е, ё, и, н, қ, п, т товушларини талаффуз қилинг, товушларнинг ҳосил бўлишидаги фарқини тушунтиринг. Қайси товушларни талаффуз қилганингизда ўпкадан чиқаётган ҳаво оғиз бўшлиғида тўсиққа учради, қайсилари тўсиққа учрамади, шунга кўра иккига бўлинг, улар қандай товушлар деб аталади? Унли ва ундош товушларнинг ҳосил бўлишига кўра фарқини изоҳланг ва хулоса чиқаринг.

Унли товушларни талаффуз қилаётганимизда лаблар ва тил иштирок этади. Талаффузда улар турли ҳолатда ҳаракатланади. Натижада бир-бирига ўхшамайдиган товушлар ҳосил бўлади.

41-машқ. Матнни ўқинг, лаб унлилари иштирок этган сўзларни топинг ва истаган бир гапни ёзиб олинг.

Халқимизнинг асрлар давомида шаклланган, миллий қадриятлар даражасига кўтарилган кийиниш одобига доир урфлари борки, бугунги авлод вакиллари уларни ҳар қанча ўрганса, ибрат олса, арзийди. Хусусан, кийимлар баданни ўзга нигоҳлардан асраши учун, уйга, тўй-маъракага, ишга кийишга мўлжалланиб сотиб олинади. Ва ўз ўрнида тоза, яхши сақлашга ҳам эътибор билан қаралади. Бош кийим ҳеч қачон ерга қўйилмайди, кийимни босиб ўтиш одобсизлик саналади.

Саволлар ва топшириқлар.

1. Унлилар талаффузида қайси нутқ аъзолари иштирок этади?
2. Нутқ аъзолари талаффузда қандай ҳолатда ҳаракатланади?

3. Ёзган гапингиздаги унлиларни топинг ва уларнинг ҳосил бўлиш хусусиятларини тушунтиринг.

4. Ўзингиз шу унлилар иштирокида сўзлар топинг.

Демак, унлиларни талаффуз қилишда тил ва лаб иштирок этади. Талаффуз жараёнида улар турли ҳолатда ҳаракат қилади. Натижада бир-бирига ўхшамайдиган товушлар ҳосил қилади.

42-машқ. Матнни кўчиринг. Нутқ аъзоларининг иштирокида ҳосил бўлган унлиларни тушунтиринг.

Синфда

Гўзал навбатчи эди. Ҳар кунгидан эртароқ келди. Синф-хонани очиб, гулларга сув қуйди. Қўнғироқ чалинди. Гўзал синфни тозалашга улгурмади. Шу пайт синфга Гулнора кирди ва дугонаси Гўзалга ёрдамлашди. Ўқитувчи киргунча қизлар ҳамма ёқни ярақлатишди. Дарс бошланди. Ўқитувчи Вазира опа навбатчи кимлигини сўради. Ўқитувчи навбатчи Гўзалнинг ишларидан хурсанд бўлди.

Топшириқлар.

1. Лаб иштирокида ҳосил бўладиган унлиларни изоҳланг.

2. Тил иштирокида ҳосил бўладиган унлиларни матндан топинг.

43-машқ. Мисралардаги сўзларнинг унлиларини топинг ва тилнинг горизонтал ҳаракатланишидан ҳосил бўлишини изоҳланг.

Осмондаги бўз тўрғай,
Бўзламасанг, на бўлғай.

Халқ қўшиғи

Ахир ўзинг дер эдинг-ку,
Силаб ўксик бошимни.
Сенга энди берсин умр,
Сенга берсин ёшимни.

Абдулла Орипов

Савол ва топшириқлар.

Ж

1. Тил орқа унлилар иштирок этган сўзларни топинг.

Т

2. Тил орқа унлилари ҳақида маълумот беринг.

3. Нутқ аъзолари талаффузда қандай ҳолатда бўлади?

4. Нутқ аъзоларининг турлича ҳаракатланишида қандай товушлар ҳосил бўлади?

5. *А, и, э* унлиларини талаффуз қилинг ва бу унлилар тилингизнинг қайси қисмида ҳосил бўлишини тушунтиринг.

44-машқ.

Матнолди савол ва топшириқлар: Матн нима ҳақда? Унга қандай сарлавҳа қўйиш мумкин? Матнни 2-3 жумла билан давом эттиринг. Берилган гаплардаги ажратилган унлиларни талаффуз қилинг ва тилнинг ҳаракатини тушунтиринг.

Либос нима? Бу саволга кўпчилигимиз бир овоздан “Кийим одам танасини яширувчи, уни иссиқдан, совуқдан сақловчи нарса”, деб жавоб берамиз. Шу билан, асосийси, кийимнинг ташқи кўриниш сифатида инсон хулқ-атворини очиб берувчи восита эканлигини унутиб қўямиз. Биз кўп ҳолларда кийимнинг шу икки ёқлама вазифасидан келиб чиқмаймиз ва меъёрларнинг бузилишига йўл қўямиз...

45-машқ. Матнни ўқинг. Хулоса чиқаринг. Сиз кийиниш одобига риоя қиласизми? Берилган гапларни кўчиринг ва тил олди унлиларига изоҳ беринг.

Одатда кийимларимиз иқлимга мос, ярашиқли ва табиий матолардан тикилса, ҳар ким ўз гавда тузилишига қараб бичим танласа, қандай яхши. Қисқа қилиб айтганда, ҳар бир шахснинг кийиниш маданиятига қай тарзда амал қилиши унинг маънавиятини кўрсатиб турувчи кўзгудир. Ҳар ҳолда остона ҳатлаб кўчага чиқаётган одам ўзи ҳақида одамларда ёмон таассуротлар қолдирмасликка, кийиниш одобига риоя этишга ҳаракат қилмоғи лозим.

Савол ва топшириқлар.

1. Тил олди унлилари қандай ҳосил бўлади?
2. Тил олди унлилари талаффуз қилинганда лаб ва тиш иштирок этадими?
3. Тил олди унлиларини тилнинг орқа томонида талаффуз қилиш мумкин эмаслигини изоҳланг.
4. Тил олди унлилари иштирок этган сўзларни топинг ва уларни бўғинларга бўлинг.

46-машқ. *Билимингизни текширинг.*

Топшириқлар.

1. Ўзингиз **о, у, ў** унлиларини талаффуз қилинг ва ҳосил бўлишини тушунтиринг. Унлилар иштирокида 10 та сўз ёзинг.
2. **О, у, ў** унлилари иккинчи бўғинда келган сўзлар ёзинг.
3. Сўзлардаги унлиларнинг ҳосил бўлишини изоҳланг.
4. **О, у, ў** унлилари учинчи бўғинда келган сўзлар ёзинг. Унлиларнинг ҳосил бўлиши ва ўрни ҳақида маълумот беринг.

Унли товушлар тилимизнинг (горизонтал ҳолатида),
яъни олд қисмида (а,и,э унлилари) ҳамда орқа қисмида
ҳам (о, у, ў унлилари) ҳосил бўлади.

47-машқ. Шеърни ифодали ўқинг. О, у, ў унлилари иштирок этган
сўзларни алоҳида ёзинг.

Тоғ манзараси

Гўё кўкка устун тоғ,
Кийган сувсар, оқ қалпоқ.
Чўққилари ўркачдек,
Тош гавдаси кенг, ялпоқ.

Кўксин безар алвон гул,
Кифти арча – тўнлари.
Шўх қўшиқлар айтади
Шалола – фонтанлари.

Ҳар харсанги минг ботмон,
Ўртасида нил ҳовуз.
Буталарнинг тагига
Ин қўйишган роз, товус.
Ўтзорларда чиёвлар
Қирғовулу тустовуқ.
Баъзан қуёш йилт этар,
Баъзан тушар тез совуқ.
Чодир – уйни ивитиб,
Савалайди сел, жала,
Ҳуркиб кийик, жайронлар
Қочишар гала-гала.

Қудрат Ҳикмат

Топшириқлар.

1. Унлиларни топинг ва уларнинг ҳосил бўлишига кўра турларга ажратинг, тақдимот тайёрланг.

2. Тил олди унлилари ва тил орқа унлиларининг фарқини тушунтиринг.

48-машқ. Мақолларни кўчириб ёзинг. Сўзлардаги унлилар талаффузиди тилнинг қандай ҳолатда ҳаракатланаётганини тушунтиринг.

1. Бугунги ишни эртага қўйма. 2. Дўст ачитиб гапиреди, душман кулдириб гапиреди. 3. Дангасага иш буюрсанг, сенга ақл ўргатади. 4. Ўз қадрини билмаган, киши қадрини билмас. 5. Меҳнат меҳнатнинг таги роҳат. 6. Боғни боқсанг, боғ бўлар, боқимсиз боғ тоғ бўлар.

Топшириқлар.

1. *У, и* унлиларининг ҳосил бўлишини тушунтиринг.

2. *Эрта, қўйма, эман, ўргатади* сўзларидаги *э, ў* унлиларининг талаффузда тилнинг ҳаракат ҳолатини таърифланг.

3. *О, а* унлилари иштирок этган сўзларни алоҳида ёзинг ва уларнинг талаффузиди тил ҳолатининг қандай ўзгаришини тушунтиринг.

14-15-дарс. КИЙИНИШ МЕЪЁРЛАРИ

49-машқ. Берилган матнга сарлавҳа топинг ва кўчиринг. Унлиларнинг талаффузида тил ҳолатининг ўзгаришини тушунтиринг.

Турмуш гигиенасининг асосий меъёрларини тартибга келтирган олимларнинг таъкидлашича, либоснинг бирламчи вазифаси одам танасини ҳимоя қилишдан иборат. Умумий маънода кийимлар уч турга бўлинади: ичкийим (1-қават), кўйлак, костюмлар (2-қават) ва устки кийимлар. Ҳар қандай либос гигиена нуқтаи назаридан қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- 1) тананинг либос ости микроклимини ижобий назорат қилиши;
- 2) нафас олишга, қон айланиши ва ҳаракатга тўсқинлик қилмаслиги, тананинг ички ва ташқи аъзоларини сиқмаслиги, жойидан қўзғатмаслиги;
- 3) етарлича мустаҳкам ва тозаланишга қулай бўлиши;
- 4) ташқи таъсир натижасида кимёвий реакцияга киришмаслиги, умуман, зарарли бўлган физик-кимёвий моддалардан инсонни ҳимоя қилиши;
- 5) одамдаги умумий вазннинг 8-10 фоизидан ортмаслиги керак.

Топшириқлар.

1. Матндаги сўзлардан юқори тор унлилари бор сўзларни топиб ёзинг ва талаффуз жараёнини изоҳланг.
2. Ўрта кенг унлилари иштирок этган сўзларни топинг ва унлилар талаффузини таърифланг.
3. Қуйи кенг унлилари бор сўзларни ажратинг ва унлилар талаффузини тушунтиринг.

50-машқ. Берилган гапларни кўчиринг ва унлиларнинг ҳосил бўлишида тилнинг ҳаракат ҳолатини тушунтиринг.

Кийиниш маданиятида нималарга эътибор қилиш керак? Мутахассислар бу борада уч нарсани жудаям муҳим деб биладилар: ёш, ташқи кўриниш ва хулқ-атвор. Ҳар биримиз ёшимиз, ташқи кўринишимиз, ижтимоий ҳаётдаги ўрнимиз, вазифаларимиздан келиб чиққан ҳолда кийим танламоғимиз зарур. Акс ҳолда, кийиниш меъёрлари бузилиши мумкин.

Топшириқлар.

Т

1. Гуруҳингизда мавсумга, саёҳатга, спортга мос кийим танлаш мавзусида тақдимот ўтказинг.

Г

2. Тузилган матндаги гаплар таркибидан тил олди, тил орқа, юқори кенг, ўрта кенг унлиларни аниқланг, ҳосил бўлишини тушунтиринг.

51-машқ. Шеърий парчани кўчириб ёзинг. Ажратиб кўрсатилган сўзлардаги унлиларнинг ҳосил бўлишини таърифланг.

Тонгнинг тасвирига ранг бисотидан
Энг ёрқин, **энг** гўзал мато **сайладим**.
Чунки **тонг** саодат ва **нур** келтирар,
Унга илҳомимни **ҳадя** айладим.

Уйғун

Савол ва топшириқлар.

1. Шеърый парчадаги сўзлардан юқори тор унлиларни изоҳланг.
2. Ўрта кенг унлиларни топинг ва ҳосил бўлишини тушунтиринг.
3. Қуйи кенг унлиларни изоҳланг.
4. Тилнинг вертикал ҳолатига кўра унлилар қандай ҳосил бўлади ва неча турга бўлинади?
5. Юқори тор унлилар талаффузида қандай ҳолат пайдо бўлади?
6. Ўрта кенг унлиларни талаффуз қилишда тил билан танглай ораси қандай ҳолатда бўлади?
7. Қуйи кенг унлилар талаффузида нутқ аъзоларининг ҳолати қандай бўлади?

Унлилар талаффузида лаблар иштирок этади ва улар лабланган ва лабланмаган турларга бўлинади.

52-машқ. Билимингизни текишинг.

1. Ўзингиз **о, у, ў** товушларини талаффуз қилиб кўринг. Бу унлиларни талаффуз қилганингизда қайси нутқ аъзолари кўпроқ иштирок этаётганини изоҳланг.

2. Сиз **а, и, э** унлиларини ҳам талаффуз қилинг. Талаффуздаги фарқларни тушунтиринг.

3. **А, и, э, о, у, ў** унлилари билан бошланадиган сўзлардан мисоллар келтиринг.

Биз унли товушларни талаффуз қилганимизда лаблар иштирок этади, баъзан эса лаблар иштирок этмайди. У, ў унлиларининг ҳосил бўлишида лаблар олдинга чўзилади. Шунинг учун бу унлилар лабланган унлилар деб аталади.

53-машқ. Матн мазмунини қисқача ёзма баён қилинг. Топшириқларни бажаринг.

Хулқий гўзал инсоннинг гўзаллиги **кишида** хушқайфият уйғотадиган ёқимли хатти-ҳаракатлар, **чиройли** фикрлаш орқали гавдаланса, улуғворлиги эса унинг қаҳрамонлиги, фидойилиги каби хатти-ҳаракатларида, **буюк** ғояларга бағишланган умрида кўзга ташланади. Масалан, Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайҳо” достони (XIV аср) каби **асарлар** шулар жумласидан. Уларда инсоннинг – Юсуфнинг ташқи **гўзаллиги** ички гўзаллиги билан мос келади ва ҳар икки ҳолат уйғунлиги **хулқий** гўзалликнинг энг ибратли намунасини яратади.

Шундай қилиб, биз хулқий гўзаллик деганда ахлоқ-одоб қонун қоидаларига намунавий тарзда риоя қилган, қалбан гўзал, ўзида ахлоқий ва эстетик қадриятларни уйғунлаштира олган эстетик хусусиятни тушунамиз.

Топшириқлар.

1. Лабланган унлилар бор сўзларни топинг ва уларнинг ҳосил бўлишини изоҳланг.
- Я** 2. Лабланмаган унлилар иштирок этган сўзларни алоҳида ёзинг ва ҳосил бўлишини таърифланг.
- Т** 3. Ажратиб берилган сўзлардаги унлиларнинг ҳосил бўлишида нутқ аъзоларининг иштирокини изоҳланг, тақдимот тайёрланг.

54-машқ. Нуқталар ўрнига зарур унлиларни қўйинг. Гапларни ёзинг.

1. Д...рсларн... ўз в...қтида т...йёрлаш, ф...крлаш ...қувчи фаол...ятини р...вожл...нтиради. 2. Кит...б б...лан ишл...ш муст...қил фикрл...шга т...янч бўл...ди. 3. Макт...б бил...мга й...ллаиди, қоб...лиятни ўст...ради. 4. Изланганга т...ле ёр бўл...ди.

Топшириқлар.

1. Нуқталар ўрнига қўйган унлиларнинг турларини изоҳланг.
2. Лабланмаган унлиларга мисоллар келтиринг.
3. Лабланган ва лабланмаган унлилар ҳақида маълумот беринг.

55-машқ. Гапларни кўчиринг. Унлиларнинг талаффузида нутқ аъзоларининг ўрнини тушунтиринг.

1. Ким ўз Ватанига дахлдор бўлмаса, у инсониятга ҳам дахлдор эмасдир. (*“Тафаккур гулшани”дан*). 2. Ўзи оз билган киши бошқаларга ҳам озгина, саёз ўргатади. (*Мақол*) 3. Жаҳоннинг бутун ғурури оналардан, Меҳри чексиз, бутун дунёни кўкраги билан боққан аёлни – Онани шарафлаймиз! Инсондаги бутун гўзаллик, қуёш нурлари Она меҳридан. (*М.Г*). 4. Тўғри сўз аччиқ бўлади. 5. Шамол бўлмаса, дарахтнинг барглари қимирламайди. 6. Аввал ўйла, кейин сўзла. (*Мақол*).

56-машқ. Матнларни ўқинг.

- I. Киши кўриниши – феълининг эши,
Юзи, қилиғида тенг турар иши.
Ташини кўриб бил унинг ичини,
Ташидек ичидир, ичидек таши.

Юсуф Хос Ҳожиб

II. Инсонлар кийим кийишни ибтидоий даврдан бошлаб яшаш ва турар жойларни қуриш билан бир даврда кашф эт-

ганлар. Одамлар ўзларининг таналарини иссиқ ва совуқдан ҳимоя қилиш учун ўсимлик япроқлари, дарахт пўстлоқлари, ҳайвон териларидан фойдаланганлар. Даврлар ўтиши ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиб бориши билан кийим-кечакларнинг турли кўринишлари, турли матолардан тайёрланишига эришилган.

Топшириқлар.

1. Истаган гапни кўчиринг. Сўзларда лабланган унлиларни кўрсатинг, талаффузини тушунтиринг, ёзиб олинг.
2. Истаган гапни кўчиринг. Лабланмаган унлиларни кўрсатинг, талаффузини тушунтиринг, ёзиб олинг.

3. **Е, ё, ю, я** унлилари талаффуз қилинганда нутқ аъзоларининг иштирокини тушунтиринг. Мисоллар келтиринг.

57-машқ. Берилган таянч сўзлар орқали матн тузинг.

Ота, она, фарзанд, аҳил, соғлом, меҳрибон, ўғил, қиз, суҳбатлашмоқ, ишламоқ, ўргатмоқ.

Топшириқлар.

1. Матндаги сўзларнинг унлиларини нутқ аъзоларининг иштироки билан ҳосил бўлишига кўра турларга ажратинг.
2. Лабланган унлиларга изоҳ беринг.
3. Тор унлиларнинг ҳосил бўлишида нутқ аъзоларининг ўрнини изоҳланг.
4. Унли товушларни таснифлаб, қуйида берилган жадвални тўлдиринг.

Унли товушлар таснифи						
Тилнинг горизонтал ҳолатига кўра		Тилнинг вертикал ҳолатига кўра			Лабларнинг иштирокига кўра	
Тил олди	Тил орқа	Қуйи тор	Ўрта кенг	Юқори кенг	Лаблан- ган	Лаблан- маган

58-машқ. Берилган шеърий парчани ифодали ўқинг.

Гўзаллик нимада...

«Гўзаллик қизларда,
У қора кўзларда,
Соз каби сўзларда»,
Деганлар янглишар.

Гўзаллик бир гулдир,
Муддати фаслдир,
Яшамоқ аслдир,
Сиз, биз бор, у яшар.

Гўзаллик – ишлайиш,
Манглайин терлатиш,
Гўзалдир унган иш,
Мақтанса ярашар.

Ғ.Ғулом

Топшириқлар.

1. Матндан имлоси ва талаффузи билан фарқланадиган сўзларни топинг ва ёзинг.

2. Бурун – бурни, ўғил – ўғли, оғиз – оғзи тарзида ёзилганини тушунтиринг. 3. *Сингил, кўнгил, бағир* сўзларига қўшимчалар

қўшилганда ҳосил бўладиган ўзгаришларни мисоллар билан тушунтиринг.

59-машқ. Гапларни ёзинг. Ажратилган сўзларнинг имлоси билан талаффузидаги фарқларни тушунтиринг.

1. **Оғиздан** чиққан ҳар бир сўз оламга кетади. 2. Меъёр табиатнинг таянчи, соғликнинг посбонидир. 3. Меъёрдан ошса, ҳар қандай хатти-ҳаракат фойдадан кўпроқ **қоринга** зарар келтиради. 4. Ёмғир дарахт баргларининг ғуборини ювгандай, бадантарбия бадан ғуборини ювади. (“Тафаккур гулшани”дан). 5. Кўзинг оғриса, қўлингни тий, **қорнинг** оғриса, **оғзинг**ни тий.

Топшириқлар.

1. Имлоси ва талаффузи бир-биридан фарқ қиладиган сўзларни мисоллар билан тушунтиринг.

2. **И** унлисининг талаффузда тушиб қолишини мисоллар билан изоҳланг.

60-машқ. Берилган сўзлар иштирокида гаплар тузинг ва унлиларининг тушиб қолишини изоҳланг.

Бурун, оғиз, кўнгил, қорин, сингил, бўйин, ўйин, сон, бағир ...

Топшириқлар.

1. Берилган сўзларга **(-им)** эгалик қўшимчасини қўшинг ва гаплар тузинг.

2. Сўзлар таркибидаги ўзгаришларни тушунтиринг.

Унлилар иштирокидаги баъзи сўзларга қўшимчалар қўшилганда, баъзи унлилар тушиб қолади. Масалан: қорин-қорни, кўнгил-кўнгли; баъзан фақат и унлиси

эмас, у унлиси ҳам тушиб қолиш ҳолатлари бор.
Масалан: бурун-бурни, зуғум-зуғми тарзида...

16-17-дарс. КИЙИНИШ ҲАМ ОДОБ

61-машқ. Берилган сўзларни ёзинг. Сўз бошида келаётган товушларнинг талаффузда фарқланишини тушунтиринг.

Амударё, озодлик, узум, ўртоқлар, илм, имкон, эртаклар, елкан, юлдузлар, ёлғончи, ялпиз.

Бағдод, Балх, водий, Ватан, гулзор, гулдаста, даҳшат, дарс, жумла, жийда, зийрак, зарур, камтарин, катта, лола, лирика, машқ, маърифат, натижа, ниҳол, роҳат, рўмол, Самарқанд, сариқ, ташкилот, тош, фабрика, фарзанд, халқ, хурсанд, шараф, шоликор, чумоли, чумчуқ, қармоқ, қуруқ, ғалла, ғазаб, цемент, цех.

Топшириқлар.

Ж

1.Биринчи қатор сўз бошида келаётган товушларни иккинчи қатор сўз бошидаги товушлар билан талаффузи ва ҳосил бўлишдаги фарқларини изоҳланг.

Г

2.Товушларнинг қайси тури талаффуз жараёнида оғиз бўшлиғида тўсиқларга учрашни тушунтиринг ва хулоса чиқаринг.

62-машқ. Берилган матнни ёзинг. Ўзингиз мустақил 2-3 жумла билан матнни давом эттиринг. Ажратиб кўрсатилган сўзлардаги талаффузда тўсиққа учраган товушларни изоҳланг.

Кийиниш маданияти **бошқа** маданиятлар ичида энг нозигидир. Кийиниш ҳар бир халқнинг **қадим** замонлардан буён

яшаб келаётган минтақаси, шарт-шароити, турмуш тарзи, удум, урф-одати, табиати билан ҳам чамбарчас боғлиқ бўлиб, унинг **маънавий** баркамоллиги, миллий маданиятини белгилайди. Ҳар бир инсон ўзига мос ва қулай кийимларни кийишга **ҳаракат** қилади. Аммо баъзи ёшлар ўзларига ярашмаса ҳам, **замон** билан ҳамнафас бўлиш мақсадида турли хил **либослар** кийишади...

Топшириқлар.

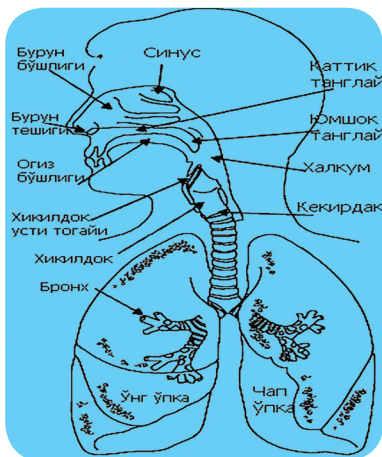

1. Матн таркибидаги сўзларда биринчи келган товушларни таърифланг.

2. Товушларнинг оғиз ва бўғизда тўсиққа учраб ҳосил бўлишидан қандай товушлар пайдо бўлишини изоҳланг.

3. Тўсиққа учраш билан ҳосил бўлган товушлар турини тушунтиринг.

Нутқ товушлари оғиз ва бўғиз бўшлиғида талаффуз чоғида тўсиққа учрайди. Улар ун билан шовқиннинг қўшилишидан ёки шовқиннинг ўзидан ҳосил бўлади.

Талаффуз жараёнида оғиз ва бўғиз ҳамда бурун бўшлиғида тўсиққа учраб ифодаланадиган товушлар ундош товушлар дейилади. Ўзбек тилида: 24 та: б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, нг, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ғ, ҳ ундош товушлар бор.

63-машқ. Уч кичик гуруҳ ташкил қилинг. Биринчи гуруҳ оғиз бўшлиғида тўсиққа учраб ҳосил бўлган ундош товушлар билан бошланадиган сўзларга 10 та мисол ва шу сўзлар иштирокида гаплар тузади. Иккинчи гуруҳ бурун бўшлиғида тўсиққа учраб ҳосил бўлган ундош товушлар билан бошланадиган сўзларга 10 та мисол ёзади ва шу сўзлар иштирокида гаплар ҳосил қиладилар. Учинчи гуруҳ бўғиз бўшлиғида тўсиққа учраб ҳосил бўлган ундош

товушлар билан бошланадиган сўзларга 10 та мисоллар ёзиб, шу сўзлар иштирокида гаплар тузадилар.

64-машқ. Берилган матнни шарҳлаб ўқинг. Матнга сарлавҳа танланг.

Туфли, этик, шиппак, сандал каби оёқ кийимлари кўчада ва ҳовлида ҳар хил ерларни босиб юради. Уларга чанг, лой илашиб қолиши мумкин. Одоби бола йўлда юрганда нопок ерларни босмайди. Мабодо оёғига бирор ифлос нарса тегиб кетса, дарров тозалайди. Кўчадан қайтганда уйга киришдан олдин оёқ кийимларига бир қараб олади. Агар ифлос нарса текканига кўзи тушса, оёғини ерга ишқалаб тозалайди. Одоби-сиз бола лой, кир оёқ кийими билан уйга кириб кетаверади ва уйни ифлос қилиб қўяди. Пайпоқ доимо пойафзал ичида ва ечиб қўйилганда гиламга ўхшаш нарсалар устида бўлади. Шунинг учун у тез кирлайди. Бундан ташқари баъзан оёқ пайпоқ ичида терлайди. Оёқдан чиққан тер ва ҳид пайпоққа ўтади ва кейин ундан атрофга бадбўй ҳид тарқала бошлайди. Шунинг учун оёқни ҳам, пайпоқни ҳам тез-тез ювиб туриш керак.

Топшириқлар.

1. Матн мазмуни ҳақида синфдошингиз билан фикр алмашинг.

2. Матн мазмунини қисқача ёзма баён қилинг.

3. Ўпкадан чиқаётган ҳавонинг оғиз бўшлиғида тўсиқларга учрашидан ҳосил бўлган товушларга изоҳ беринг.

4. Ундошлар талаффузида нутқ аъзоларининг иштироки ва ун-шовқиннинг тутган ўрнини таърифланг.

Унли товушлар ундан ҳосил бўлса, ундошлар шовқин, ун-шовқиндан ҳосил бўлади. Ун-шовқин, шовқин ўпкадан чиқаётган ҳавонинг бўғизда, оғиз бўшлиғида турли тўсиқларга учрашидан ҳосил бўлади.

65-машқ. Берилган матни овоз чиқариб ўқинг. Матн мазмуни ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларингизни баён этиб ёзинг.

Либос инсонга ташқи гўзаллик бағишлаши билан бирга, унинг ички оламини ҳам ифода этади. Кийиниш ахлоқ-одобнинг узвий бўлаги ва амалда татбиқ қилинган хулқ-атворнинг кўриниши ҳамдир. Инсоннинг иқлимга қараб, шарқона одоб доирасида мумтоз услубда замонавий русумда кийиниши унинг комил тарбияланганлигини ифодалайдиган мезондир. Кийиниш одамларнинг дид-фаросати, онги, гўзалликка муносабати ва унга интилишини намоён қиладиган маданий воситадир. Очiq, сочиқ юриш ёки бурканиб, дидсиз беўхшов кийимлар кийиш маданият ва эътиқодни белгиламайди. Ёшларнинг салқин ҳавода енгил кийинишлари ва тананинг айрим жойларини очiq қолдириб, калта, тор, табиий бўлмаган кийим кийишлари уларнинг саломатлигига зиён етказиб, буйрак, жинсий ва бошқа аъзоларнинг шамоллашига ҳамда турли хил касалликларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлиши мумкин.

Топшириқлар.

1. Ундош товушларнинг ҳосил бўлишига кўра турларга ажратинг.
2. Ундошлар талаффузида нутқ аъзоларининг иштирокини тушунтиринг.

66-машқ. Матнни овоз чиқариб ўқинг. Ҳикоянинг мазмунини ўзингиз мустақил давом эттириб ёзинг. Воқеа нима билан тугаши мумкин?

Аҳмаднинг яхши иши

Совуқ қиш куни. Мактабга кетаётган Аҳмад йўлда бир камбағал болани учратиб қолди. Бу ночор боланинг устида пальтоси йўқ эди. Йиртиқ этигидан сув ўтиб кетгани ҳам кундай равшан бўлиб кўриниб турганди. Аҳмад унинг аҳволи яхши эмаслигини сезиб, ўзида унга нисбатан ачиниш ва ғам ҳис қилди. Оиласининг аҳволи яхши бўлмаса-да, Аҳмад муҳтожларга ёрдам беришни кечиктирмасди. Аҳмад бу ночор камбағал боланинг ортидан кета бошлади...

3.Раҳим

Топшириқлар.

1.Бурун бўшлиғида шовқин аралаш ҳосил бўлган товушларни таърифланг.

2.Ҳавонинг бўғиз бўшлиғида тўсиққа учрашидан ҳосил бўлган товушларга изоҳ беринг.

3.Оғиз бўшлиғида ҳосил бўлган ундошларни таърифланг.

18-дарс.ТОЗА КИЙИМ – ПОКИЗА ТАБИАТ

67-машқ. Берилган матнни диққат билан ўқинг, сарлавҳа топинг. Ўз фикрингизни ёзма баён этинг.

Азиз болажонлар, сиз эгнингиздаги кийимни доим тоза тутишга ҳаракат қилинг. Шунда сизни кўрган одам: “Бу боланинг табиати покиза, хулқи яхши экан”, деб ўйлайди. Кийим ҳашамли бўлиши шарт эмас, аммо тоза бўлиши зарур. Кир-

чир кийимда юрган болани кўрган одам нима дейиши мумкин? “Э, бу боланинг кўнгли ҳам тоза бўлмаса керак”, дейди. Сўнг ундан узоқ бўлишни истаб қолади. Чунки кийимга аҳамият бермаслик инсон табиатининг тоза эмаслигини кўрсатади. Ақлли бола тез-тез ювиниб, ҳар

доим озода бўлиб юради. Унинг бадани тоза бўлгандан кейин кийимларнинг ҳам тозасини кияди. Агар бадан тоза бўлса-ю, кийимлар кир бўлса, нима бўлади? Кийимдаги кирлар баданга ўтади. Шундан кейин ювинишнинг ҳам фойдаси қолмайди. Кийимлар тез-тез ювилиши ва дазмолланиши керак. Каттароқ болалар кийимларини ўзлари ювишга ўрганадилар. Кичкина болалар эса кийимларини оналари ёки опаларига ювдириб оладилар.

Топшириқлар.

1. Матндаги сўзлардан ундошларни топинг ва ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Бўғизда тўсиққа учраб ҳосил бўлган товушларга изоҳ беринг.

Билимингизни текширинг.

1. Ҳосил бўлишига кўра ундошларнинг унлилардан фарқланиш белгиларини тушунтиринг.
2. Ун ва шовқин нутқ аъзоларининг қандай ҳаракатланишида ҳосил бўлишини мисоллар билан изоҳланг.
3. Бурун бўшлиғида тўсиққа учраб ҳосил бўлган ундошларга мисоллар келтиринг.
4. Ундошларни унлилар билан қиёсланг ва фикрингизни мисоллар билан тушунтиринг.

68-машқ. Нуқталар ўрнига зарур ундошларни қўйиб, мақолларни кўчиринг.

1.Ақл билан о...об эги...ак. 2.Ҳало... ме...ат - мўл ...аро-
мад. 3.Дўс.... ачи...иб, ду...ман ку...дириб га...ирар. 4. Қи...
налиб ари... қа...исанг, ху...санд бўлиб су... ичасан. Ет...и
ўлча... бир кес.

Топшириқлар.

1.Ундошларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.

2.Ундошлар ўпкадан чиқаётган ҳавонинг қаерда тўсиққа учраши-
дан ҳосил бўлганига изоҳ беринг.

69-машқ. Берилган матнни ўқинг. Жуфтликда муҳокама қилинг.

Устки кийимлар пальто, куртка, чопон, костюм ёки шим-
га ўхшаш кийимлардир. Уларни эҳтиёт қилиб кийиш лозим.
Кўчада юрганда кийимни нопок нарсалар тегишдан сақлаш
керак. Кўчадан келганда уйга
киришдан аввал устки кийим-
ларга бир қараб олиш керак.
Агар чанг ўтирган бўлса, қоқиб
тозаланади. Агар қиш фасли
бўлса, кийимга ёпишиб қолган
қорлар тушириб юборилади.
Шундан кейин уйга кирилади.
Уйга киргач, қалинроқ кийим-
ларни эшик олдида ечилади,
сўнг ўз ўрнига қўйилади. Дуч

келган томонга улоқтирилмайди. Шунда улар тоза сақланади. Баъзи болалар кўчада тоза кийим билан ифлос жойга ўтириб оладилар. Ҳеч иккиланмай ерга думалайдилар. Бунақада кийим кир бўлиб кетади ва тез йиртилади. Сиз нима дейсиз, болажон?

3.Раҳим

Топшириқлар.

- 1.Ажратиб кўрсатилган гапларни кўчиринг. Сўзлардаги **б, п, ф, м, в** ундошларининг ҳосил бўлиш ўрнини изоҳланг.
- 2.**Г, д, ж, з, л, й, к, р, с, қ, ғ, н, т** товушларининг ҳосил бўлиш ўрни ҳақида маълумот беринг.
- 3.**Ҳ, х** товушларининг ҳосил бўлишини изоҳланг.

70-машқ. Мақолларни кўчиринг. **Ҳ, х** ундошларининг ҳосил бўлишига изоҳ беринг.

1.Халқ иши – ҳақ иш. 2.Одамнинг ҳусни меҳнатда. 3.Иш иштаҳа очар, дангаса ишдан қочар. 4.Ҳалол иш – лаззатли емиш. 5.Хазина ғойибдан эмас, меҳнатдан келади. 6.Сувсиз ҳаёт бўлмас, меҳнатсиз роҳат бўлмас. 7.Меҳнатдан келса бойлик, турмуш бўлар чиройлик.

Топшириқлар.

1. Бўғиз бўшлиғида тўсиққа учраб ҳосил бўлган ундошларни топинг.
- 2.Бўғизда ҳосил бўлган ундошларнинг бошқа ундошлардан фарқини изоҳланг.

71-машқ. Берилган сўзлардаги **п, ф** ундошларининг ҳосил бўлишини тушунтиринг.

Фахрланмоқ, топшириқ, фарқламоқ, шафтоли, гулсапсар, копток, бинафша, ҳафта, қулупнай, вақт, фурсат, Фурқат, Фитрат, фолбин.

Топшириқлар.

1. Ажратилган ундошларнинг талаффузи ва ҳосил бўлиш ўрнини таърифланг.

2. Ундошларнинг айтилиши ва ёзилиши фарқланадиган товушларга изоҳ беринг.

3. Ундошларни талаффузида нутқ аъзоларининг ўрнини изоҳланг.

Ундош товушларнинг қайси нутқ аъзоси иштирокида ҳосил бўлиши уларнинг ҳосил бўлиш ўрни ҳисобланади.

Ҳосил бўлиш ўрнига кўра ундош товушлар – лаб, тил ва бўғиз товушларига бўлинади.

Лаб ундошлари: б, п, м, в, ф товушлари ҳисобланади.

Тил ундошлари: г, д, ж, з, й, к, л, н, нг, р, с, т, х, ц, ч, ш, қ, ғ товушлари ҳисобланади.

Бўғиз ундоши: ҳ товушидан иборат.

Болалар луғати

Саркаш – ўз айтганидан қайтмас, қайсар, ўжар.

72-машқ. Ўқинг. Матн мазмунини 2-3 жумла билан давом эттиринг. Берилган гапларни ёзинг. Ундошларнинг ҳосил бўлишидаги фарқларини таърифланг.

Баъзи мўътабар манбаларда саломатликка ошуфта либослар тўғрисида маслаҳат-тавсиялар берилган: либоснинг ранги кишининг ёшига, кайфиятига, муайян жамиятда тутган мақомига мос бўлиши керак. Кўп гулдор, қизил ранг аралашган либослар ўғил болаларга дуруст бўлмаса-да, қизларга ярашади. Шунингдек, фақатгина қора, сариқ ва қизил ранглардан иборат либослардан сақланиш тавсия этилган. Бу ранг-

лар ўзига хос равишда инсон руҳиятига, кайфиятига салбий таъсир кўрсатиши мумкин экан. Масалан, қизил – саркашликни, қора – тундлик, кайфиятсизликни туғдиради.

Топшириқлар.

1. Гаплардаги сўз бошида келган лаб товушларига изоҳ беринг.
2. Тил ундошларига изоҳ беринг.
3. Бўғиз ундошларининг ҳосил бўлишини таърифланг.

73-машқ. Матнни ўқинг, сарлавҳа қўйинг. Матннинг асосий ғоясини калит сўзлар ёрдамида аниқланг. Улар иштирокида гаплар тузинг.

Кийинишига қараб, одамнинг **ички дунёси** ва **маънавиятига** баҳо бериш барча халқларда ҳам бор гап. Аجدодларимиздан мерос – кийиниш маданияти ўзлгимизни англатишини, асрлар шиддатига дош берган иродамизни, сабру қаноатимизни, пок умидларимизни ифода этишини унутмайлик. Миллий кийимлар ва безак турлари тарихимиз давомида шаклланган бўлса-да, кейинги пайтда турли ўзгаришларга юз тутаётгани сир эмас. Бу ҳол табиий. Лекин ўзгаришларни, янгиликларни оқилона қабул қилиш керак. Миллийлик **инсон ботинида** ҳам, **зоҳирида** ҳам сақланиб қолмоғи жуда муҳимдир.

Топшириқлар.

1. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг маъносини Интернет манбаларидан топиб ёзинг.

2. Лаб, тиш ва бўғиз ундошларини алоҳида ёзинг ва ҳосил бўлиш ўрнини изоҳланг.

3. Лаб ундошлари билан бўғиз ундошларини бир-бирига таққосланг ва фарқларини айтинг.

III бўлим. ОИЛАВИЙ АНЪАНАЛАР ВА БАЙРАМЛАР

19-дарс. “БОЛАЛИГИМ – ПОШШОЛИГИМ”

Ундошлар ҳосил бўлишда нутқ аъзолари қаршилигига учраб, портлаб, сирғалиб чиқади ва шунга кўра портловчи, сирғалувчи, портловчи-сирғалувчи каби турларга бўлинади.

74-машқ. Матнни овоз чиқариб ўқинг. Матн мазмунига ўз муносабатингизни билдиринг.

Алланинг сеҳрли ва хазин оҳангига маҳлиё бўлмаган, унинг таъсирида ором олмаган инсон бўлмаса керак. Алла шундай кучки, у қаҳрни меҳрга айлантиришга, бахтсизни бахтли қила олишга қодир.

Бир донишманддан дунёдаги энг бахтли ва энг гўзал аёлнинг кимлигини сўраганларида, у “Фарзандига алла айтаётган аёл энг бахтли ва энг гўзал аёлдир”, деб жавоб берган экан. Айниқса, аллани

ҳар гал куйлаганимда, онамдан, бувимдан ўрганган аллалар ёдимга келаверади. Қалбимда ажиб орзиқиш пайдо бўлади, кўнглим сел бўлиб оқади гўё. Бир зум бўлса-да, болаликка, ширин хотираларга қайтаман.

Топшириқлар.

1. Портловчи ундошлари бор сўзларни изоҳланг.
2. Сирғалувчи ундошлари бор сўзларни тушунтиринг.
3. Портловчи-сирғалувчилар бор сўзлардаги ундошларни таърифланг.

Ундош товушлари ҳосил бўлишда нутқ аъзолари қаршилигига учраб, портлаб ёки сирғалиб чиқади. Шунга кўра ундош товушлар портловчи, сирғалувчи ва портловчи-сирғалувчи каби турларга бўлинади.

Портловчи ундошлар: б, г, д, к, п, т, ц, ч, қ товушларидир.

Сирғалувчи ундошлар: в, ж, з, й, с, ф, х, ш, г, ғ товушларидир.

Портловчи-сирғалувчи ундошлар: м, н, нг, л, р товушларидир.

75-машқ. Берилган матнни ўқинг. Матнга сарлавҳа қўйинг. Мазмунини қайта ҳикоя қилинг.

Қозоқ ва ўзбек қардош халқларида бир-бирига ўхшаш жуда ажойиб удумлари, анъаналари мавжуд. Масалан, бола дастлабки қадамларни қўйиб, атак-чечак қилиб юра бошлаганда “тушов кесди” удуми ўтказилган. Чунки унинг юра бошлаши, дастлабки қадамлари оилада катта қувонч билан кутиб олинган. Шу сабабга кўра болақайнинг бемалол юриб кетишини тилаб, тушов

кесди қилинган. Бунинг учун ота-она кекса ёшли одамлар ва болаларни уйига таклиф қилганлар. Кўп фарзандли чаққон аёл бола оёғига рамзий тушов солади ва оёғи остига 3-5 метр узунликда пояндоз тўшайди. Шундан сўнг энг кекса аёллардан бири очик, қадами қутлуғ, енгил, чаққон инсон бўлиб ўссин деган ният остида “тушов”ни қайчи билан қирқиб, болакайни хонадон бўйлаб етаклаб юрган. Ушбу удум кўпинча ҳафтанинг чоршанба куни бажарилган.

Савол ва топшириқлар.

- 1.Халқимизга хос яна қандай удумларни биласиз?
2. Матн таркибидан 2-3 жумла кўчириб ёзинг.
- 3.Портловчи ундошларнинг ҳосил бўлишини изоҳланг.
- 4.Сирғалувчи ундошларга қоида тузинг.
- 5.Портловчи-сирғалувчиларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.

76-машқ. Берилган матнни овоз чиқариб ўқинг, мазмунини қисқача оғзаки баён этинг.

Анъана– бу ўзига хос ижтимоий ҳодиса бўлиб, кишиларнинг онги, ҳаётида ўз ўрнини топган, аجدодлардан-авлодларга ўтадиган, такрорланадиган, ҳаётнинг барча соҳаларида қабул қилинган тартиб ва қоидалардир. Демак, анъаналар халқ маънавий ҳаётининг турли соҳаларини ўз ичига олади. Ҳар бир миллатнинг ўзига хос муайян анъаналари борки, улар халқнинг турмушини беаб туради ва миллий қадр-қимматини юксалтиради, ҳаётининг мазмунли ўтишига сабабчи бўлади. Ҳар бир янги авлод ўтмиш авлодларнинг тажрибасини анъаналар орқали қабул қилади.

Топшириқлар.

1. Портловчи ундошлари бор сўзлардаги ундошларга таъриф беринг, мисоллар ёзинг.
2. Сирғалувчиларнинг ҳосил бўлиш усулини тушунтиринг.
3. Портловчи-сирғалувчиларни изоҳланг.

20-22-дарс. МЕҲР-ОҚИБАТГА ЕТАКЛОВЧИ БАЙРАМЛАР

77-машқ. Ажратиб кўрсатилган гапларни ёзинг ва ундошларнинг ҳосил бўлиш усулини ва турларини изоҳланг.

Миллий-маънавий қадриятлар мазмунида ватанпарварлик ғоялари ётади. Шунингдек, ўзаро ҳамкорлик ва ҳамдардлик, вафодорлик ва ўзаро ҳурмат, бир-бирига суяниш ва яхши қўшничилик, болажонлик ва ота-онага ҳурмат, меҳр-оқибат ва садоқат ҳар томонлама эъозланиб келинади. Оилада байрам ва анъаналарни нишонлаш, кишилар ҳаётини завқ-шавққа тўлдириш билан

бирга, оила аъзолари ўртасида ўзаро меҳр-оқибат, эътиборни таъминлаб боради. Байрамларнинг чиройли қилиб ўтказилиши оила аъзоларига кўтаринки кайфият бахш этади. Айниқса, бунда болалар катталар қатори ўз ўрнига эга бўла бошлайди. Шунингдек, боланинг оиладаги хулқ-атвор кўникмаларини шакллантиришга ҳам ижобий таъсир ўтказади.

Топшириқлар.

1. Портловчи ундошларга изоҳ беринг.
2. Портловчи-сирғалувчиларнинг портловчилар ва сирғалувчилардан фарқли томонларини мисоллар билан тушунтиринг.
3. Ундош товушларнинг ҳосил бўлиш усулига кўра турларини изоҳланг.
4. Портловчи ундошларнинг ҳосил бўлишини таърифланг.
5. Сирғалувчи ундошларнинг ҳосил бўлиш усули ҳақида фикр билдиринг.

Ундошлар ҳосил бўлишида овоз ва шовқиннинг турли бўлиши, шунга кўра ундошлар сонорли ва шовқинли ундошларга ажралишини амалий изоҳлай олиши лозим!

78-машқ. *Матнолди савол ва топшириқлар:* Матнни диққат билан ўқиб чиқинг. Матндаги асосий фикрни аниқланг. Сизнинг оилангизда қандай анъаналар мавжуд? Синфдошларингиз билан ўртоқлашинг. Анъаналар нима учун керак?

Ўзбек, қozoқ халқи анъаналарининг кўринишлари кўпроқ оила шароитида намоён бўлади. Оилавий анъаналар – байрам ва маросимлар, оила ҳаётида рўй берувчи турли ютуқ, воқеа,

саналарни нишонлаш, хотирлаш сифатида ўтказилувчи анъаналардан иборат бўлиб, улар ёш авлодда кичик ватан бўлмиш оила аъзоларига нисбатан ҳамжиҳатлилик, ҳамдардлик, ҳамкорлик, ўзаро ҳурмат, меҳрибонлик каби фазилатларни тарбиялашда муҳим ўрин тутди. Бу эса оила аъзоларининг ўзаро му-

носабатларида намоён бўлади, яъни ота ва фарзанд, эр ва хотин, қайнона ва келин, ака ва ука, қўни-қўшни ўртасидаги ҳурмат, эътибор, самимийлик юзасидан ўрнатилган алоқалар давомида кўзга ташланади. Оилавий анъаналар авлоддан-авлодга бериб борилади.

Топшириқлар.

1. Сонор ундошли сўзларни ажратиб ёзинг ва тушунтиринг.
2. Шовқинли ундошлар қатнашган сўзларни топинг ва ундошларини изоҳланг.

Ундош товушлар ҳосил бўлишида овоз ва шовқин миқдори турлича бўлади. Шунга кўра улар – сонор ва шовқинли ундошларга бўлинади.

Баъзи ундошлар: н, м, нг, л, р товушлари талаффузида овознинг миқдори шовқинга нисбатан ортиқроқ бўлади. Улар сонор ундошлар ҳисобланади.

Талаффузда шовқиннинг миқдори ортиқ бўлган: б, в, г, д, ж, з, й, к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ғ, ҳ шовқинли ундош товушлар ҳисобланади.

79-машқ. Матнни ўқинг ва сарлавҳа топинг.

Азиз болалар, сиз ака-ука ва опа-сингилларингизни ҳаммадан кўра кўпроқ яхши кўриб, эҳтиром қилишингиз керак. Зеро, сизлар бир ота-онадан туғилгансиз ва энг яқин қариндош ҳисобланасиз. Ўзаро муносабат масаласида сизларнинг орангиздан қил ҳам ўта олмаслиги керак. Кўчадаги дўстлар бир куни келиб сизни ташлаб кетиши эҳтимоли бор. Аммо

Ўз жигарингиз яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам асло сизни ташлаб кетмайди. Чунки сизларни ота-она боғлаб туради, сизлар ўзаро ака-ука ва опа-сингилсизлар. Сизларнинг алоқа ва муносабатингиз узилмас ришта билан боғланган, бирон манфаат устида қурилмаган. Шундай экан, азиз фарзандлар, бир-бирингизга меҳрибон бўлинглар, ҳурмат билан муомала қилинглар. Буни кўрган ота-онангиз ҳам хурсанд бўлади. Ака-ука ва опа-сингилларига ҳурмат кўрсатадиган болани бошқа одамлар ҳам яхши кўради.

Савол ва топшириқлар.

1. Сизнинг оила аъзоларингиз билан муносабатларингиз қандай?

2. Дўстона муносабатлар нима учун керак? Фикрингизни далиллаб, матни 2-3 жумла билан давом эттиринг. Дафтарингизга ёзиб олинг.

3. Матндаги сўзлардан аввал сонор ундошлари келган сўзларни топиб алоҳида ёзинг.

4. Шовқинли ундошлари бор сўзларни топинг ва унлиларнинг ҳосил бўлишида овоз ва шовқиннинг ўрнини изоҳланг.

80-машқ. Матнга сарлавҳа топинг. Фикрингизни гуруҳларда далилланг.

Зафар ва **Заҳро** ака-сингил бўлишига қарамай, бир синфда ўқийдилар. Мактабдан келгач, ака-сингил бувисининг олдида боришди. **Бувижонлари** ошхонада ширинликлар пиширарди. Заҳро бувига ёрдамлашишга киришди, Зафар эса бугунги кун учун дастурхон тайёрлашга ҳаракат қилди. Ойиси ва **дадалари** ишдан қайтганларича йўқ. Болалар ота-оналарига кутилмаган совға тайёрлашга келишдилар. Кўп ўтмай, болаларнинг **ота-оналари** ҳам келишди. Зафар ва Заҳро ва бувижонлари билан уларни алоҳида эътибор билан қарши

олдилар. “Туғилган кунларингиз муборак бўлсин, бахтимизга омон бўлинглар, Ойижон ва Дадажон,”– деб болалар ота-оналарининг бағрига отилдилар. Бундай хурсандчиликка бувижонлари ҳам қўшилдилар ва болаларнинг тайёргарлигига бош бўлдилар. Дастурхон ҳам ўзгача ясатилган, алоҳида меҳр сезилиб турарди. Болалар ота-оналарининг юзларидаги туганмас шодликдан беҳад завқ олдилар.

Топшириқлар.

1. Сиз-чи, ота-онангизни хурсанд қилиш учун нималарга қодирсиз? Фикрингизни ёзма равишда баён этинг.
2. Шовқинли ундошларни ажратилган сўзлар таркибидан топинг ва изоҳланг.

Ундошларнинг шовқин ва шовқинсиз талаффузидан жарангли ва жарангсиз ундошлар ҳосил бўлади, улар талаффузда фарқланадилар.

81-машқ. Матнга сарлавҳа топинг. Ундошларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.

Бизда одамнинг ҳар тонги нонушта билан бошланади. Боболаримиз йўлга чиққанларида белларига нон боғлаб юришган. Нон – шундай улуғ ва азиз. Нон – одамнинг тоза қони. Одам нон билан тирик. Энг қимматли таом ҳам ноннинг ўрнини босолмайди. Ҳеч нарса қонга нончалик қувват беролмайди. Киши аъзоси ҳамиша нондан яйрайди.

Нон – машаққатли меҳнатнинг самараси. Уни одамнинг ақли ва меҳнати яратган. Ўзбек элида нонни истеъмол қилиш жуда қадим замонлардан бошланган. Дон-дун озукасини истеъмол қилиш бундан ўн беш минг йиллар илгари бошланган бўлиши керак.

Топшириқлар.

1. “Овқатланиш одоби” мавзусида ижодий матн тузинг.
2. Шовқин ҳосил бўлган ундошлари бор сўзларни топинг ва изоҳланг.
3. Ундошларнинг овоз ва шовқин билан ҳосил бўлишидаги турларига мисоллар келтиринг.

Шовқинли ундош товушларнинг баъзиларида оз бўлса-да, овоз иштирок этади, баъзилари эса мутлақо шовқиндан иборат бўлади. Шу хусусиятига кўра шовқинли ундошлар **жарангли** ва **жарангсиз** ундош товушларга бўлинади.

Таркибида овоз мавжуд бўлган – б, в, г, д, ж, з, й, ғ товушлари жарангли ундошлар ҳисобланади.

Таркибида овоз бўлмаган, фақат шовқиндан иборат бўлган – к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ҳ товушлари жарангсиз ундошлар дейилади.

Баъзи жарангли ундошларнинг жарангсиз жуфтлари мавжуд: б–п, д–т, з–с, г–к, в–ф, ж–ш (ч), ғ–қ.

Қолган ундошлар ўз жуфтига эга эмас.

82-машқ. Уч кичик гуруҳ ташкил қилинг. **Биринчи гуруҳ:** биринчи бўғини жарангли билан бошланган сўзлар топиб ёзади. **Иккинчи гуруҳ:** иккинчи бўғини жарангли ундош билан бошланган сўзларга мисоллар келтиради. **Учинчи гуруҳ:** учинчи бўғини жарангли билан бошланган сўзларга мисоллар келтириб, ундошларнинг ҳосил бўлишини далиллар билан изоҳлайдилар.

83-машқ. Матнни ўқинг ва кўчириб ёзинг. Жарангли ва жарангсиз ундошларни ажратинг.

Ҳар бир миллатнинг ўзига хос урф-одатлари бўлгани каби ўзбек халқининг ҳам ранг-баранг урф-одатлари, расм-русумлари, маросимлари асрларга тенгдошдир. Халқлар борки, шу удум, урф-одатлари билан жаҳон маданиятида ўзига хос ўрин тутаяди ва мана шу урф-одатлари билан бири-биридан ажралиб туради. Урф-одатлар, маросиму байрамлар

энг қадимий даврлардан бошлаб инсон ҳаётининг энг муҳим ва таркибий қисмига айланган. Жумладан, уларсиз ўзбек халқининг ҳаётини мутлақо тасаввур этиб бўлмайди. Ўзбек халқи байрамлари ўзига хос бўлиб, “Наврўз байрами”, “Ҳосил байрами”, “Олтин куз” кабилар халқ ҳаётида муҳим ўрин

тутади. Жумладан, улар бошланғич синфданоқ сиз, ёш авлодда ватанга эътиқод, урф-одатларга ҳурмат ҳиссини тарбиялашда муҳим манба бўла олади.

Газетадан

Топшириқлар.

1. Сиз учун энг қизиқарли байрам қайси? Нима учун? Фикрингизни ёзма баён этинг.
2. Жарангли ва жарангсиз ундошлар иштирок этган сўзларни ёзинг ва жарангсиз ундошлар ҳақида маълумот беринг.

Ундошларнинг ҳосил бўлишида овоз ва шовқиннинг ўрни бор, ундошлар бўгин ҳосил қилмайди, айрим ундошлар ёзилиши айтилишидан фарқланади.

84-машқ. Нуқталар ўрнига зарур ҳарфларни қўйиб, сўзларни ёзинг ва ёзилиши талаффузидан фарқланадиган сўзларга изоҳ беринг.

Макта..., дўс..., бо..., фарзан..., дарома..., ҳунарман..., ма...са..., уми..., зиё..., жуф..., гўш..., кито..., заи..., жаво..., мавжу... .

Топшириқлар.

1. Сўз охирида келган ундошларнинг турини изоҳланг.
2. Сўз охирида келган ундошларнинг айтилиши ёзилишидан фарқланишини мисоллар билан тушунтиринг.

3. Ўзингиз жарангли ва жарангсиз ундошлар иштирок этган сўзларни қатнаштириб гаплар тузинг.

85-машқ. Мақолларни ёзинг. Сўз охирида аниқ талаффуз қилинмаётган товушларни изоҳланг.

1. Қўёш ҳавони иситади, дўстлик қалбни иситади. 2. Дўст ачитиб гапиради, душман кулдириб гапиради. 3. Августнинг ҳар дами – деҳқоннинг ҳамдами. 4. Қийналиб ариқ қазисанг, хурсанд бўлиб сув ичасан. 5. Рост айтиб зарар кўрсанг, охири фойда топарсан. 6. Дарахт япроғи билан кўркам бўлса, одам меҳнати билан кўркамдир.

Топшириқлар.

Г

1. Сўз охирида талаффуз қилинмайдиган, аммо ёзиладиган товушларга изоҳ беринг.

Ж

2. Талаффузи ёзилишидан фарқ қиладиган товушларнинг турини таърифланг.

3. Билим ҳақида мақолларга мисоллар ёзинг.

Нутқда жарангли ундошлар одатда жарангсизланиб ифодаланади. Масалан: мактап (б–п), мақсат (д–т) каби. Лекин имлода жарангли ундош билан ёзилади: мактаб, мурод каби. Сўз таркибидаги кўпинча қуйидаги ундош товушлар талаффуз жараёнида ўзгаришларга учрайди:

1. Қ товуши ғ товушга айланади: қулоқ–қулоғим, булоқ–булоғи.

2. К товуши г товушига айланади: билак–билагим, юрак–юраги.

3. Ғ товуши қ товушига айланади: боғ–боққа, тоғ–тоққа.

4. Г товуши к товушига айланади: туг–туккич, тег–теккиз.

86-машқ. Сўзларга эгалик қўшимчалари қўшиб ёзинг ва уларни овоз чиқариб ўқинг, талаффузи ёзилишидан фарқ қиладиган ундошларнинг хусусиятларини таърифланг.

Китоб, мактаб, офтоб, одоб, тартиб, обод, қишлоқ, фарзанд, жавоб, сабаб, ҳисоб, боғ, тоғ, ўтлоқ, этик, эртақ, қулоқ, умид, Мурод.

Топшириқлар.

Ж

1. Сўз охирида келган ундошларнинг талаффузи ёзилишидан фарқ қилишини тушунтиринг.

Г

2. Жарангли ундошларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.
3. Берилган сўзлар иштирокида гуруҳларда матн тузинг.

87-машқ. Матнни овоз чиқариб ўқинг ва сарлавҳа топинг. Матн мазмуни ҳақида мулоҳаза юритинг.

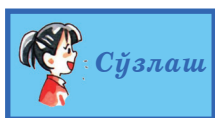
30 август – Қозоғистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган кун ва ушбу сана мамлакатимизда катта байрам сифатида нишонланади.

Конституция – мамлакатимиз қонунчилигининг асосий пойдевори саналади. Унда инсон ҳуқуқи, эркинлиги, шаъни, қиммати энг олий қадрият деб белгиланган. Мамлакатдаги бошқа қонунлар пойдевори бўлгани сабабли Конституция давлатимизнинг асосий қонуни ҳисобланади. Конституцияда

баён этилган тушунчалар шу қадар аҳамиятлики, ҳеч бир одам уларсиз яшай олмайди. Негаки инсон ҳар куни дуч келадиган муаммолари ҳал этилиши ҳам кўпинча мамлакат асосий қонунига киритилган қоидалар ва моддаларга боғлиқдир.

Конституциямизнинг барча моддаларида инсон ва фуқароларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, ҳаётини яхшилаш, хавфсизлигини таъминлаш кўзда тутилганлиги билан халқимизнинг энг севимли асари сифатида ардоқланади. Бинобарин, ўқувчи-ёшлар меҳр билан ўқиб, мазмун-моҳиятини тушуниши ва қалбига жо қилиши ҳар бирининг муқаддас бурчидир.

Болалар луғати

Конституция – лотинча сўз бўлиб, “тузиш”, “низом”, “яратиш”демакдир.

Топшириқлар.

1. Охирги абзацни кўчириб ёзинг.
2. Сўзлардаги талаффузи ёзилишидан фарқланадиган ундошларга изоҳ беринг.
3. (-и) қўшимчаси қўшилганда уларнинг ўзгаришини тушунтиринг.

Ц ундош товуши тилимизда тс бирикмаси тарзида талаффуз қилинади, лекин ц ҳарфи билан ёзилади.

Ь белгиси рус тили орқали кирган сўзларда учраб, ўзидан олдинги товушнинг юмшоқ талаффуз қилинишига ишора беради.

Ъ белгиси ўзидан олдинги товуш билан кейинги товушларни ажратиб талаффуз қилинишига хизмат қилади.

88-машқ. Ажратилган ҳарфларни *тс* талаффузи ва ёзилишини тушунтиринг.

Цемент, циркуль, цирк, цех, центнер, цилиндр, коллекция, социализм, станция, формация.

Топшириқлар.

1. *Ц* ундошининг талаффузи ва ёзилишини тушунтиринг.
2. Имло луғатидан *ц* ундоши иштирок этган сўзлар топиб ёзинг.

89-машқ. Берилган гапларни ёзинг ва ҳарфга нисбатан товушлар сони ортиқ бўлган сўзлардаги белгиларнинг ишлатилишини изоҳланг.

1.Элга маъқул бўлган нарса – сенга ҳам маъқулдир. 2.Гап билан ваъда берма,иш билан ваъда бер.3. Ҳар кунги ваъз-хонликдан кўра бир кун жонбозлик кўрсат. 4.Яхши йигит юрт тузар, ёмон йигит юрт бузар. 5.Ваъдага вафо марднинг иши– ваъдасиз субутсиз киши. 6.Айбсиз кишининг кўнглини парчалашга журъат этманг.

Топшириқлар.

- 1.Ў белгисининг ишлатилиш ўринларини тушунтиринг.
- 2.Белгиларнинг товушлардан фарқли томонларини мисоллар билан изоҳланг.
- 3.Айириш белгисининг ишлатилишини мисоллар билан айтинг.

90-машқ. Ажратилган ҳарфларнинг имлосини тушунтиринг ва ёзинг.

I. Автомобиль, авиамодель, альбом, фильм, батальон, бульдозер, коньки, бильярд, дельфин, асфальт, алыт, табель, пьеса, нефть, фелъетон, календарь;

II. Суръат, шеър, меъёр, журъат, таъсир, аъло, таълим, таъмин, сунъий, эътибор, эъзоз, таъзим, феъл.

Топшириқлар.

1. Сўз охирида келган юмшатиш белгисининг ишлатилиш ўринларини тушунтиринг.

2. Сўз ўртасидаги юмшатиш белгисининг ишлатилишини мисоллар билан тушунтиринг.

3. Айириш белгисининг ишлатилиши ҳақида фикр билдириг.

4. Берилган сўзлар иштирокида сўз бирикмалари ва гаплар ёзинг.

Тилимизга рус тили орқали кирган Ц ундош товуши ва Ъ (юмшатиш белгиси), Ъ (айириш белгиси) каби ҳарфлар ҳам мавжуд.

Ц ундош товуши тилимизда те бирикмаси тарзида талаффуз қилинади, лекин ц ҳарфи билан ёзилади. Масалан, цирк, консультация, механизация.

Ъ белгиси рус тили орқали кирган сўзлардагина учраб, ўзидан олдинги товушнинг юмшоқ талаффуз қилинишига ишора беради. Масалан: лагерь, апрель.

Эслатма: Ўзбек имлосида ь белги сўз охирида келиб, унга қўшимча қўшилганда туширилиб қолдирилади. Масалан, лагерь – лагерда.

Ъ белгиси ўзидан олдинги товуш билан кейинги товушларни ажратиб талаффуз қилинишини кўрсатади. Масалан: объект, субъект, адъютант.

23-24-дарс. БЕБАҲО МЕРОС

91-машқ. Расмларни кузатинг. Расмга қараб, таассуротларингизга асосланиб, ижодий ҳикоя тузинг. Сарлавҳа қўйинг. Расм қайси байрам ҳақида деб ўйлайсиз?

Пок қалбли инсонни қутлаб-эъзозлаб,
Бахтли тонг отмоқда – янги йил тонги.
Келажак меҳри-ла дилларни созлаб,
Фусункор янграйди ҳаёт оҳанги.

Интернет манбаларидан

Савол ва топшириқлар.

1. Сиз ушбу байрамни қандай нишонлайсиз?
2. Қорбобога хат ёзинг.

Айириш Ў белгиси:

1. Маъно, шеър каби сўзларда ўзидан олдин келган унлини чўзиқроқ ва кейин келган унлини эса ундошдан айириб талаффуз қилиш учун ишлатилади.
2. Суръат, қалъа сўзларида ўзидан олдин келган ундошдан кейин келган унлини талаффуз этиш учун ишлатилади.
3. Разъезд, съёмка, адъютант каби сўзларда ўзидан олдин келган ундошни кейин келган й ундошидан айириб талаффуз қилиш учун ишлатилади.

Юмшатиш Ъ белгиси:

- Апрель, лагерь, пальто, альбом каби сўзларда ўзидан олдин келган ундошни юмшоқроқ талаффуз этиш учун ишлатилади.
4. Пьеса, батальон бильярд каби сўзларда товушларни, бўғинларни бир-биридан айириб талаффуз этиш учун ишлатилади.

92-машқ. Билимингизни синаб кўринг.

1. Рус тили орқали тилимизга кирган товуш ва белгиларга мисоллар келтиринг.
2. **Ц** товушининг талаффузи ва ёзилишини мисоллар билан тушунтиринг.
3. **Б** белгисининг ёзувдаги ўрни ва вазифаларига мисоллар келтиринг ва изоҳланг.
4. Ўзбек тилида сўз охирида келган **ь** белгисининг ишлатилиш ўрнига мисоллар келтириб, фикрингизни далилланг.
5. **Ъ** белгиси ва унинг ишлатилиш ўрни, вазифаларини мисоллар билан тушунтиринг.
6. **Ъ** белгиси иштирок этган ўзбекча сўзларга мисол келтиринг.

7.Берилган жадвални тўлдилинг.

Ундош товушлар таснифи							
Жарангли	Жарангсиз	Портловчи	Сирғалувчи	Портловчи-сирғалувчи	Сонор товушлар	Ён товуш	Титроқ

Ўзбек кирилл алифбоси 35 ҳарфларни ўз ичига олади, ҳарфлар маълум тартиб билан жойлашади.

93-машқ. Қуйидаги гапларни алифбо тартибида ёзинг.

1.Болаларни бошлиқнинг ўзи бошқарди. 2.Синфимиз ўқувчилари мусобақага тайёргарликни бошладилар. 3. Воҳид вақтида уйга қайтди. 4.Дўстлик мерос қолади, душманлик ҳам ўз йўлида мерос бўлади. 5.Отангнинг дўстлари билан дўстлик алоқасини давом эттиришинг отангга қилган яхшиликдан ҳисобланади(*Ҳадис*). 6. Ҳар қандай тарбия оиладан бошланади. 7.Ўқитувчи энг масъул вазифани бажаради – у инсонни шакллантиради. 8. Жийда майда гуллайди. 9. Ақл билан иш тутсанг, уятга қолмайсан.(*Мақол*)

Топшириқлар.

1. Гаплардаги унли товушларни ифодалаган ҳарфларни изоҳланг.
2. Ундошларнинг ифодаланишини тушунтиринг.

Ҳарфларнинг маълум тартибда жойлашишига алифбо дейилади.

Алифбе сўзи араб ёзувидаги ҳарфлар тартибининг биринчиси ва иккинчи ҳарфлари- “алиф” ва “бо” (бе) деб номларининг қўшилмасидан ҳосил бўлган. Шу икки ҳарф номидан алифбо сўзи ҳосил бўлган.

Ўзбек кирилл алифбоси тартиби ва номланиши билан танишинг.

ЎЗБЕК КИРИЛЛ АЛИФБОСИ

А а А	Е е е	Й й йэ	О о О	У у у	Ш ш шэ	Я я я
Б б Бэ	Ё ё ё	К к Ка	П п Пэ	Ф ф эф	Ъ ъ айириш белгиси	Ў ў ў
В в Вэ	Ж ж жэ	Л л Эл	Р р Эр	Х х ха	Ь ь юмшатиш белгиси	Қ қ қа
Г г Гэ	З з зэ	М м Эм	С с Эс	Ц ц цэ	Э э э	Ғ ғ ғэ
Д д Дэ	И и и	Н н Эн	Т т Тэ	Ч ч чэ	Ю ю ю	Ҳ ҳ ҳа

Ҳарфларни маълум тартибда жойлаштириш қулайлик яратади. Шунинг учун барча рўйхатлар, луғатлар тузишда сўзлар тартиб билан ёзилади.

Ўзбек кирилл алифбосида 35 та ҳарф бўлиб, шундан 10 таси унли, 23 таси ундош ҳарфлар.

Айириш(ъ) ва юмшатиш(ь) белгилари ҳарф ҳисобланади, лекин товуш ифодаламайди.

94-машқ. Ҳикояни овоз чиқариб ўқинг ва ёзув бўлмаган даврда одамлар нималардан фойдаланганини изоҳлаб беринг.

Тўмарис ҳузурига Эрон шоҳи Кирнинг элчилари келди. У элчиларни яхшилаб меҳмон қилиб, шоҳга “Совға” бериб юборди.

Кир дастурхонни очиб кўрса, унинг ичида ўқ-ёй, сичқон, балиқ ва қуш бор экан. Эронликлар бунга ўзларича таъриф беришибди:

– Массagetлар бизга таслим бўлишмоқчи, ўқ-ёй – бизнинг тимсолимиз, анови нарсалар эса ёввойилардир, – дейишибди.

Шунда подшоҳнинг доно маслаҳатчиларидан бири “совға”ни қуйидагича изоҳлабди:

– Булар огоҳлантириш. Улар: “Эй босқинчилар, балиқдек сувга шўнғиб, сичқондек ерга кириб, қушдек осмонга учиб, тезда юртимиздан йўқолмасаларинг, бизнинг ўқ-ёйларимиз остида ҳалок бўласанлар!” – демоқчи.

Кир гапга қулоқ солмади ва охири шармандаларча енгилди.

Савол ва топшириқлар.

1. Матн қаҳрамони ҳақида қандай маълумотлар биласиз? Фикр-мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.

2. Алифбо ҳақида маълумот беринг.

3. Ҳозирги ўзбек алифбоси қайси ёзувга асосланганлигини изоҳланг.

4. Ҳозирги ўзбек алифбосидаги ҳарфлар сонини айтинг.

95-машқ.Берилган мақолларни кўчириб ёзинг.

1.Мевасиз шох осмонга тирмашади, мевали шох ерга эн-
гашади. 2.Олимларнинг хизмати мангу қолади. 3.Жаҳолат
ўлимдир, билим эса тирикликдир. (*Носир Хисрав*) 4.Қуёш
оламга нур беради, билим эса инсонга нур беради. (*Рус халқ
мақоли*)

Топшириқлар.

1. Биринчи гап таркибидаги учта сўзларнинг ҳарфларини алифбо тартибида ёзинг.

2. Алифбодаги ҳарфлар жойлашишини таърифланг.

А ва о унлиси сўзларнинг биринчи бўғинида баъзан а айтилса ҳам, о ёзилади, баъзи сўзларнинг биринчи ва иккинчи бўғинидаги о (ў) талаффуз этилса ҳам, о ёзилади.

96-машқ. Қуйидаги сўзларнинг биринчи бўғинида келган (а), иккинчи қатор сўзларидаги биринчи ва иккинчи бўғинида келган (о) ҳарфининг талаффузини изоҳланг. Қаторларни давом эттириб кўчиринг.

1.Савоб, замон, баҳор, томон, томоша, баҳо ...

2.Коллеж, помидор, почта, автомат....

Топшириқлар.

1.О, а ҳарфларининг талаффузи ва ёзилишини таърифланг.

2.Ҳозирги ўзбек кирилл алифбосининг ҳарфлари ҳақида фикр билдиринг.

А, а ҳарфлари савол, савоб, замон сўзларида о тарзда айтилади, аммо а ёзилади.

О, о ҳарфи тонна, ноябрь каби сўзларда ў каби талаффуз қилинса ҳам, о тарзда ёзилади.

97-машқ. Қуйидаги сўзларни кўчириб ёзинг ва ўзгаришларни тушунтиринг.

Сон – сана, онг – англа, қайна – қайноқ, ишла – ишлов, думала – думалоқ, қувна – қувноқ;

Топшириқлар.

1. Сўзлардаги ўзгаришларнинг содир бўлишини тушунтиринг.
2. Сўзлар иштирокида гаплар тузинг.

98-машқ. Матнни ўқинг ва сарлавҳа топинг.

Байрамлар инсоният ҳаётида шу қадар мустаҳкам ўрин эгаллаганки, уларни нишонламайдиган ҳеч бир шахс, оила, жамоа топилмайди. Шунингдек, ҳар бир миллат ва элат, халқнинг ўз тараққиёт тарихи жараёнида шакллانган байрамлари мавжуд. Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқининг ҳам энг қадимий даврлардан шакллана бошлаган, асрлар бўйи аجدодлардан-авлодларга ўтиб, бебаҳо меросга айланган байрамлари кўп.

Топшириқлар.

1. Матндан о ҳарфининг а ўрнида талаффуз қилишига мослашган сўзларни топинг ва ёзилишини тушунтиринг.
2. Матнга режа тузинг ва ижодий баён ёзинг.

Баъзи сўзларда оа, ао, иа, унлилар қатор келади, улар оғзаки нутқда ўзгартирилади, аммо имлода ёзилади.

99-машқ. Матнни ўқинг. Матн мазмунига мос режа тузинг. Ўзингиз қандай байрамларни нишонлашни яхши кўрасиз?

Байрамлар орасида мустақиллик байрамини олиб кўрадиган бўлсак, бу байрамга тайёргарликнинг ўзиёқ мамлакатимиз аҳолисига катта кўтаринкилик руҳини бахш этади. Байрам олдидан кўча ва хиёбонлар байрамона тус олади. Шаҳар, вилоят, Республика

миқёсида нишонлаш, оммавий ахборот воситалари орқали ватанимизни мадҳ этувчи куй ва қўшиқларнинг янграши мамлакатимизда яшовчи ҳар бир кишининг қалбида ватанга нисбатан ғурур, ифтихор, меҳр-муҳаббат ҳиссини уйғотади. Бу байрамда катталар қаторида болалар ҳам иштирок этишади. Байрам болаларга шоду хуррамлик улашиш билан биргаликда, намоён этиладиган миллий куй ва рақслар, лапар ва айтишувлар, латифа ва бахшилиқ санъати намуналари орқали миллий қадриятлар билан яқиндан танишадилар. Байрам ҳаммиса катта таассуротлар қолдиради.

Топшириқлар.

1. Ўзингиз қатор келган унлилари бор сўзларга мисоллар келтиринг.
2. Қатор келган унлиларнинг талаффузи ва ёзилишини изоҳланг.
3. “Истиқдолинг муборак, она-юртим!” мавзусида эссе ёзинг.

Адабий талаффуз ва имло меъёрига асосан ао, оа, иа, ио, аа, аи тарзида талаффуз қилинади ва ёзилади. М: таом, мутолаа, соат, табиат, манбаи.

100-машқ. Матнни овоз чиқариб ўқинг, мазмунини оғзаки қайта ҳикоя қилинг. Матнга сарлавҳа танланг.

Ёшлар Наврўз байрамини кечаси билан ухламасдан эртақ ва ҳикоялар айтишиб, ўйин-кулги билан кутиб олишган. Наврўзнинг нишонланиши инсонларга шоду хуррамлик улашиш билан бирга уларга руҳий куч, мардлик, жасурлик, қардошлик, халқсеварлик туйғуларини жо этади.

Ҳофизу созандаларнинг оҳанрабо хонишлари, қизиқчию масхарабозларнинг қувноқ чиқишлари сайл руҳига жўшқинлик ато этади. Турли хил халқ ўйинлари, жумладан: «хўрозлар жанги», «қўчқор уриштириш», «арқон тортиш», «чиллак», «ким ўзар», «қочар тўп», «оқ теракми – кўк терак», «беш тош», «варрак учириш» кабилар байрам сайлининг шодиёна ва зафарона ҳайқириқлари хитобларга

тўла бўлиб ўтишини таъминлайди.

Наврўз байрамининг биринчи куни отчопар, улоқ, кураш сингари ўйинлар ўтказилган. Ёшлар баҳор ҳақида қўшиқ айтганлар. Наврўз байрамида кўкат чучвараси, ялпиз сомса, ҳалим каби тансиқ таомлар пиширилган. Наврўз байрами янги йил байрамигина

бўлиб қолмай, у аввало, меҳнат байрами, деҳқончилик ишларини бошлаш байрами ҳам бўлган. Шу билан бирга, турли хил қўшиқлар, шеърлар, лапарлар куйлашган.

Топшириқлар.

1. Сизнинг яшаш жойингизда Наврўз байрами қандай нишонланади? Фикрингиз билан жуфтликда ўртоқлашинг ҳамда ёзма баён этинг.

2. Айтилиши ва ёзилиши фарқ қиладиган сўзларни аниқланг.

3. Байрам ўйинларини изоҳланг.

Ў ва э унлиларининг талаффузи ва ёзилиши, е унлисининг э тарзда айтилса ҳам, е ёзилиш ўринлари ҳақида билишимиз лозим.

101-машқ. Қуйида берилган сўзларни кўчиринг. Ҳар бир бўлимдаги сўзларни қатнаштириб матн тузинг.

I. Ўлка, ўзбек, ўгит, ўзак, ўтин, кўклам, ўрмон, ўрик, ўлжа, бўшлиқ, қўзичоқ, кўнгил, дўмбира, ўттиз, ўйин, ўсимлик;

II. Қўрқмас, бўғин, бўрон, сўри, сўлим, мўмин, чўзмоқ, кўча, кўсак, қўшиқ, оптика, орган, спорт, ток, глобус, бўри, бўлим;

III. Эрта, экин, эшик, Эркин, этак, элак, эгар, экскурсия, энага, Элбоши, энди, эгри, эртак.

Топшириқлар.

1. Биринчи бўлим сўзларидаги **ў** товушининг талаффузини тушунтиринг.

2. Иккинчи бўлим сўзларидаги **ў** товушининг талаффузи ва ёзилиши ҳақида фикр билдиринг.

3. Учинчи бўлим сўзларидаги **э** унлисининг талаффузи ва ёзилиши ҳақида маълумот беринг.

Ўқитувчи, кўл, жўра, ўз каби сўзларда ў товуши торроқ, бўри, хўроз, рўмол сўзларида ў унлиси кенгроқ эшитилади, аммо ёзувда ҳар вақт бир хил шаклда ёзилади. Э унлиси талаффузида ўзгарса ҳам, э ёзилади.

25-26-дарс. АЙЁМ МУБОРАК!

102-машқ. Шеъринг парчани овоз чиқариб ифодали ўқинг. Матн мазмунига ўз муносабатингизни билдиринг.

Кўм-кўк либос киймиш қиру далалар
Қушларнинг тилида ажиб куй-қўшиқ
Тоғларнинг бағрида алвон лолалар
Чунки Наврўз келди – энг улуг айём!
Айём муборакдир, азиз Онажон!

Топшириқлар.

1. Шеъринг парчада берилган сўзларни алифбо тартибида ёзинг.

2. Шеъринг матни насрий матнга айлантириб ёзинг.

103-машқ. Гапларни кўчиринг ва **ў** унлисининг талаффузи ҳақида фикр юритинг.

1.Дарснинг қизиқарли ўтиши ўқувчи ва ўқитувчининг қобилиятига боғлиқдир. (Р.Усмонов) 2.Деразамнинг олдида бир туп, ўрик оппоқ бўлиб гуллади. (Ҳ.Олимжон) 3.Ўспиринликнинг қувноқ дамларини ҳеч қачон ёдидан чиқармайдиган бўлди. 4.Аввал ўйла, кейин сўзла. 5. Ўқиган ўқдан ўзар, ўқимаган билимсизликдан тўзар. 6.Бўридан қўрққан тўқайга кирмас. 7.Экранда турли ранг тўлқинлари ўйнади. 8.Эгри озади, тўғри ўзади. (Халқ мақоллари) 9.Бугунги суҳбатимиз элчи жаноблари билан ўтадиган бўлди. 10.Шеърдаги эҳтирос ўқувчига ҳам кўчган эди. (Газетадан)

Топшириқ. Ажратилган сўзларни фонетик таҳлил қилинг.

Е, ё, ю, я унлилари талаффузи ва имлоси билан бири-биридан фарқланади ва имло қоидалари асосида ёзилади.

104-машқ. Қуйидаги сўзларни ёзинг ва талаффузи билан ёзилишини таққосланг.

I.Кеча, елим, телефон, едирмоқ, елпиғич, етишмоқ, театр, океан, делегат, бел;

II.Ёғ, пиёз, ёмғир, ёз, тайёр, диёр, ёрдам, ёнғин, бўёқ, дарё, дунё, ёт;

III.Юлдуз, юрт, юрмоқ, ютмоқ, югурмоқ, юмронқозик, юрак, компьютер;

IV.Ялпиз, ялинмоқ, яшил, яширинди, суяк, ягона, якка, яқин, рояль, октябрь, январь.

Топшириқлар.

1. Ё, е, я, ю унлиларининг талаффузи ёзилишидан фарқланишини изоҳланг.
2. Унлиларнинг (*е-ёэ, ё-ёо, я-йа, ю-йу*) тарзда айтилишига мисоллар келтиринг ва ёзилиши ҳақида фикр юритинг.
3. Берилган тўрт гуруҳдаги сўзлардан қатнаштириб, матн тузинг.

105-машқ. Матнни ўқинг ва икки товуш билдирган ҳарфлари бор сўзларни изоҳланг.

Ривоят қилишларича, Сумалак – биби Фотиманинг ошлари экан. Бир куни у кишининг болалари оч қолибдилар. Овқат пишириб берай десалар, уйларида қозонга солгудек ҳеч вақо йўқ. Ўшанда қиш чиқиб, энди кўклам кўкатлари ер бағирлаб бош кўтарган вақт

экан. Биби Фотима ҳовлисининг бир четига кузда бир ҳовуч дон сепган эканлар, қараса ўша дон кўкариб, майсалаб қолган экан. Дарров шу майсадан олиб келиб, ювиб, майдалаб қозонга солиб, супрадан қоқиштириб олинган бир сиқим унни ҳам қўшиб яхшилаб аралаштириб, усти-

дан сув қўйиб қозон тагига ўт қалабдилар. Бироз қозонни кавлаб ўтиргандан кейин ўғилларига қўшилиб биби Фотима ҳам ухлаб қолибди.

Эрталаб уйғониб қарасалар, қозонни ўттизта фаришта қўзғаб пишираётган эмиш. Шунинг учун бу таомнинг номи сумалак бўлиб қолган экан. Чунки, сумалак – ўттиз малак деганидир. Шу тариқа бу таом халқ ўртасида кенг тарқалиб, баҳорнинг лаззатли улуғ неъматига айланибди.

Интернет манбаларидан

Топшириқлар.

1. Матннинг мазмунини ўз сўзларингиз билан қайта ҳикоя қилинг.
2. *е, ё, ю, я* ҳарфлари бир товушни ифодалашига мисоллар келтиринг.
3. Сумалакнинг тарихи ҳақида яна қандай маълумотларни била-сиз? Ёзма равишда баён қилинг.

106-машқ. Нуқталар ўрнига зарур ҳарфларни қўйинг ва сўзларни ёзинг.

Параш...т, ...лка, қу...ш, дун..., бахти...р, ро...ль, ...лдуз, самол...т, разъ...зд, ҳа...т,пъ..са, қу..н, пи...да, ...такчи, ...ган, ...нҒОҚ.

Топшириқлар.

1. *Е, ё, ю, я* унлиларининг икки товушни ифодалашини изоҳланг.
2. Бир товушни ифодалаган *е, ё, ю, я* сўзларни топинг.

Е, ё, ю, я ҳарфлари сўз ва бўғин бошида, айириш ва юмшатиш белгисидан кейин келганда, икки товуш (йэ, йо, йу, йа) ҳолатда талаффуз қилинади.

Кел, бел, салют, октябрь, отряд каби сўзларда бир товушни билдиради.

107-машқ. Шеърни видеотасмадан тингланг. Матн мазмунига ўз муносабатингизни билдиринг.

Оппоқ кўйлак, янги шим,
Кийиб олди байрам кун.
Уйга қайтар Матмуса
Ширин бўлиб кечқурун.
Қайтар завққа қўшиб завқ
Ҳам куч қўшиб кучига.
Бир пайт кўрса аллаким
Симёғочнинг учига-
Қоғоз осиб қўйибди.
Икки қатор ёзиб хат
Ўқимоққа Матмуса
Ҳарчанд қилар ҳаракат –
У томондан қарайди,
Бу томондан қарайди.
Билмай кетса не бу хат
Чиқа олмас армондан,

Қизиқувчан иштиёқ
Унга тинчлик бермасди.
Кўйлакни ҳам аямай
Симёғочга тирмашди.
Чиқди, кўрди, ўқиди,
Ким ақлдан озибди?
“Эҳтиёт бўл, симёғоч-
Бўялган!”– деб ёзибди.
Ўқиди-ю танидан
Чиқиб кетди муздек тер.
Уйга келиб дафтарга
Ёзиб қўйди тўрт йўл шеър:
“Эй, одамлар билишдан
Ўзингизни тийинглар,
Қизиқувчан бўлсангиз,
Янги кўйлак кийманглар!”

Э.Воҳидов

Топшириқлар.

1. Матн таркибидан икки товушни ифодалаган ҳарфлари бор сўзларни белгиланг ва изоҳланг ҳамда е ҳарфи бир товушни билдирган сўзларни топинг ва уларнинг ёзилиши ҳақида фикр билдиринг.

2. Икки товушни билдирган ҳарфлари бор сўзларнинг талаффузи ва ёзилишини тушунтиринг.

3. “Қизиқувчанлик хислатми ё иллат?” мавзусида баҳс-мунозара ўтказинг.

Айрим ундошлар сўз охирида бошқача талаффуз қилинса, баъзан талаффуз қилинмаса ҳам, ундошнинг ўзи ёзилади.

108-машқ. Қуйидаги сўзларнинг охирида келган ва бошқача талаффуз қилинаётган, тушиб қолаётган ундошлар ҳақида фикр билдиринг.

I.Обод, одоб, боб, мактаб, китоб, талаб, Толиб, офтоб, сабаб, асбоб, қалб;

II.Озод, дўст, донишманд, даромад, фарзанд, ҳунарманд, хурсанд, авлод, қанд, аҳд, танқид, зумрад, хушомад.

Топшириқлар.

1. Сўз охирида келган **д** ва **б** ундошининг талаффузи ва ёзилиши ҳақида фикр билдиринг.

2. Берилган сўзлардан сўз бирикмалари ҳосил қилинг.

109-машқ. Қуйидаги гапларни ёзинг ва товушларнинг ўзгариш ҳолатини изоҳланг.

1.Дўст билан обод уйинг, гар бўлса у вайрона ҳам. (Э.Воҳидов) 2.Бу йил заводимизнинг бошқа цехлари ишга тушади. 3.Қақраган чўллар инсон қўли тегиши билан обод бўлди. 4.Озодлик қуёшидан баҳра олган халқ бахтиёр, тинч яшамокда. 5.Китоб – офтоб, у инсон онги ва кўзини очади. (Газетадан)

Топшириқлар.

1.Сўз охирида келган **б** ва **д** ундошларининг ёзилишини тушунтиринг.

2.Сўзлар охирида талаффуз қилинмаётган товушларни таърифланг.

Сўз охирида келган б-п, д-т, з-с тарзда жарангли ва жарангсиз ундошлар фарқи йўқолади, бир хил жарангсиз ундош товуш талаффуз этилади, аммо б, д, з ёзилади.

110-машқ. Матнни ўқинг ва сарлавҳа топинг. Матнни кўчириб ёзинг. Қатор келган унлиларни аниқланг.

Зилола кўпдан бери ҳаяжон билан сўзламасди. Бугун негадир унинг юзлари қувончдан ёришиб, гул каби чиройли бўлиб кўринди. Ўқитувчимиз Муслима опа унга кўп эътибор қаратди. Тенгдошларининг ичида бу ўйчан қиз нимагадир хурсанд эди. Бир пайт болалардан бири ўқитувчимиз Муслима опага Зилоланинг дадаси кутаётганидан хабар берди. Ҳаммамиз ҳайрон бўлдик, аммо Зилола билмагандай ўзини тутди.

Ўқитувчимиз хонага кириб ичкарига Зилоланинг дадасини таклиф этди. Уларнинг қўлларида гулдаста ва ширинликлар бор эди. Дарҳол биз гап нимадалигини пайқадик-да, Зилолага ўгирилдик. Дадаси бугун ўқитувчимиз ва Зилоланинг бир кунда туғилганлигини билиб гулдаста кўтариб миннатдорчилик билдиргани келибдилар. Барчамиз Муслима опа ва Зилолани ўртага олиб туғилган кунлари билан табрикладик ва ширинликлардан баҳам кўрдик. Бугун синфимиз ҳаётида ажойиб кун бўлди.

Топшириқлар.

1. Сўз охирида талаффуз қилинмай, ёзувда ёзиладиган ҳарфлари бор сўзларни изоҳланг.

2. Сўз охирида жарангсиз п айтилиб, ёзувда б ёзиладиган сўзларни изоҳланг.

3. Матнга режа тузинг ва ижодий баён ёзинг.

111-машқ. Қуйидаги сўзларни ёзинг ва **қ** ундошининг талаффузини таърифланг.

Қозиқ, қайноқ, қумлоқ, ўтлоқ, чизик, мақсад, қармоқ, қувноқ, тақдим, булоқ, саноқ, мароқ, ўртоқ, қармоқ, тароқ, тўқмоқ, варақ, чўғ, чақмоқ.

Топшириқлар.

1. Сўзларнинг бошида келган **қ, ғ, ғ, к**, ундошлари сўз ўртасидаги **қ, ғ, ғ** ундошларидан фарқланишини мисоллар билан тушунтиринг.
2. Қўшимчалар қўшилганда **қ, к, ғ, ғ** ундошларининг (**ғ-қ, ғ-к**) жарангсиз талаффуз этилишини ва имлосини мисоллар билан тушунтиринг.
3. Берилган сўзлардан сўз бирикмалари ҳосил қилинг.

Жарангли: *б, в, з, ғ, д, ж, ғ, л, м, нг, н, р, ў;*

Жарангсиз: *р, ф, с, к, т, ш, х, қ, ц, ч, ҳ;*

Сўз охирида ғ ундоши к ҳамда ғ ундоши қ тарзда талаффуз қилиниб, жарангли ва жарангсиз товушлар орасидаги фарқ йўқолади, ҳар иккиси к, қ ундоши бўлиб талаффуз қилинса ҳам, ёзувда ғ-к, ғ-қ ҳарфи орқали ёзилади.

112-машқ. Шеърый парчани кўчиринг. Сўз охирида келаётган ғ ундошининг талаффузи ва имлосини таърифланг. Матннинг турини аниқланг.

Дунёда бир баланд тоғ бор деб эшитганман,
Хурматингиз шу тоғдек бўлсин.
Ўша тоғнинг бошида оқ қор бор дейишди,
Кўнглингиз ўша қордек оппоқ бўлсин.
Шу тоғдан пастида кўк арча бор дейишди,
Савобингиз шу арчадек кўп бўлсин.

Топшириқлар.

1. **Қ** ундоши бор сўзларни топинг ва имлоси ҳамда талаффузи ҳақида фикр билдиринг.
2. Талаффузда **ғ** ундоши бўлиб келаётган сўзларнинг имлосини таърифланг.
3. Шеърый парчани гуруҳларда давом эттиринг.

113-машқ. Матн гапларини кўчириб ёзинг ва сўз охиридаги қ ундошининг ўзгаришини тушунтиринг. Сарлавҳа топинг.

Бугун дам олиш куни бўлганидан катталар ҳам, кичкиналар ҳам шаҳар четидаги боққа боришни эшитиб, йўл ҳозирлигини кўришмоқда. Болалар яқин ўртоқларининг ўзлари билан боришлари учун рухсат олишдилар.

Боғ мевалари пишиб етилган, уларни териб олиш зарур эди. Боғимизнинг олмаси, узуми, олхўриси жуда мазали, шафтолиси, ноки ҳам улардан қолишмайди. Ўртоқларим билан тезда ишга киришиб кетдик. Тушликка яқин ишларимиз тугади. Катта ариққа яқинлашганимизда онамиз бизни чақириб олдилар. Улар бизга ўтлоққа бормаслигимизни тайинладилар.

Топшириқлар.

1. Ғ ундоши билан тугаган сўзларга жўналиш келишиги қўшимчаси қўшилганда ҳосил бўлган ўзгаришларни тушунтиринг.
2. Ўзингиз з билан тугаган сўзларга қўшимча қўшилган вақтдаги ўзгаришларга мисоллар келтиринг ва фикрингизни далилланг.
3. “Мактаб боғида” мавзусида мулоқот юритинг.

114-машқ. Қуйидаги сўзларни ўқинг ва кўчиринг, уларнинг фарқларини изоҳланг.

I. Аввал, катта, муқаддас, ташаббус, жажжи, жизза, эллик, тонна, арра, иссиқ, қаттиқ, чаққон, пилла, дўппи, шинни;

II. Артиллерия, миллион, грамм, миннатдор, комиссия, металл, грамматика.

Топшириқлар.

1. Биринчи бўлим сўзларидаги қатор келган бир хил ундошларнинг талаффузини тушунтиринг.
2. Иккинчи бўлим сўзларидаги бир хил келган қўш ундошлар талаффузи билан биринчи бўлим сўзларидаги бир хил ундошлар талаффузининг фарқини мисоллар билан изоҳланг.

Икки, чаққон каби сўзларда қўш ундош қисмлари аниқ талаффуз этилади ва шундай ёзилади.

Миллион, артиллерия сўзларида келган қўш ундошлар бир ундошдек талаффуз этилади, лекин қўш ундош бўлиб ёзилади.

Металл, грамм сўзларидаги қўш ундошлар талаффузда бири тушиб қолдирилади, аммо ёзувда қўш ундош ёзилади.

Бундай ундошлар билан тугаган сўзларга худди шу товуш билан бошланадиган қўшимчалар қўшилганда, қўш ундошларнинг бири ёзилади. Масалан: металл-металлар.

27-28-дарс. МЎЎТАБАР ИНСОНЛАР МАДҲИ

Б ва м ундошларидан олдин келган н ундоши баъзан м тарзда талаффуз қилинса ҳам, ёзувда н ёзилади.

115-машқ. Қуйидаги матнни ёзинг ва **б**, **м** ундошидан олдин келган **н** ундошли сўзларга эътибор беринг.

Бойчечак маросими – туркий халқларда кўклам келиб, бойчечак чиққанда ўтувчи маросим, баҳорнинг илк гулига бағишлаб ўтказиладиган сайл. Баҳор билан боғлиқ «Лола», «Гул» каби кўплаб сайлларнинг ибтидосида «Бойчечак» маросими туради.

Топшириқлар.

1. **Б**, **м** ҳарфлари олдида келган **н** ундошининг талаффузи ва ёзилишини тушунтиринг.

2. **М** ундоши олдида келган **н** ундошининг талаффузи ва ёзилишини таърифланг.

116-машқ. Матнни овоз чиқариб ифодали ўқинг. Матн мазмунига ўз муносабатингизни билдиринг.

Халқаро хотин-қизлар куни – 8 Март байрами, аёллар-онажонлар учун алоҳида байрам. Дунё дунё бўлиб яралибдики, аёллар ҳурмат ва эъзозда. Чунки онажонларимиз нафақат бугунги кунимиз, балки эртанги кунимиз давомчилари, келажак авлодининг яратувчиларидир. Бу кун аёлларга бўлган ғамхўрлик, эътиборнинг бир ифодасидир!

Топшириқлар.

1. **К, қ, б** ундошлари олдида келган **н** ундошининг талаффузи ва ёзилишини изоҳланг.
2. Ўзингиз шундай сўзлардан мисоллар келтиринг.

117-машқ. Шеърий парчани ўқинг ва ёзинг.

Кулдай гунгурт сочи бор,
Тўқсон бешда ёши бор,
Кўзи кетган, сўқир, кўр,
Тасбеҳ санар тикилиб,
Ерга қараб букилиб,
Хўрсинар оғир-оғир,
Менинг қари онам бор,
Нега эканин билмайман –
Шул онамни севаман.

М.Жумабаев

Савол ва топшириқлар.

1. Матн мазмуни нима ҳақда? Ўзингиз мустақил шеърий мисраларни давом эттиришга уриниб кўринг.
2. **Б, м** ундошларидан олдин келган **н** ундоши бор сўзларнинг ёзилишини тушунтиринг.

3. **Б** ва **н** олдида келган **н** ундошининг талаффузи ва ёзилиши ҳақида фикр билдиринг.

118-машқ. Шеърни ўқинг ва кўчириб ёзинг. Матн мазмунига ўз муносабатингизни билдиринг.

Ажойиб бир **халқнинг** лобар қизисиз,
Сиздан **мақтанчоқлик, мағрурлик** йироқ.
Янги-янги тузган режаларингиз
Сизни олға томон ундайди бу **чоқ**.
Ўз ери, ўз эрки, ўз ҳур **меҳнати**,
Ўқиб ёд олган азиз китобдай.
Не **бахтдир**, ҳар дамги меҳнат **маҳсули**
Қалбингиз ёритса худди **офтобдай**.

Зулфия

Топшириқлар.

1. Ажратиб кўрсатилган сўзлардаги ундошларни изоҳланг.
2. **Ҳ** ва **х** ундошларининг фарқланишини изоҳланг.
3. **Ф, б, в** ундошларининг талаффузи ва имлосини тушунтиринг.

119-машқ. Матнни диққат билан ўқинг. Сарлавҳа топинг.

Бугун болалар ҳар доимгидан эртароқ синфга келишди. Синфни ажойиб қилиб безашди ва эшикларни ёпишди-да, сирли равишда яшириндилар. Биринчи дарс синф раҳбаримизнинг дарслари эди. Ҳамма хурсанд. Айниқса, қизларнинг юзларида майин табассум, кўзлари қувончдан порларди. Қўнғироқ чалинди ва болалар тезда жойларига ўтириб, мураббий опаларини кутишарди. Эшик оҳиста очилди ва меҳр табассуми билан устозимиз синфга кирдилар. Жаранглаган қўшиқ янгради, ўқитувчимиз бир зум тўхтаб қолдилар. Биз уларни гулдас-талар билан қарши олдик ҳамда болалар ва қизлар ижросидаги янги рақсимизни томоша қилишларини таклиф этдик. Ҳамма хурсанд.

Савол ва топшириқлар.

1. Сиз ота-онангиз ёки устозингизни қандай хурсанд қиласиз?
2. Матндан қўш ундошли сўзларни топинг ва талаффузини тушунтиринг.
3. Қўш ундошларнинг иккиси ҳам талаффуз қилинадиган ҳолатига мисоллар келтиринг.

120-машқ. Қуйидаги ҳикматни ўқинг ва ёзинг.

Ҳикмат

Бир ҳакимдан:

– Нима учун устозингни отангдан ҳам яхши кўрасан? – деб сўралди.

– Устоз абадий тириклигимнинг сабабчиси, отам эса ўткинчи ҳаётимнинг сабабчиси! – деб жавоб қилди у.

Топшириқлар.

1. Севимли устозингизга хат ёзинг.
2. **Нз** ҳарф бирикмасининг талаффузини изоҳланг.
3. Ҳарфлар бирикмасининг ҳосил бўлишини тушунтиринг.

121-машқ. Матнни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

Эй фарзанд, сенга илм ўргатаётган устоз меҳрини қозониш учун қуйидагиларга амал қилишинг керак:

1. Устозингдан олдинда юрма.
2. Устозинг ўрнига ўтирма.
3. Устозинг олдида рухсатсиз гапирма.
4. Малол келадиган бўлса, дарс вақтида кўп савол берма.
5. Дасрга кеч келма.
6. Устозингни безовта қилма.

Ҳикоя қилинишича, Имом Бухорий бобомиз бир муддат Маккаи мукаррамада дарс олишига тўғри келади. Бир зиёратчи у зотнинг Бухорои шарифдаги бир устозидан салом ва мактуб келтирганида устоз юртидан келганини билиб, у билан қучоқ очиб кўришади ва унга ҳурмат бажо келтиради. Сўнг салом хабарини эшитганида, Бухорои шариф томонга юзланиб, саломга алик олиб, устози ҳақиқага дуо қилади. Кейин мактубни икки қўллаб олиб, эҳтиром билан хатни ўқийди.

Қаранг болалар, қандай ибратли воқеа?! Демак, устоз ўзидан узоқ жойда бўлса ҳам, унинг ҳузурида тургандек ҳурмат бажо келтириш ва уни доим эъзозлаш лозим экан.

Савол ва топшириқлар.

1. Сиз устозларингизни ҳурмат қиласизми?
2. Устознинг ҳаётдаги ўрни ҳақида ўз фикрингиз билан ўртоқлашинг.
3. **Нг** ҳарф бирикмаси бор сўзларни топинг ва имлосини тушунтиринг.
4. **Нг** ҳарф бирикмасининг ҳосил бўлишига мисоллар келтиринг.

Нг җарфлар бирикмаси битта тил орқа ундошини ифодалайди. Бу җарфлар бирикмасини иккита алоҳида н ва г ундошларини ифодаловчи җарфларнинг ёнма-ён келишидан фарқлаш лозим. Нг җарфлар бирикмаси бир бўгин таркибида н ва г җарфлари эса бошқа-бошқа бўгин таркибида келади. Масалан: кў-нгил, си-нгил каби.

122-машқ. Х ва Ҳ ундошларининг талаффузини изоҳланг.

Баҳо, бахт, ҳандалак, тухум, хабар, хирмон, нўхат, хизмат, ҳаёт, хат, ҳозир, кутубхона, ҳатто, хато, рўйхат, **хил-хил**, ҳисса, маккажўхори, ҳикоя, оҳак, баҳор, хўжалик, машҳур, меҳрибон, суҳбат, ҳайвонот, ҳарф, ҳаракат, хушбўй, хира, ҳукумат, **ҳил-ҳил**.

Топшириқлар.

1. Х җарфининг ҳосил бўлиши ва талаффузини изоҳланг.
2. Х ва ҳ җарфлари иштирокидаги сўзларни алоҳида ажратиб ёзинг.
3. Ҳ җарфининг х дан фарқини тушунтиринг.

123-машқ. Қуйидаги шеърни ўқинг ва кўчиринг.

Янгра, тинчлик қўшиғи!

Тинчлик – бизнинг ишимиз,
Дўстлик – бизнинг ишимиз.
Гул узишга яралган
Садаф каби тишимиз.
Тинчлик билан боғ унар,
Ҳатто қиру тоғ унар.
Шабнамларга чайилиб
Ям-яшил япроқ унар.

Янгра, тинчлик қўшиғи,
 Қўшиқларнинг улуғи.
 Зулматларни ёритсин
 Қўшиғимиз ёруғи!
 Тинчлик – бизнинг ишимиз,
 Дўстлик – бизнинг ишимиз.
 Гул узишга яралган
 Садаф каби тишимиз.

З.Аҳмедов

Савол ва топшириқлар.

1. 1 Май куни Ватанимизда қандай байрам нишонланади?
2. Қозоғистоннинг биринчи бойлиги нима? Фикрингиз билан ўртоқлашинг.
3. X ундоши ва унинг талаффузи ҳақида фикр билдиринг.
4. X ва x ундошларининг талаффузидаги фарқларни мисоллар билан изоҳланг.
5. **Нг** ҳарф бирикмалари иштирокидаги сўзларни тушунтиринг.

X, x ҳарфи қ ва ғ товушлари билан бир хил ўринда орқа қисмда ҳосил бўладиган ундош товушни ифодалайди. X, x ҳарфи эса бўғизда ҳосил бўладиган ундош товушни ифодалайди.

124-машқ. Нуқталар ўрнига **x** ёки **ҳ** ҳарфларини қўйиб, гапларни ёзинг.

- 1.Ого...лик – давр талаби.
- 2.Болаларим, ...алол ва ...аром-нинг фарқига боринглар,– дер эдилар бобом.
3. Алифбода 35 та ..арф бор.
- 4.Нг ҳарфлар бирикмасини ташкил этади.
- 5.Манманлик –...урматсизликнинг асосий белгиси.
- 6...алққа айтинг, мен асло ўлганим йўқ, ёв қўлига таслим бўлганим йўқ.
7. ...алқ иши – ...ақ ишдир.
8. ..алол иш, лаззатли емишдир.

Топшириқлар.

1. X ва x ундошларининг фарқларини мисоллар билан изоҳланг.
2. Бўғиз товуши x ундошининг талаффузи ва имлоси ҳақида фикр билдиринг.

Мақтов, мақсад сўзларидаги қ ундоши ҳ талаффуз этилса ҳам, ёзувда қ ёзилади.

125-машқ. Қатор келган ҳар хил ундошларни изоҳланг.

Сенга бахтдан тахт тиларман, толедан бошингга тож.
(Э.Воҳидов) 2.Китобни қадрламоқ керак, бу тафаккур қасрига
иззат-эҳтиром билан қадам қўймоқ лозим. 3.Равон нутқ – ин-
соннинг кўрки ва фазилати. 4.Капалак хурсанд бўлди, севиниб
қанот қоқди.

(Хурийд Даврон кутубхонасидан)

Топшириқлар.

- 1.Қатор келган ҳар хил ундошларни топинг ва изоҳланг.
- 2.Сўз охирида қатор келган ундошларнинг тушиб қолишига ми-
соллар келтиринг.
3. *Х* ва *ҳ* ундошларининг талаффузи ва ёзилишини таърифланг.

Сўз бошида ёки ўртасида қатор келган ҳар хил ундошлар ўртасига ёки олдида бир унли қўшиб талаффуз қилинса ҳам, бу унли ёзувда ёзилмайди. Гўшт, дўст, кафт, барг каби сўзларда сўз охирида келган қатор ундошларнинг бири тушиб қолса ҳам, ёзувда ифодаланади.

Пахта, ўсимлик, нимча сўзларида ҳам ёнма-ён келган ундошлар бор, лекин бу ундошлар бир бўғинда бўлмаганидан қатор келган ундошлар ҳисобланмайди.

IV БЎЛИМ. ҲАЙВОНОТ ВА ЎСИМЛИКЛАР ДУНЁСИ

29-30-дарс. ТАБИАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛАЙЛИК!

126-машқ. Берилган матнни диққат билан ўқиб, мазмунини ўзлаштиринг.

Мамлакатимизда камёб ва йўқолиб кетиш хавфи остида турган ҳайвон турларининг нобуд бўлиши, миқдори камайиб кетиши ёки уларнинг яшаш муҳити бузилишига олиб келиши мумкин бўлган хатти-ҳаракатларга йўл қўймаслик мақсадида ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонун мавжуддир.

Ушбу Қонун қуруқликда, сувда, атмосферада ва тупроқда табиий эркинлик ҳолатида яшайдиган, Қозоғистон Республикаси ҳудудида доимий ёки вақтинча яшайдиган ёввойи ҳайвонларни, шунингдек, илмий ёки табиатни муҳофаза қилиш мақсадларида ярим эркин шароитда ёки сунъий яратилган яшаш муҳитида боқилаётган ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солиди.

Биз қозоғистонликларнинг вазифамиз ушбу қонунларга асосланган ҳолда, ўлкамиз ҳайвонот дунёсининг яшаш шароитларини таъминлаш, уларнинг хилма-хил турларини ҳамда табиий галалари бутлигини ва яшаш муҳитини сақлаш мақсадида ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш, уни тиклаш ва такрор етиштириш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборатдир.

Савол ва топшириқлар.

1. Матн мазмунига ўз муносабатингизни билдиринг.
2. Нима учун табиатни муҳофаза қилиш керак? Фикрингизни далиллар асосида баён этинг. Тақдимот тайёрланг.

3. Биринчи абзацини кўчириб ёзинг, очиқ ва ёпиқ бўғинли сўзларни белгиланг.

127-машқ. Ўқинг. Қуйида берилган расмни кузатинг ва матн билан солиштиринг. Ажратиб кўрсатилган сўзларни бўғинларга ажратинг.

Тулки ва Қарға

Кунлардан бир кун
Қарға Турнанинг хузуридан
қорнини тўйдириб қайтди.
Қарға йўл олдидан **пишлоқ-**
лардан бирини олди. Уйга
келиб, бир оз дам олди.
Қора, узунроқ қанотларини
ёйиб, ғалати тирноқларига
қаради. Қаршидаги **сарғиш**
япроқлари **тўкилаётган** да-
рахтга қўнди ва атрофни

кузатди. **Узоқроқда** айёр тулкининг ўзи томон келаётгани-
ни кўрди. Секинроқ учди ва бояги пишлоқни олиб чиқди.
Тумшуғида пишлоқни олиб турди ва ҳеч кимга **гапирмас-**
ликка сўз берди. Эринчоқ, **ёлғончироқ** тулки Қарғанинг
ўлжасини қандай олишни режалаштириб, у томонга қадам
ташлади. Дарахт тагига келиб, Қарғани энг яхши, **мард**, оқ
кўнгил деб мақтади. Қарғанинг сабр косаси тўлди-да, бир
марта “қағ” дейиши билан пишлоғидан айрилди. Уни айёр,
номард тулки илиб кетди.

Савол ва топшириқлар.

1. Нима учун Қарға пишлоғидан айрилиб қолди?

Ж

2. Қарға ва Тулкининг ҳаракатларига баҳо беринг. Хулоса чиқаринг.

Г

3. Қайси товушлар асосида бўғинларга ажратганингизни изоҳланг.

4. Бўғинлар нималар асосида ажратилишини тушунтиринг.

128-машқ. Қуйидаги ажратиб кўрсатилган сўзларни бир бўғинли, икки бўғинли ва уч бўғинлиларга ажратиб алоҳида ёзинг.

Биз Жанубий Қозоғистон вилоятининг Шимкент шаҳрида яшаймиз. Шаҳримизда циркнинг **янги** биноси қад кўтарди. Бу бино жуда катта, **кўркем**, чиройли бинолардан биридир. Циркнинг янги биноси **Абай** оромгоҳининг пастлигида **жойлашган**. Циркда турли шаҳарлардан келган **артистлар** томоша кўрсатади. Цирк ўйинларида ҳайвонлар ҳам иштирок этади. **Ҳайвонлар** асосан ўргатувчилар раҳбарлигида ҳаракат қилади. Бугун биз **от**, арслон, **айиқ**, фил ва **маймунлар** иштирокидаги ўйинларни томоша қилдик.

Топшириқлар.

1. Бўғинни қайси товушлар ҳосил қилишини тушунтиринг.

2. Сўз таркибида **нг** ҳарф бирикмасининг бўғинларга бўлиниш усулларини таърифланг.

Бир ҳаво зарби билан айтиладиган товуш ёки товушлар бирикмаси бўғинни ҳосил қилади.

129-машқ. Берилган сўзларни бўғинларга ажратинг.

Латифалар, фаолият, таъсир, манфаатдор, мактаб, мукофот, илмий, оила, ташаббускорлик, хурсанд, қизғин, кема,

хужжат, ҳикоя, доира, шоир, биология, банд, лагерь, лоқайд, вагон, тонна, ташаббус, ҳаракат, сардор, қобилият, мукофот, мавзу, авж, аъло, андиша, ота, китоб, меҳнат.

Топшириқлар.

1. Аввал бир бўғинли сўзларни ёзиб тушунтиринг.
2. Икки бўғинли сўзларни ёзинг.

3. Очиқ ва ёпиқ бўғинларга “Кластер” стратегияси асосида таъриф беринг ва уларнинг фарқларини тушунтиринг.

Бўғин унли товушлар асосида ҳосил бўлади. Ҳар бир бўғинда битта унли товуш бўлиши керак, шунинг учун сўзда қанча унли бўлса, шунча бўғин бўлади.

Сўзнинг асос ва қўшимчаларга ажралиши билан бўғинларга ажралиши тенг эмас. Масалан: Гўшт-ли, боқ-қа сўзларида асос билан бўғин тенг келаётган бўлса, боғ-ни, гўш-ти, бар-ги сўзларида тенг эмас.

Бўғинлар икки турга бўлинади: очиқ бўғин ва ёпиқ бўғинлар. Унли билан тугаган бўғинлар очиқ бўғинлардир. Масалан: о-на, бо-ла сўзларидаги ҳар икки бўғинлар унли билан тугаган.

Бўғинлари ундошлар билан тугаса, ёпиқ бўғинларни юзага келтиради.

Масалан: даф-тар, тош-лар каби.

130-машқ. Матнни овоз чиқариб ўқинг. Сарлавҳа қўйинг.

Қуйидаги ажратиб кўрсатилган сўзларни бўғинларга ажратиб, кўчириб ёзинг.

Қушлар инсонларнинг дўстлари. Улар бизга боғ, дала ва полизларда **зараркунандаларга** қарши курашда ёрдам беради. **Чуғурчук**, қалдирғоч, читтак ва бойқушлар **ҳашаротлар** ва уларнинг тухумини ейди. Шунинг учун

биз қушларнинг ҳаёти ҳақида қайғуришимиз керак. Эрта баҳорда қушларнинг эски уялари ва инларини тозалаш керак. Зарур бўлса, янги уялар ясаб, дарахт ва ёғочларга илиб қўйиш лозим. **Дарахтларнинг** таналарига тиканли буталарнинг новдаларини боғлаб қўйиш керак. Бу қушларни мушуклардан муҳофаза қилади. Қишда қушларга қийин. Чунки ҳаммаёқ қор билан қопланган бўлади. Шунинг учун қушларга уялари яқинида **тахтач**лар ўрнатиб, ноннинг ушоқларини сочиб туриш керак.

Топшириқлар.

1. Очиқ бўғинларнинг изоҳини келтиринг.
2. Сўз бўғинлари билан қўшимчаларининг тенглигини таърифланг.

131-машқ. Қуйидаги сўзларни ўқинг ва бўғинларга ажратиб ёзинг.

Отангиз, укаси, сингиллари, кўнглида, авлиё, тилшунослик, журъат, суръат, санъаткорлар, аълочилар, мутолаа, матбаа, муборак, байрам, азалдан, МДХ, 22, XV, ШХТ, ЖҚДУ, БМТ.

Топшириқлар.

1. Сўзларнинг бўғинларга бўлинишидаги асосий қонидани таърифланг.
2. *Н* ҳарф бирикмаси ва таркибида айириш белгиси бор сўзларнинг бўғинларини тушунтиринг.
3. Бўғин турларини изоҳланг.

132-машқ. Қуйидаги парчани ўқинг. Матн мазмуни бўйича хулоса чиқаринг. Ажратилган сўзларни бўғинларга бўлинг.

Кучукча чошиб кетаётиб ўзига ёқимли бўлган овозни эшитиб тўхтаб қолди. Бу қанақа овозки, юрагини **жизиллатиб** юборди. Кучукча бу овозни **тимсоҳ** ва **жирафанинг** овозига ўхшатди. Буталар орасига бекиниб, овоз келаётган томонга бориб қолди. Кучукчанинг юраги қаттиқ уриб юборди. **Вовил-**

лаётган кучук ўзига ўқ узган овчининг кучуги эди. Кучукча унга яқинлашди ва **ҳуришни** билишини суриштирди. Кучук ҳам унга шерга ўхшаб **наъра** тортмаётганини ва филга ўхшаб дунёни бошига кўтармаётганини тушунтирди-да, ҳуришни билмаслигини билиб қолди. Кучукча бирдан **ҳура** бошлади. Шу тобда бу дунёда ундан бахтли **махлуқ** йўқ эди.

Жанни Родари

Топшириқлар.

1. Иккала бўғини очик бўғинли сўзларни алоҳида ёзинг.
2. Ҳамма бўғинлари ёпиқ бўғинли сўзларни топинг ва изоҳланг.
3. Бўғинга бўлинмайдиган сўзларга изоҳ беринг.

133-машқ. Қуйидаги сўзларни бўғинларга бўлиб ёзинг.

Чанг, тонг, аъзолик, таъсир, нонушта, нозик, кунботар, танбеҳ, мунозара, музокара, кутилади, кулги, маъно, сингил, кўнгил, санъат, 255, ЕХХТ, ТошМИ, Педакадемия, журъат, ваъда, дельфин.

Топшириқлар.

1. Сатрдан сатрга кўчирилмайдиган сўзларнинг ёзилишини изоҳланг, тақдимот тайёрланг.

2. **Нг** ҳарф бирикмаси бор сўзларнинг бўғинга бўлинишига изох беринг.

3. Рақамлар ва қисқартма отларнинг бўғинга бўлинишини тушунтиринг.

134-машқ. Матнни ўқинг, сарлавҳа қўйиб, кўчиринг.

Дам олиш кунларининг бирида ўқитувчимиз бизни ҳайвонот боғига олиб бордилар. Биз ҳайвонлар яшайдиган шароит билан танишдик. Ўқитувчимиз бизга ҳар бир ҳайвонларнинг турлари ва уларнинг ўзига хос белгиларини, уларнинг қайси мамлакатлардан келтирилганини гапириб, тушунтириб бердилар.

Суҳбатимиз жуда қизиди. Болалар билан айиқ, бўри, маймунлар яшайдиган катакларни ҳам томоша қилдик.

Айниқса, илонлар яшайдиган катаклардаги илонлар бизни қизиқтириб қолди. Уларнинг эшитиш қобилиятларига қойил қолдик.

Жирафа ва фил ўзининг ажойиб ҳаракатлари билан диққатимизни ўзларига тортди. Анча вақт уларни кузатдик. Дам олиш кунимиз мароқли, кўнгилдагидек ўтганидан хурсанд бўлдик. Ҳайвонот оламининг қизиқ, ажойиб, эсда чиқмайдиган таассуротлари билан уйга қайтдик.

Топшириқлар.

1. Очиқ бўғинли сўзларни алоҳида ёзинг.
2. Очиқ ва ёпиқ бўғинларнинг фарқини тушунтиринг.
3. Бўғинга бўлинмайдиган сўзларни ажратиб кўрсатинг.

135-машқ. Қуйидаги сўзларни бўғинларга ажратиб ёзинг.

Наъра, маълум, номаъқул, қалъа, дунё, буюк, баъзан, феъл, қитъа, шеър, қатъий, сунъий, пальто, апрель, суяк, қуён, чигиртка, чама, чумчуқ, чавандоз, меъмор, таълим, таъна, даъво, нефть, коньки, фахр, сафар, атроф, хавф, физика, қоракўл, қизик, қатик, қойил, фаввора, фарқ, фазилат, файз, концерт, акционер, дециметр, центнер, қутб, қавс, қадоқ, қайсар, қайроқ, туйнук, зийрак, сийлов, оилавий.

Топшириқлар.

1. Сўзлардаги очик бўғинга бир чизик, ёпиқ бўғинга икки чизик чизинг.

2. Сатрдан сатрга кўчирилган сўзлардаги ўзгаришларни изоҳланг.

3. Бўғинга бўлинмайдиган сўзларга изоҳ беринг.

Сўзлар қаторга сиғмай қолганда, бўғин кўчириш қоидалари асосида кейинги қаторга олиб ўтилади.

Биринчи ёки охирги бўғини бир товушдан иборат бўлса, улар якка қолдирилмайди. Кейинги қаторга **ака-си, ибо-ли, ата-ма** тарзда кўчирилади. **Нг** ҳарфли бирикмалар биргаликда кўчирилади. **Кўнг-ли, ота-нгиз**. Масалан: **а-каси** эмас, **ака-си**, **о-тангиз** эмас, **ота-нгиз** каби... **Е, ё, ю, я** ҳарфларидан бири билан ифодаланган охирги бўғин ҳам кейинги сатрга кўчирилмайди. **Мутола-а** эмас, **муто-лаа, авли-ё** - эмас, **ав-лиё**; **-нг** ҳарф бирикма ҳам бўғинга бўлинмайди, биринчи сатрда қолади. Масалан, **синг-лим, кўнг-лим**

Таркибида айириш (Ъ) ва юмшатиш (Ь) белгилари бўлган сўзлар бўғинга бўлинганда, бу белгилар биринчи сатрда қолади: **ма-ъно - маъ-но**. Биринчи ҳарфлари олинган сўзлар, кўп хонали рақамлар, бўғинга бўлинмайди. **МДХ, БМТ, 155, ХХІ** кабилар ажратилмайди.

136-машқ. Мақолларни ўқинг.

1. Ҳунар бўлса қўлингда, нон топилар йўлингда. 2. Меҳнатингни ҳалол қилсанг, ҳузурини кўрасан. 3. Дарахт меvasидан билинар, одам сўзидан билинади. 4. Ишонмагин дўстингга, сомон тиқар пўстингга. 5. Дўст юзга боқар, душман изга боқар. 6. Олай десанг кўп ҳосил, меҳр қўйиб меҳнат қил. 7. Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда бўл. 8. Тикансиз гул бўлмас, машаққатсиз меҳнат бўлмас.

Топшириқлар.

1. Мақолларни бўғинларга ажратиб ёзинг.
2. Очиқ ва ёпиқ бўғинлар ҳақида фикр билдиринг.

137-машқ. Матнни ўқинг. Матн мазмунига ўз муносабатингизни билдиринг.

Бойиш “йўли”ни топган бола

Бир бола отасидан бир нарсага пул олиб, вақтидан олдин ишлатиб қўйди. Яқинда таътил бошланади. Маза қилолмайди. Йўлини топиш керак. Қўлига тушган журналда ҳар бир хизмат учун ҳақ тўланиши лозимлигини ўқиб, кўзлари чарақлаб кетди. Бу мантиққа кўра, оиласи учун қилган ишларининг ҳар бирига ҳақ олиши керак! Дўкондан нон олиб келишни 1000 тенгега, онаси билан бозорга бориб келишни 2000 тенгега баҳолаسا, қимматга тушмайдигандек эди. Худди шундай қилди. Бир варақча ой давомида бажарган ишларини ёзиб нарх қўйди. Умумий сумма 250.000 тенгени ташкил қилди. Хатни секингина онасининг ёнига солиб қўйди. Бойиш йўлини топганидан боши осмонда эди унинг!

Эрталаб дарс столи устидан 250.000 тенге пул ва бир хат топди: “Ўлим билан олишиб сени дунёга келтирганим, йиллар бўйи устингни тоза тутганим, минг бир азоб билан ўстираётганимнинг ҳаққи – фақат севгинг ва ёноғингдан ол-

ганим биргина ўпичдир! Ишлаб топган пулингни ўйнаб-кулиб ишлат, болажоним!..”

Топшириқлар.

1. Боланинг хатти-ҳаракатини гуруҳларда муҳокама қилинг.
2. Аввал бир бўғинли сўзларни, кейин икки ва уч бўғинли сўзларни ажратиб ёзинг.
3. Бўғинга бўлинмайдиган сўзларни топинг ва изоҳланг.

31-32-дарс. ТАБИАТ МЎЪЖИЗАСИ

138-машқ. Қуйидаги матнда ажратиб кўрсатилган сўзларни бўғинларга ажратиб ёзинг.

Табиатнинг мўъжизаси

Куз фасли. Дарахт япроқлари **сарғайган**, аммо тушмаган эди. Ҳаво иссиқ. Онда-сонда шамол эсиб турибди. Мовий осмонни даҳшатли қора булутлар подаси қоплади. Кечки **оқшомда** шамол кучайди. Ялт-юлт этиб чақмоқ чақди. **Момақалдироқ** гумбурлади. Аслида куз пайти ҳаво гулдурамайдиган бўлса ҳам, **осмоннинг** бир четида ялт-юлт бошланди-да, момақалдироқнинг **гулдуриси** эшитилди, бу ажойиб **мўъжиза** бўлди. Ҳайратланмай илож йўқ эди. Тун яримда биринчи қор ёғди.

(Диктантлар тўпламидан)

Топшириқлар.

1. Бошқаларга қараганда кучли айтилаётган бўғинни топинг.
2. Бўғинларнинг фарқланишини тушунтиринг.
3. Кучлироқ айтилаётган товушга урғу белгисини қўйинг.

139-машқ. Берилган маттни кўчириб ёзинг ҳамда матн мазмунини эсда сақланг. Топшириқларни бажаринг.

Газанда (крапива) – ер юзида кенг тарқалган бўлиб, Қозоғистоннинг деярли барча вилоят ва туманларида тоғли ва зах ерларда, йўл ёқаларида, бута-зорларда, уй атрофида ўсадиган бўйи 100–150 см.гача бўлган кўп йиллик ўт ўсимликдир. Барги дори сифатида ишлатилади.

Таркибида С, К1, В2 витаминлари, каротин, пантотен кислота, ошловчи ва бошқа моддалар бор. Препаратлари қон тўхтатувчи восита сифатида, авитаминоз касалликларини, сурункали яраларни даволашда қўлланилади.

Топшириқлар.

1. Сизнинг яшаш жойингизда шундай ўсимликлар ўсадими? Ушбу ўсимлик ҳақида яна қандай маълумотларни биласиз? Гуруҳларда муҳокама қилиб, АКТ-дан фойдаланган ҳолда тақдимот тайёрлаб кўрсатинг.

Г

2. Қўшимчали сўзлардаги урғу қайси бўғинга қўйилиши ҳақида қоида чиқаринг.

Т

3. Урғу биринчи бўғинга қўйиладиган сўзларни тушунтиринг.

140-машқ. Қуйидаги маттни ўқинг. Матн мазмуни ҳақида мулоҳаза юритинг.

Анжир

Анжир – баландлиги 8 метргача бўладиган мевали дарахт.

Табобат ва тиббиёт анжирнинг мева ва баргларида шифобахш восита сифатида фойдаланади. Тўлиқ пишиб етилган

меваси териб олинади ва ҳўллигида ёки қуритиб **истеъмол** қилинади. Барглари мева етилиши даврида йиғилади, соя ерда қуритилади ва **доривор препарат** олиш учун дори тайёрлаш заводларига юборилади.

Абу Али Ибн Сино анжир мевасини **балғам кўчирувчи** ва йўтал қолдирувчи восита сифатида қўллаган. Балғам кўчирувчи дори сифатида анжир мевасини ейиш, йўтал қолдириш учун мевани сутда қайнатиб, истеъмол қилишни буюрган. Табобатда анжир меваси ва унинг дамламаси дори сифатида йўтални тўхтатиш ва кўкйўтални даволаш учун ичишга буюрилади. Томоқ шамоллаганда иссиқ дамбама билан томоқ чайилади. Мевасининг иссиқ дамламаси яраларга даво қилинади – дамбамада намланган дока яра устига қўйилади. Тиббиётда сурги сифатида қўлланиладиган кафиол препарати таркибига анжир меваси ҳам киради. Анжир баргидан олинган **псобе-ран** доривор препарати (фурукумаринлар йиғиндиси) тиббиётда пес касаллигига даво қилинади.

Топшириқлар.

1. АКТ-дан фойдаланган ҳолда анжирнинг шифобахшлиги ҳақида тақдимот тайёрланг.
2. Анжир меваси билан танишмисиз? Истеъмол қилганмисиз?
3. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг изоҳини Интернет манбаларидан излаб топинг, флипчартда тақдим этинг.

141-машқ. Қавс ичида берилган сўзларнинг мосини қўйиб кўчиринг. Берилган маттни ўқинг, сарлавҳасига аҳамият беринг. Гуллар саломатлигимиз ҳақида қайғуришини биласизми?

Шифобахш гуллар

Ҳаётимизга маъно-мазмун, ранг-баранглик улашувчи (чиройли, хушбўй, гўзал) гуллар саломатлигимиз йўлида бемин-

нат фойда улашишни канда қилмайди. Қандай қилиб дейсизми? Яхшиси, бу саволга қуйидаги... (маълумотлардан, ахборотлардан) жавоб оласиз!

Гуллар маликаси бўлмиш атиргул ўзининг (хусни, кўриниши, чиройи) ва хушбўйлигидан ташқари фойдалилиги билан (мақтанса, фахрланса) арзийди. Атиргул гулбарглари-ни йиғиб, унга шакар қўшиб (шарбат, мураббо) тайёрлаб, истеъмол қилинса, юрак ва мия учун жуда фойдали. Айниқса, меъда касаллигида шифо бўлади. Шарбатни (қишда, ёзда, кузда) истеъмол қилсангиз ҳам бўлади.

Муаттар бўйли настарин (сирень) гулини 60 фоизли спиртга аралаштириб, бел оғриғида фойдалансангиз, белингизни бақувват қилади.

Қизларнинг қўлларига нақшинкор чирой берувчи хинагул, қизларнинг сочлари белда тўлғониб юрсин деб, сочга қувват беради. Хинагул барглари эса товон ёрилишига малҳам бўлади, дардингизни олади, бошингизга оғриқ булутлари соя солса, соябон бўлади.

Топшириқлар.

1. Сўзларга урғу белгиси қўйинг.
2. Ўзбек тилида урғунинг кўчиш ҳолларини тушунтиринг, тақдимот ясанг.
3. Биринчи бўғини урғу оладиган сўзларни алоҳида кўрсатинг.

142-машқ. Қўйидаги расмни диққат билан кузатинг.

Топшириқлар.

1. Расмга қараб калит сўзларни териб ёзиб чиқинг.
2. Калит сўзлар ёрдамида расмга қараб ҳикоя тузинг.
3. Гапдаги сўзларнинг урғусини қўйинг. Урғуларнинг ўзбек тилида кўчишини тушунтиринг.

Урғу икки хил бўлади: 1. Сўз урғуси. 2. Гап (маъно) урғуси.

Сўз бўгинларидан бирининг бошқасига нисбатан кучлироқ талаффуз қилиниши сўз урғуси дейилади. Тилимизда сўз урғуси кўпинча сўзларнинг охирги бўғинига тушади. Сўзда бўгинлар билан урғу охирги бўғинга кўчиб боради. Ёзувда урғу олган бўғин тепасига (') белгисини қўйиш билан ифодаланади. Масалан: дала́, бола́, болала́р, шоли-шоликóр.

143-машқ. Ажратилган гапларни кўчиринг ва гапдаги ҳар бир сўзнинг урғусини аниқланг.

Қўй ва эчкилар уй ҳайвонлари ҳисобланади. Улар баҳор, ёз ва куз ойларида яйловларда боқилади. Қўйлар ва эчкиларни ҳамиша чўпонлар боқишади. **Чўпонларнинг энг яхши ёрдамчилари – итлар. Итлар ҳайвонларни бўрилардан қўриқлайди.** Бир яйловдан иккинчисига ўтганда итлар подадан қолиб кетган қўй ва эчкиларини ахтариб топади. Қўй ва эчкилар бир йилда бир ёки икки марта болалайди. Қўзичоқ ва улоқчалар оналарини эмиб, тез катта бўлишади. Қўй ва эчкиларнинг жуни уларни совуқ ва иссиқдан асрайди. Улар тез ўсиб кетгани учун қирқиб турилади. Олинган жунларидан ип йигирилади. Жунли иплардан одамлар иссиқ кийимлар тўқийдилар. Қўй ва эчки сутидан пишлоқ ҳам тайёрланади. Териларидан оёқ кийим, мўйнасидан иссиқ пўстинлар, ёқа ва қалпоқлар тайёрланади.

Қўй ва эчки гўшtidан ҳаммамиз учун мазали таомлар пиширишади.

Топшириқлар.

1. Матндан аввал урғу биринчи бўғинга, сўнгра иккинчи бўғинга ва урғу учинчи бўғинга тушган сўзлардан бештасини ёзинг.
2. Урғули бўғин ҳақида маълумот беринг.
3. Сўз урғусини мисоллар билан тушунтиринг.

144-машқ. Матнни овоз чиқариб ўқинг. Ажратиб кўрсатилган гапнинг маъно урғусини топинг.

Виждон

Кўчада бир аёл саватда олма кўтариб борарди. Саватдаги олмалардан бири ерга тушиб қолди. Аёл буни сезмади. Аёлнинг орқасидан келаётган бола уни секингина олиб, чўнтагига солди. У аёлнинг ёнидан ўтиб кетаётган эди, аёл уни тўхтатиб,

саватдаги олмадан бирини унга узатди. Бола уялди, олмани олмади. **Унинг чўнтагидаги олма олов бўлиб танасини куйдираётган эди.** У чўнтагидан олмани олиб, саватга ташлади ва югуриб кетди. Аёл олмани узатганича, ҳайрон бўлиб, унинг орқасидан қараб қолди. Бола уйига келиб роса йиғлади.

Савол ва топшириқлар.

1. Матннинг турини аниқланг.
2. Матн мазмунини гуруҳларда муҳокама қилинг.
3. Бола нега уялди?
4. Аёл нима учун ҳайрон бўлди?
5. Боланинг йиғлаш сабабини тушунтиринг.
6. Сиз шундай вазиятда нима қилган бўлардингиз?
7. Урғу олган гап таркибидаги ҳар бир сўзни бошқаларга нисбатан кучлироқ талаффуз қилиб ёзинг.
8. Маъноси таъкидланаётган сўзни аниқланг.
9. Гап урғуси ҳақида маълумот беринг, тақдимот тайёрланг.

145-машқ. Матнни кўчиринг ва ҳар бир гап урғуси тушган сўзни аниқланг.

Андиша – оқибатни ўйлаб ёки юз-хотир қилиб юритиладиган мулоҳаза, эҳтиёткорлик ҳиссидир. Андишали одам деганда, оқибатни ўйлаб иш қиладиган, юз-хотир биладиган, ор-номусли, шарм-ҳаёли, иболи инсонни тушунамиз.

Одатда, андишали одам фаросат билан иш тутати.

Топшириқлар.

1. Гап урғусини олган сўзларнинг белгисини қўйинг.
2. Урғу остидаги сўзларнинг оҳангини изоҳланг.

Гапдаги бирор бўлакни бошқасига нисбатан кучлироқ айтиш орқали ажратиб кўрсатишга гап урғуси ёки мантиқий урғу дейилади.

Масалан: Бувижоним сўзларини кутаман.

Бувижоним сўзларини кутаман.

Бувижоним сўзларини кутаман.

146-машқ. Қуйидаги парчани гап урғусига мувофиқ кўчириб ёзинг.

Отчопарда Шербекнинг таниши Зокир чавандоз ўзининг отини ювиб-тараш, ушлаб туриш, суғориш, тизгинидан тутиб туришга рухсат беради. Шербек Зокирга беминнат ёрдамчи бўлиб қолган. Отхонани тозалайди, эгар-жабдуқни жой-жойига қўйиб, отни кўл ёқасига етаклаб чиқади. Зокирнинг оти жуда чиройли қора арғумоқ, исми ҳам ўзига яраша: “Дулдул”. Зокир яп-яланғоч уни салт минади-да, кўлнинг чуқур жойига ундайди. Дулдул яхши сузади, совуқ сувда роҳат қилади.

А.Мухтор

Топшириқлар.

1. Гапларни ўқинг ва урғуларни қўйинг.
2. Гап урғуси билан сўз урғуларининг фарқини тушунтиринг.
3. Урғунинг аҳамияти ҳақида мулоҳаза билдиринг.

147-машқ. Гапларни ўқинг, урғуларни қўйиб кўчиринг.

Бу кўйлакни тикувчи атласдан тикди. Кўйлакни тикувчи атласдан тикди. Тикувчи атлас кўйлак тикди. Атлас кўйлакни тикувчи тикди. Ёқут олмалар шарбатларга тўлиб пишибди. Шарбатларга ёқут олмалар тўлиб пишибди. Шарбатларга тўлиб ёқут олмалар пишибди.

Топшириқлар.

1. Гапларни бир-бирига таққосланг ва урғу белгисини қўйинг.
2. Маъно қайси гапда кучли эканини изоҳланг.
3. Гап урғусининг ўрни ҳақида фикр билдиринг.

148-машқ. Бошқотирмани тўғри ечсангиз, Алишер Навоийнинг ҳунар ҳақидаги ҳикматли сўзларини ўқийсиз. Туширилган ундошларни изоҳланг.

Х	у		а	р		и	а		р	а	б	о		н	е		к	у		Д	у		о		и	р
о		и	б		у	ф		о		қ	а	м	у		е	т		у	м		и	р	о	х		

Топшириқлар.

1. Ҳикматдаги сўзларнинг урғуларини қўйинг.
2. Гап урғуси ҳақида фикр юритинг.
3. Ундошларнинг талаффузи ва ёзилишини мисоллар билан тунтинг.

149-машқ. Қуйидаги сўзларни ёзинг.

Муҳим, мумкин, сули, мухбир, умид, дурбин, мусича, мунозара, командир, манзара, вагон, зарур, саёҳат, сумалак, занжир, эртас, эъзоз, мусобақа, китоблар, шанбалик, вазифа, вақт, ғайрат, жийда, латофат, латиф, майин, ариқ, телефон, томоша.

Топшириқлар.

1. Урғули бўғинларни аниқланг ва белги қўйинг.
2. Сўз урғусини изоҳланг. Бу сўзлар иштирокида гаплар тузинг ва гап урғуси ҳақида фикр билдиринг.

150-машқ. Овоз чиқариб ўқинг ва қайта ҳикоя қилинг.

Мева ва сабзавотларни доимий равишда истеъмол қилиш инсонни асабийлашишдан халос қилар экан. Япон олимлари мева ва сабзавотларни ҳар кунда истеъмол қиладиган кишилар асабийлашишдан келиб чиқадиган сурункали

касалликлар билан камроқ оғришини аниқладилар. Шунингдек, мева ва сабзавотлар таркибида асабийлашиш ҳолатидан тезда чиқиб кетишга ёрдам берувчи моддалар кўпдир.

Топшириқлар.

1. Урғу биринчи бўғинга тушган сўзларни топиб кўчиринг.
2. Сабзавотларнинг номларини ёзинг.

151-машқ. Фонетик таҳлил тартиби ва намунасини ўқинг. Намунадан фойдаланиб, ажратилган сўзларни фонетик таҳлил қилинг.

Ниначи шўх куйлаб чалди соз,
Сайлларда ўтди гўзал ёз.
Томошадан бўшай демади,
Қиш ғамини сира емади.

И.А. Кротов

Фонетик таҳлил тартиби:

1. Сўзни овоз чиқариб тўғри талаффуз қилиш.
2. Сўздаги товушлар ва ҳарфлар сонини айтиш.
3. Унли товушларни, уларнинг қайси ҳарфлар билан ифодаланганлигини айтиш.
4. Ундош товушлар, уларнинг жарангли ёки жарангсизлиги, қайси ҳарфлар билан ифодаланганини айтиш.
5. Сўздаги бўғинлар сонини айтиш, урғули бўғинни аниқлаш, урғу тушган унлини кўрсатиш.

Фонетик таҳлил намунаси

Қуёш сўзида 4 та ҳарф (қ, у, ё, ш), 5 та товуш (қ, у, й, о, ш) бор, й ва о товуши [ё] ҳарфи билан ифодаланган.

Унли товушлар: у, о.

Ундош товушлар: қ, й, ш;

Қ – жарангсиз, портловчи ундош товуш

У – тил орқа, тор, лабланган унли товуш

Ё – [йо]-й – жарангли, сирғалувчи ундош товуш

о – тил орқа, кенг, лабланмаган унли товуш

Ш – жарангсиз, сирғалувчи ундош товуш

Қуёш сўзи икки бўғинли, иккинчи бўғин урғули: қу-ёш, урғу о унлисига тушган.

33-35-дарс. ИНСОН ТАБИАТИ

152-машқ. Шеърни ўқинг ва кўчиринг.

Она каби мактабнинг
Иссиқ бағри, сеҳри бор.
Магнит мисол тортувчи
Мактабжоннинг меҳри бор.

Болаларни шу меҳр
Тортар доим ўзига.
Илм ва фан дунёсини
Кўрсатади кўзига.

Пўлат Мўмин

Топшириқлар.

1. Ажратилган сўзларни фонетик таҳлил қилинг.

2. Қолган сўзларни талаффузи ва имлосини изоҳланг.

3. *Она, магнит, ўзига, дунё, мактабнинг* каби сўзларнинг урғуларини қўйинг.

153-машқ. Шеърни ёд олинг ва кўчириб ёзинг.

Сиз ҳали ғунчасиз,
Маърифат қучоғида.
Гул бўлиб очиласиз,
Гўзал ҳаёт боғида.

Шодлик тўлсин десангиз
Юрагимга, дилимга,
Аъло ўқинг мактабда
Меҳр қўйиб билимга.

Уйғун

Топшириқлар.

1. Ажратилган сўзларнинг талаффузи ва имлосини изоҳланг.

2. Шу сўзларни фонетик таҳлил қилинг.

3. Қолган сўзларнинг урғусини қўйинг ва урғули бўгин ҳақида маълумот беринг.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.

1. Алифбони ўрганиш нима учун кераклигини таърифланг.
2. Товушлар ҳосил қилишда нутқ аъзоларининг иштироки ҳақида фикр билдиринг.
3. Ўпкадан чиқаётган ҳавонинг оғиз, бўғиз ва бурун бўшлиғида тўсиққа учрашидан ҳосил бўладиган товушлар ҳақида фикр билдиринг.
4. Унли товушларнинг ҳосил бўлишида нутқ аъзоларининг ўрни ҳақида фикр билдиринг.
5. Ундошлар билан унлиларнинг фарқини таърифланг.
6. Жарангли ундошларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.
7. Жарангсиз ундошлар ҳақида фикр билдиринг.
8. Портловчи ундошларнинг ҳосил бўлишини мисоллар билан изоҳланг.
9. **Б** ва **б** ундошларининг жарангсиз жуфти талаффуз қилинадиган сўзларга мисоллар келтиринг.
10. **Е, ё, ю, я** ҳарфларининг ифодаланиши ва товушлари ҳақида маълумот беринг.
11. Товуш ва ҳарфлар сони бир хил бўлмаган сўзларга мисоллар ёзинг.
12. Гуруҳларга бўлининг, қатор келган бир хил унлилари бор, қатор келган ҳар хил унлилари бор сўзларга мисоллар келтиринг.
13. Гуруҳларда икки бир хил ундошларнинг сўз ўртасида, сўз охирида келишига мисоллар ёзинг.
14. **Нг** ҳарф бирикмаси иштирок этган сўзлар иштирокида гаплар ёзинг.
М: Шеър – кўнгил меваси.
Тонг – ажойиб палла.
15. Қайси товушлар йолашган унли товушлар дейилади? Нима учун?
16. Фикрингизни аниқ ва ихчам мисоллар орқали баён этинг.

Демак, тилимизда соф унлилар: **а, о, у, ў, и, э.**

Болалар луғати:
Палла-вақт,
пайт

154-машқ. Нуқталар ўрнига *и, е* унлиларидан мосини қўйиб, сўзларни кўчиринг, айтилиши ва ёзилишини тушунтиринг.

К...лди, м...ҳнаткаш, м...роб, м...тти, л...ксика, с...ёҳдон, п...ёла, д...ректор, м...ҳмон, м...нсимоқ, м...сол, г...ёҳ, м...ҳрибон, ...лка.

155-машқ. Назарий маълумотни ўқинг ва маъносини айтиб беринг.

Тилимиз ниҳоятда бой ва ранг-баранг бир тушунчани турфа сўзлар воситасида ифодалаш билан бирга, ўзингизни турли хил муносабатингизни ҳам ифодалашингиз мумкин. Масалан: жилмаймоқ, мийиғида кулмоқ, кулмоқ, табассум қилмоқ, хахоламоқ, қаҳ-қаҳ отмоқ, тиржаймоқ каби ўндан ортиқ сўзлар орқали кулиш ҳолатини ифодалаш ва шу билан бирга, кулаётган шахсга ўзингизнинг ижобий ёки салбий баҳонгизни берасиз.

Муסיқа асбоблари, масалан, дуторни олайлик, дутор ўзидан турли-туман овоз чиқариш имкониятига эга, лекин ундан ҳамма ҳар хил фойдаланади. **Агар у устасининг қўлига тушса, булбулдай сайрайдики, юракни сел қилади.** Сўз ҳам шундай. Уни қандай жилолантириш, сайратиш сўзловчининг маҳоратига боғлиқ. Сиз сўзлардан маҳорат билан фойдаланишни ўрганинг.

***Лексикология** юнонча *lexikos* – лугат, *logos* – таълимот сўзларидан олинган бўлиб, сўз ҳақидаги, тўғрироғи сўз маънолари ҳақидаги таълимотдир.*

Топшириқлар.

1. Матн мазмунини ўз тушунчангиз билан баён этинг.
2. Ҳаётий мисоллар орқали фикрингизни далилланг.
3. Фикр-мулоҳазаларингизни жамлаб матн мазмуни юзасидан хулоса чиқаринг, бир гап билан баён этинг.
4. Ажратилган гап қандай маънода қўлланган, изоҳланг.

156-машқ. Берилган сўзларни диққат билан ўқинг, қуйида берилган топшириқларни бажаринг.

Бош, тил, кўз, тоғ, тош, қош, от, ким, қўл, мен, у, уй, кет, кел, торт, дала, **тиш**, оқ, яхши, **ақлли**, ота, она, гўзал, катта, лекин, баланд, икки, олти, етти, тўқи, олтин, кумуш, **билан**, орқали, учун, **томон**.

Топшириқлар.

1. Сўзларни алифбо тартибида жойланг.
2. Ажратилган сўзлар иштирокида иккита гап тузинг.

Лексика – тилшунослик бўлими ҳисобланиб, маълум бир тилнинг лугат бойлиги: таркиби, ифодаланиши ва маъно жиҳатидан ўхшаш, зид маъноли, адабий тил қатламидаги ўрни ҳамда янги пайдо бўлган сўзларни тадқиқ этади. Шу асосида турли лугатлар тузишда фойдаланилади.

Тилдаги барча сўз ва иборалар шу тилнинг лексикаси деб аталади.

157-машқ. Матнни диққат билан ўқинг, асосий мазмунини аниқланг.

Феълингиз чиройли бўлса, ҳаётингиз гўзал ва мазмунли бўлади. Феъл – тақдир деганлари чин экан. Қўшни қиз Гулчеҳранинг чиройли ҳаётини, бахтини кўриб, бу фикрнинг ҳақ эканлигига ишонч ҳосил қиламан.

Чеҳрасидан табассум аримайди. Ўзида бўлса-бўлмаса, эҳтиёж билан унга тикилган кўзларни ноумид қайтармайди. Ёш болани болалик эҳтироми билан суяди. Катталарни улуғлик супасида кўриб ҳурмат қилади.

Феълимиз гўзал бўлсин, синфдош, зотан феъли гўзалнинг ҳаёти чиройли ва сермазмун бўлади.

Топшириқлар.

1. Матнни ижодий давом эттиринг.
2. Қандай ўйлайсиз, ҳаётингизни гўзал ва мазмунли бўлиши учун нималар қилишингиз лозим?

3. Матнни синфдошларингиз билан талқин қилинг, ундаги ҳар бир сўзнинг маъносини мулоҳаза қилинг ва хулоса чиқариб, фикрингизни далиллар билан баён этинг.

4. Ажратилган сўз ва сўз бирикмаларини изоҳланг.
5. Инсон ҳаётида ҳайвонот ва ўсимликлар оламининг қандай ўрни ва фойдаси бор?

158-машқ. Шеърни ўқинг, қандай мавзу ҳақида сўз бораётганини аниқланг.

Федя билан Феруз икков бир ватаннинг боласи,
Бир гулзорда униб-ўсган қизил гулнинг лоласи.
Мана икков хайрлашар, поезд жўнар шарқ томон
Федя дейди: хайр Феруз, хайр дўстим, жонажон.
Унутмайди бир-бирини хат ёзишар икки дўст,
Икки ўртоқ, икки тенгқур, бири ўзбек, бири рус.

Зафар Диёр

Топшириқлар.

1. Шеърга сарлавҳа қўйинг.
2. Кўчма маънода келган гапнинг тагига чизинг ва фикрингизни изоҳланг.

3. Ўзингиз танлаган сарлавҳа бўйича шеърдаги асосий фикрни сақлаган ҳолда кичик ҳикоя тузинг ва ўртоқларингиз олдида ўқиб беринг.

4. Тагига чизилган сўзларга изоҳ беринг.

Тилшуносликнинг лексика бўлими маълум бир тилдаги сўзларнинг ташқи ҳамда ички маъноларини ўрганади. Сўзнинг ташқи маъноси унинг қандай товуш ва ҳарфлардан ташкил топишини ўрганса, ички маъноси шу сўзнинг лексик маъноси, яъни қандай ту-

шунчани ифодалашини ўрганади. Масалан, бог сўзи тасаввуримизда кўп дарахтлар ўсаётган майдонни ҳосил қилади, бундан ташқари тилимизда бир бог ўтин тушунчаси ҳам мавжуд бўлиб гап қайси бог ҳақида бораётганлиги гапнинг маъносидан англашилади. Ана шу тушунчалар бог сўзининг луғавий маъносидир.

159-машқ. Матнни синфда овоз чиқариб ўқиб, эшиттиринг.

Энг яхшиси бўлмоқчиман

Бир синфда Эркин исмли аълочи бола ўқирди. Лекин унда кўролмаслик одати бор эди. Синфнинг **энг яхши** ўқувчиси мен бўлишим керак, бошқалар ҳамиша мендан орқада юриши керак деб ҳисобларди у. Шунинг учун шериклари дарсда жавоб бераётганда ўртага гап қўшиб, уларни адаштирар, дафтарларига хато жавобларни ёзиб қўяр, хуллас, очиқ душманлик қиларди. Буни сезган ўқитувчиси бир куни уни доска ёнига чиқариб, нега бундай қилаётганини сўради. Болакай ичидагини яширмади:

– Устоз, ҳеч ким мендан зўр бўлишини истамайман. Энг яхши, энг аълочи ўқувчи ўзим бўлишимни хоҳлайман, – деди у.

Устози доскага тенг узунликдаги иккита чизиқ чизди. Сўнг сўради:

– Қара, ўғлим, ҳозир тахтадаги чизиқларнинг узунлиги бир хил. Биринчиси меники, наригиси сеники. Сеники узунроқ бўлиши учун нима қилиш керак?

– Сизнинг чизиғингизни ўчириб, қисқартириш керак, – деб жавоб берди бола.

– Бунинг яна бошқа бир усули бор, – деди ўқитувчи ва бўр билан битта чизиқни давом эттириб узайтирди.

– Кўрдингми, бу ҳолда ҳам сенинг чизиғинг меникидан узун бўлди. Менинг чизиғимга эса зарар етмади. Агар бошқалардан аълочи бўлмоқчи бўлсанг, уларнинг оёғидан чалишинг эмас, ўз қобилиятларингни кучайтиришинг керак. Шунда синфнинг энг яхшиси бўласан, ўртоқларингга ҳам зараринг тегмайди. Улар сенга ҳавас билан қарайди, ҳурматингни жойига қўяди.

Ориф Толиб

Топшириқлар.

1. Ажратилган сўзларни қандай сўзлар билан алмаштириш мумкин, ўйлаб кўринг ва фикрингизни ёзма баён этинг.

2. Матн мазмуни бўйича фикр-мулоҳаза юритинг, Эркиннинг тутган йўли тўғрими? Нега? Унинг ўрнида бўлсангиз нима қилардингиз?

3. Эркиннинг ўз синфдошларига бўлган муносабатини қандай баҳолайсиз, фикрингизни аниқ далиллар билан баён этинг.

4. Уни сиз кўрган қайси мультфильмнинг манман қаҳрамонига ўхшатдингиз, ўрмон подшоси ким эди, гуллар маликаси-чи, ўйланг, фикр қилинг.

160-машқ. Матн устида ишланг, диққат билан ўқиб чиқинг, нуқталар ўрнига қавс ичидаги сўзлардан мосини қўйинг ва қайта ўқинг. Нима учун айнан шу сўзни танлаганингизни изоҳланг.

Энг яхши дарс

Бир куни устоз ва шогирд ... (сайрга, саёҳатга, айланишга) чиқишди. Гўзал табиат, очиқ ҳаво, кенгчилик. Хуллас, кўнгил... (лаззатланадиган, яйрайдиган, роҳатланадиган) манзара. Улар сайр қилиб юраркан, шудгор қилинган бир (дала, пайкал) олдидан ўтишди. Бир (камбағал, деҳқон, киши) эгат олиш билан банд эди. Дала (четига, бошига, ўртасига) эски этик ва ямоқли камзул ечиб қўйилганди.

Талаба ҳазиллашгиси келиб:

– Устоз, анави кийимларни олиб, бир жойга... (яшириб, беркитиб, олиб) қўяман. Кейин (панага, узоққа) ўтиб, деҳқон қандай йўл тутишини кузатамиз. Нима дейсиз? – деди.

– Кўрганларингдан (мазза қилишни, завқланишни, кулишни) истайсанми? Унда бундай қила қол.

Сен (бойсан, бадавлатсан,) ўзингга тўқсан. Яхшиси, этикларга (олтин, кумуш, пул) солиб қўй. Кейин панага ўтиб (қараймиз, кузатамиз), деҳқон нима қиларкан?” – деб таклиф киритди устоз.

Шогирд рози бўлди. Этикнинг иккала пойига ҳам бир дастадан (олтин, кумуш, пул) тикди. Сўнг устоз-шогирд четга ўтиб кузата бошлади.

Деҳқон ишини... (битиргач, тугатгач, тамомлагач), кийимларини кийгани келди. Этигини оёғига илди, нимадир тиқилганини... (пайқаб, сезиб), ечиб ичига қаради. Қаради-ю, хайратдан донг қотди – пул! Бир даста пул! Иккала этикда ҳам! Теварак-атрофга кўз ташлади, ҳеч ким йўқ. У ўзида йўқ.. (хурсанд, шод) эди. Деҳқон Яратганга шукурлар айтди, чўк тушиб, хотини қаттиқ хасталаниб, оила йўқчиликдан қийналиб турган бир пайтда ғойибдан кўмак берган... (саховатли, хотамтой, очиққўл) кишини чин дилдан дуо қилди.

Устоз шогирдига қаради. Унинг кўзларидан ёшлар қуйиларди. Устоз сўради:

– Истаган нарсангни олдингми?

– Албатта! Бу менга берган дарсларингизнинг энг... (яхшиси, аълоси) бўлди, – деди шогирд.

Ориф Толиб

Топшириқлар.

1. Матн мазмуни бўйича ўз фикрингизни баён этинг.

2. Устоз ва шогирд ҳақида қандай фикрдасиз?

3. Диалог тарзида қайта ўқинг.

4. Ҳаётда шундай саховатли инсонлар ҳақида эшитганмисиз?

5. Мисоллар билан фикрингизни баён этинг ва асосий мазмунни англатган гапларни ёзинг.

161-машқ. Берилган матнни кўчириб ёзинг. Мазмунига диққат қилинг, қандай маъноли сўзлар борлигини топинг ва фикрингизни баён этинг.

Зайтун меваси – саратонга қарши

Зайтун мевалари қора ва яшил рангда бўлиб, айримлар қора рангдаги бошқа, яшил рангдагиси бошқа ўсимлик деб ҳисоблашади. Аслида қораси пишиб етилгани, яшил ранглиси эса хом ҳисобланади. Зайтун ёғи инсон организми учун жуда фойдали. Умрни узайтиради, ёшлик, чирой, гўзаллик бахш этади.

У ҳаттоки, саратон, яъни рак хасталиги билан курашади. Қандли диабетда эса ортиқча семиришнинг олдини олади. Унинг таркибида А, Д, Е, К витаминлари кўп бўлиб, суякларни мустаҳкамлайди ва дармонсизликни енгади. Олимпларнинг айтишича, 3–4 дона зайтун меваси овқат ейишдан олдин истеъмол қилинса, ошқозон яллиғланиши ярасини даволайди. Умуман, соғлом бўлиш учун кишига кунига икки чой қошиқда зайтун ёғи ичиш тавсия этилади.

162-машқ. Берилган сўзларни диққат билан ўқинг.

Оғиз, география, геометрия, қўл, оёқ, мактаб, бўғин, том, ўтмас, дастурхон, ошхона, китоб, нон, боғ, тулки, шер, дарахт, атиргул, гул.

Топшириқлар.

1. Аввал бир маъноли, сўнгра кўп маъноли сўзларни кўчиринг.
2. Кўп маъноли сўзларнинг ҳар бир маъноси асосида гап тузинг.

163-машқ. Матн устида ишлаш. Фикр қилинг, ҳатто ҳайвонот, жониворлар дунёсида ҳам меҳр бор!

Уйини янгидан безашни истаган бир япон тахта деворнинг битта томонини олиб ташлади. У деворнинг биринчи қисмини бузиб олгач, бўш жойда оёғини мих қисиб қолган калтаке-сакни кўриб, хайрон бўлди. Чунки бу мих тахминан ўн йилча олдин, уй қурилишида қоқилган. Шунча вақт давомида бу калтакесак ҳеч ерга қимирлай олмай қандай яшаб қолди экан? Қоронғи девор орасида ўн йил жойидан жилмай яшаганига ишонгиси келмасди.

Одам бошқа ишларини ташлаб, калтакесакни кузата бошлади. Шунда қаердандир бошқа бир калтакесак пайдо бўлди. Оғзида егулик олиб келиб, михга қисилган шеригига берди. Бу манзарани кўриб турган киши хайратдан ёқасини ушлади. Наҳотки? Ахир, махлуқларнинг энг мукаррами, энг ақллиси бўлган одам оиласидан, яқинларидан меҳр-муҳаббатини аяб турган замонда қандайдир бир калтакесак михга қисилиб, яримжон бўлиб қолган шеригини ташлаб кетмаса? Бу қандай меҳр, қандай севги бўлди?

Эй одамлар! Кўнглингиздаги асл хазина – муҳаббатни ўлдирманг, сизни севганларни асло тарк этманг!

О. Толиб

Топшириқлар.

1. Матндаги тагига чизилган сўзларнинг маъносини тушунтиринг.
2. Кўрган мультфильмларингизда шундай ҳодисаларнинг гувоҳи бўлганмисиз, бўлса таърифлаб беринг. Матндаги кўчма маъноли сўзларни топинг.

1-топшириқ. *Кўз, қулоқ, олтин, темир, оғиз* сўзларини эшитганингизда, энг аввало, нималар кўз олдингизга келди?

2-топшириқ. Қуйида берилган бирикмалар таркибида келган кўз, қулоқ, олтин, темир сўзларининг қайси маънода келганини айтинг.

Деразанинг кўзи, булоқ кўзи, ишнинг кўзи, олтин бош, олтин куз, қозоннинг қулоғи, темир интизом.

Сўзларнинг нутқ жараёнига боғлиқ бўлмаган аташ маъноси ўз маъно саналади.

Сўзларнинг нутқда бошқа сўзларга боғланиб ҳосил қиладиган ёндош маъноси кўчма маъно саналади.

Масалан: Одамнинг қулоғи – ўз маънода, қозоннинг қулоғи – кўчма маънода. Ўз ва кўчма маъно бирикиб, кўп маъноли сўзни ҳосил қилади.

164-машқ. Берилган матнни ўқинг, мазмунини баён этинг.

Ирмоқ ўрмондан кетиб борарди. Оқаркан, ўзидан ғурурланар, қандай тез, қандай тиниқман-а, деб ўйларди ичида. Бошқа ҳеч бир ирмоқ билан қўшилишни истамас, ўзини энг кучли ҳисоблар ва ўрмонни ёлғиз

ўзи кесиб ўтишни ўйларди. Тўсатдан йўлида далага дуч келди, уни енгиб ўтишга кучи етмади, ёйилиб, тупроққа сингиб кетди. Ирмоқ ерости сув йўлига тушиб, лойқаланди, балчиқларга аралашиб оқди. Ниҳоят дарёга етиб борди ва унга нолишни бошлади: “Агар анави дала йўлимга тўғаноқ бўлмаганида, мен ўзим аллақачон улкан дарёга айланган бўлардим».

Бу гапни эшитган дарё оғир чайқалди ва деди: “Эҳ, аҳмоқ ирмоқча-я! Сенинг ерга шимилиб, бундай лойқа ҳолга келишингда даланинг нима айби бор? Билиб қўй, бировларни менсимайдиган, бошқаларга айб юклайдиганлар ҳеч қачон дарёга айлана олмайди!”

О. Толиб

Савол ва топшириқлар.

1. Матнда кўчма маънода келган сўзларни аниқланг.

2. Ирмоқчага ўхшаш ўзига ортиқча баҳо берадиган болалар ҳам учраб туради, сиз ундай болаларга нима дея оласиз, уларнинг бу қилиқларини қандай баҳолайсиз?

3. Матн бўйича диалог ҳосил қилинг ва ўқинг.

4. Матн юзасидан хулоса чиқариб, фикрингизни ихчам, лекин аниқ далиллар билан баён этинг ва ёзинг.

165-машқ. Берилган расм ва матн асосида фикр-мулоҳаза юритинг.

Писта инсонлар томонидан қадим замонлардан буён истеъмол қилиб келинади. Дунёда унинг жуда кўп турлари мавжуд. Писта айрим халқларда бойлик ва фаровонлик рамзи ҳам саналади. Бугунги кунга келиб пистанинг фойдали хусусиятлари ҳақида кўплаб манбалар яратилган.

Табобат, қолаверса, замонавий тиббиёт томонидан писта соғлиқ ва гўзаллик учун муҳим неъмат эканлиги эътироф этилади. Писта фойдали ёғлар манбаидир. Шунингдек, унинг таркибида инсон организми учун фойдали озуқалар, оксил, кальций ва фосфор, асабларни тинчлантирувчи В ҳамда Е витаминлари мавжуддир. Юрак соғломлигини таъминлайди. Асабларни тинчлантиради. Кўз учун фойдали. Иммуни тизimini мустаҳкамлайди. Камқонликда фойдали.

Топшириқлар.

1. Матнни ўқиб, ундан хулоса чиқаринг.

2. Тагига чизилган сўзларга изоҳ беринг, уларнинг орасида кўп маъноли сўзлар борми?

3. Шу сўзларни қандай сўзлар билан алмаштириш мумкин, ўрнини алмаштириб, иккинчи хатбошини кўчириб ёзинг.

166-машқ. Берилган туюқни диққат билан ўқинг.

Тақдирни ўз қўлинг билан ёз,
Меҳринг билан қишни қилган ёз.
Эркинликнинг осмонида уч,
Мақсад сари қанотингни ёз.

Топшириқлар.

Ж

1. Ёз сўзларининг қандай маъноларда келаётганини тушунти-
ринг.

Я

2. Ҳар бирига биттадан гап тузиб ёзинг.

Я

3. Шеърдаги *ёз* сўзи кўп маъноли сўзми ёки шаклдош сўзми, ўз
сўзингиз билан аниқ далиллар асосида баён этинг.

4. Сиз шундай туюқлардан ёд олганмисиз, агар билсангиз, синф-
дошларингиз олдида ёддан ўқинг ва ундаги шаклдош сўзларга
изоҳ беринг, фикрингизни тасдиқланг.

*Айтилиши ва ёзилиши бир хил бўлиб, турли аташ
маъноларини билдирган сўзларга шаклдош сўзлар
дейилади.*

*Шаклдош сўзлар бир қарашда кўп маъноли сўзларга
ўхшаб кетади. Уларни бир-биридан фарқлаш керак.
Кўп маъноли сўзлар бир сўзни ўз ва кўчма маънода
қўллашдан ҳосил бўлади. Шаклдош сўзлар эса шакли
ўхшаш икки ва ундан ортиқ сўзлардир.*

167-машқ. Берилган гаплардаги шаклдош сўзларни топинг.

1. Гулчеҳра тирноқгулларни ҳавас билан ўстирди. Қизча
қўлига кирган тиконни тирноқлари билан суғуриб олди. 2. Ёш
келса ишга, қари келса ошга. (*Мақол*) Унинг мунчоқдек
қоп-қора кўзлари жиққа ёш эди. (*Л.М.*) 3. Икки чилдирма

қиздирилди ва дутор, танбур, ғижжак чанг каби чолғу асбоб-
лари созланди. (А.Қ.) У анчагина йўл босган бўлса керак, туф-
лисини роса чанг босган эди. (О.)

Топшириқлар.

1. Шаклдош сўзларни кўп маъноли сўзлардан фарқини тушунти-
ринг.
2. Ўзингиз ҳам шаклдош сўзлар иштирок этган туюқлардан ми-
сол келтириб, дафтарингизга ёзинг ва изоҳ беринг, бунинг учун
адабиёт китобингизни варақланг.
3. Уйингизда болаларга аталган газета ва журнал саҳифаларидан
шаклдош сўзларга мисоллар излаб топинг ва ёзинг.

168-машқ. Сиз қандай гулларни ёқтирасиз?

Олимларнинг фикрича,
инсоннинг феъл-атворини,
унинг қандай рангдаги гул-
ларни ёқтиришига қараб,
билиб олса бўларкан.

Оқ рангдаги гулларни
ёқтирувчилар табиатан са-
мимий, меҳрибон, оқкўнгил
бўладилар. Қизил рангда-
ги гулларни ёқтирувчилар

инжиқ, талабчан бўладилар. Улар доимо ўзларини биринчи
ўринга қўядилар. Айбдор бўлсалар ҳам, ҳеч қачон буни тан
олмайдилар ва ўз олдиларига қўйган мақсадларига эришма-
гунича, қатъий ҳаракат қиладилар.

Сариқ рангдаги гулларни ёқтирувчилар ҳаракатчан,
тиришқоқ ва бироз тортинчоқ бўладилар.

Пушти рангдаги гулларни хуш кўрувчилар эса жуда
жиддий кўринсалар-да, оилада, дўстлар даврасида самимий
бўладилар. Улар доимо, ҳар қандай вазиятдан осонгина чиқиб
кета оладилар ва ўзига жуда ишонадилар.

Савол ва топшириқлар.

1. Матндан шаклдош сўзларни топинг, ўзи боғланган сўзлар билан кўчириб ёзинг.
2. Фикрингизни ишончли далиллар билан тасдиқланг.
3. Сиз қандай рангдаги гулларни ёқтирасиз ва нима учун? Фикрингизни ёзма баён этинг.
4. Гуллар ва ўсимликларсиз ҳаётингизни тасаввур қила оласизми?

36-37-дарс. МЕНИНГ БЎШ ВАҚТИМ

169-машқ. Расмдаги тасвирга асосланиб, “Менинг бўш вақтим” мавзусида ҳикоя тузинг. Ҳикоядаги сўзларнинг маъносини айтинг.

Таянч сўзлар: футбол, спорт, мусиқа, расм, ашула, компьютер, мусобақа, соғлом, ўйнамоқ, ўсмоқ, югурмоқ, бермоқ, оширмоқ, ривожланмоқ, тепмоқ, сакрамоқ, томоша қилмоқ.

170-машқ. Матнни диққат билан овоз чиқариб ўқинг. Матндаги уя-дош сўзларни аниқланг.

Дунёда, бутун олам-да ҳар бир нарсанинг ўз қонунияти, ёзилган-ёзилмаган қоидалари бўлади. Бахт, омад, иқбол руҳий ва жисмоний куч, қувват муваффақиятга эришишнинг асосий та-мойилларидан ҳисобла-нади. Омадли, бахтли бў-лиш қийин, деб қўл қо-

вуштириб ўтириш ақлли кишиларнинг иши эмас.

Эрта уйғонинг! Барча муваффақиятли, омадли инсонлар – эрта уйғонувчи “қуш”лардир. Эрта уйғонишда ҳикмат, маъ-но кўп. Тонгги эрта қаршилаш кишига тетиклик ва илҳом бағишлайди. Ётоғида тонг оттирмайдиган, тонг отиб-отмай бугунга мўлжаллаган ишларини режалаштирадиган одамлар-нинг иши унумли, мароқли бўлади. Эртадан бошлаб сиз ҳам барвақт уйғонишга ҳаракат қилинг. Орадан бир оз вақт ўтиб, ҳар куни эрта уйғонишга одатланасиз, яъни сиз учун хоббига айланади. Албатта, бу ишларингизга ҳам, руҳий ва жисмо-ний ҳолатингизга ҳам ижобий таъсир этмай қолмайди.

Савол ва топшириқлар.

1. Хобби дегани нима? Сиз ҳаётда нимага одатлангансиз, ўйлаб кўринг.
2. Матн мазмуни бўйича фикр-мулоҳаза юритинг ва фикрингизни ёзма баён этинг.

171-машқ.

Спорт билан шуғулланиш мен учун хобби!

Тилимнинг учида турган сўзларимни айтаман. Мунтазам жисмоний фаоллик соғлиқ гаровидир. Албатта муваффақиятга эришиш учун саломатлик муҳим ҳисобланади. Спорт машғулотларига қатнашиш одатингизга айлансин. Хоҳланг, спорт залларига боринг, хоҳланг, ҳар куни уйингизда бир соат мобайнида жисмоний машқлар билан шуғулланинг ёки рақсга тушинг. Тошингни тер деманг. Ҳаракат – ҳаёт дегани. Жисмоний фаоллик ўз-ўзидан кайфиятингизни яхшилайдиган. Яхши кайфиятда бажарилган ишлар эса албатта, омад ва муваффақият олиб келади.

Савол ва топшириқлар.

1. Матн ҳақида фикр-мулоҳаза юритинг.
2. Матнда берилган ибораларни топинг ва шарҳланг.
3. Спорт билан шуғулланиш сизнинг ҳам одатингизга (хобби) айланганми?
4. Спортнинг қайси тури билан шуғулланасиз? Нима учун? Фикрингизни далиллар билан ёзма баён этинг.

Бир мазмуний уяга(гуруҳга) мансуб бўлган сўзлар уядош сўзлардир.

Тилимиздаги барча сўзлар онгимизда маълум мазмуний уяларга бирлашган ҳолда сақланади. Бу эса сўзларнинг хотирада осон сақланиш ва нутқий жараёнда улардан унумли фойдаланиш имконини беради.

172-машқ.

1. Бўш вақтингизда нима билан машғул бўласиз?
2. Сизни қизиқтирган нарсалар ҳақида суҳбат ўтказинг (диалог).
3. Ўз хоббингиздан завқланасизми?

173-машқ. Қуйидаги сўзларни қўй ва қорамол сўзлари остига бирлаштириб ёзиб чиқинг.

Бузоқ, қўзичоқ, қорақўл териси, сигир, совлиқ, новвос, қўчқор, бузоқбоқар, қўйчивон.

Савол ва топшириқлар.

1. Қандай сўзлар уядош сўзлар дейилади?
2. Уй-рўзғор буюмлари маъносига оид сўзларни айтинг.

174-машқ. Ўқиш, ўрганишдан тўхтаманг! Матнда уядош сўзлар борми?

Кунда ҳеч бўлмаганда телевизор ёки компьютер олдида ўтказадиган вақтингизнинг бир соатини қизиқарли ҳамда фойдали китоб ўқишга сарфласангиз, сиз ақлли, идрокли инсонлар қаторида экансиз. Бу машғулоти сизга маънавий озуқа, миянгизга дам бериш билан бирга, тафаккурингизни ўткир қилади, дунёқарашингизни кенгайтиради. Атрофингизда рўй бераётган воқеаларга теран нигоҳ ташлайсиз. Дўст ва яқинларингиз учун сиз билан мулоқотда бўлиш қизиқарли бўлади. Бу эса шубҳасиз, сизни ҳурмат қилишларига сабаб бўлади.

Савол ва топшириқлар.

1. Юқоридаги матндан қандай хулоса чиқардингиз? Ўйланг ва мулоҳаза юритинг.
2. Қандай китобларни қизиқиш билан ўқийсиз, нима учун? Фикрингизни далиллар билан исботланг ва ёзинг.
3. **Гапирмоқ** сўзи ифодалаган маънони яна қандай сўзлар билан ифодалаш мумкин. Ҳар бирини гап ичида келтиринг.
4. **Юз, бет** сўзларининг маъносига тенг келадиган яна қандай сўзларни биласиз? Улар бир-биридан нимаси билан фарқланишини айтинг.

175-машқ. Қуйида берилган содда гапни кенгайтиринг. Гапдаги ҳар бир сўзга (намунада кўрсатилганидек) маънодош сўзлар танлаб, устунча шаклида ёзинг. Сўнгра маънодош сўзлардан фойдаланиб, бадиий бўёқдор гаплар тузинг.

Мактабимизда ақлли ўқувчилар ўқийди.

Намуна:

Дўстим	бугун	хурсанд	эди.
ўртоғим	шу кун, ушбу	хушҳол, хушнуд	юрарди,
жўрам	кун, уззу-кун,	шодон, бахтиёр, вақти	кўринарди,
ошнам	кун бўйи, мазкур	чоғ, димоғи чоғ, кайфи	турарди,
оғайним	кун, эртадан-	чоғ, оғзининг таноби	жони танига
ҳамсоям	кечгача	қочган, боши осмонда,	сиғмасди,
биродарим	азондан-шомгача,	оғзи қулоғида, еттинчи	учиб қўниб
қадрдоним	тонг отгандан	осмонда, осмону	турарди,
дугонам	кун ботгунча	фалакда	сезарди ва ҳк.

Савол ва топшириқлар.

1. Сиз аниқлаган умумий маънони ифодаловчи сўзлар орасида қандай фарқ бор, ўйлаб жавоб беринг.
2. Фикрингизни жамлаб, хулоса чиқаринг.

Демак, бир умумий маънони ифодаловчи икки ва ундан ортиқ сўзлар маънодош сўзларни ҳосил қилади. Маънодош сўзлар бир маънони хилма-хил сўзлар орқали турли нозик маъно қирралари билан ифодалашда, сўз сеҳрини намойиш этишда нутқий безашда, таъсирчанлигини таъминлашда, гапдаги салбий ва ижобий томонларини кўрсатишда катта аҳамиятга эга эканлигини унутманг.

176-машқ. Матнни кўчириб ёзинг ва унга амал қилинг. Матндаги ажратилган сўзларни қандай сўзлар билан алмаштириш мумкин, ўйланг ва фикрланг. Маънодош сўзлардан нима учун фойдаланамиз? Фикрингиз билан ўртоқлашинг.

Ортиқча нарсалардан халос бўлинг!

Вақти-вақти билан **ҳаётингизда**, туйғуларингиз ва **миянгизда** “тозалаш” ишларини амалга оширинг. Дейлик, қачондир ким биландир **тортишгансиз**, зиддиятга боргансиз. Буни **юрагингизда** кўтариб юришнинг кераги йўқ. Муваффақиятга эришишингиз учун халақит берадиган нимаики бўлса, ҳаммасини миянгиздан ва қалбингиздан ўчириб ташланг.

Ўтмишдаги **хатоларингиз** билан яшаманг. Ҳаётда омад ва бахтга эришиш учун ёқимсиз хотиралар ўрнини ёрқин **орзулар** билан тўлдиринг!

177-машқ. Берилган гаплардаги ажратилган сўзларнинг маънодошларини топинг, алмаштириб ўқиб кўринг ва изоҳланг.

Бахтга лойиқ ҳар одам
Бахти кулсин дунёда.

Кўнгилни эзмасин ғам,
Тинчлик бўлсин дунёда!

Элдош, қардош, дунёдош,
Иймонинг бўлсин йўлдош.
Мангу порласин қуёш.
Тинчлик бўлсин дунёда!

Савол ва топшириқлар.

1. Маънодош сўзлар деб нимага айтилади?

2. Маънодош сўзлар қандай белгиларга эга бўлиши керак?

3. Маънодош сўзларга мисоллар келтиринг ва фикрингизни далиллар билан баён этинг.

178-машқ. Мақолларни ўқинг, ажратилган сўзларнинг маъноларини таққосланг.

1. Жаҳл – душман, ақл – дўст. 2. Қисқа ақлнинг тили узун бўлади. 3. Яхши гап ҳам, ёмон гап ҳам бир оғиздан чиқади. 4. Яхшилик нур келтирар, ёмонлик зулмат. 5. Оз сўзла, кўп тингла. 6. Эски йилнинг ҳисоби – янги йилнинг китоби.

Қарама-қарши маъноли сўзлар зид маъноли сўзлар дейилади. Масалан: катта-кичик, оқ-қора.

Ўзаро зид маънога эга бўлган иккита сўз зид маъновий жуфтлик ҳисобланади.

Масалан: узун-қисқа, кенг-тор.

Гап таркибида зид маъноли сўзлар ёнма-ён келса, улар орасига чизиқча қўйиб ёзилади.

Зид маъноли сўзлар билан қўшимча воситасида ясалган бўлишли ва бўлишсиз сўзларнинг ифода маънолари бир хил эмас. Масалан: Зид маъноли сўзлар: яхши-ёмон, ол-бер.

Бўлишли ва бўлишсиз сўзлар: яхши, яхши эмас; ол, олма.

ЁҚИМЛИ МУҲИТ

179-машқ. Матнни диққат билан ўқинг, топшириқларни бажаринг.

Ҳаётда бахтли инсон, муваффақиятли ишбилармон бўлиш учун ўзингизга ёқимли муҳит яратиб олинг. Асабингизни бузадиган эмас, кайфиятингизни чоғ этадиган, тинмай нолийдиганлар билан эмас, балки шоду хуррам инсонлар билан, ҳаётдан норози инсонлар билан эмас, аксинча ҳар кунини ризолик билан қаршилайдиган инсонлар билан мулоқотда бўлишга ҳаракат қилинг. Атрофингизда ўзингизга нисбатан ақлий салоҳияти пастларни эмас, ақлий салоҳияти юксак, тажрибасиз эмас, кўпни кўрган, кўпроқ муваффақиятларга эришган кишиларни тўпланг. Уларнинг ҳаёт тажрибаларини ўзлаштиринг, маслаҳатларига қулоқ тутинг. Унутманг, инсон маънавий даражаси ўзидан паст бўлганлар билан эмас, баланд бўлган кишилар билан мулоқот қилгани сари юксалади, кўпроқ нарсаларни ўрганади. Ўрганиш, изланиш эса шубҳасиз омад калитидир.

Савол ва топшириқлар.

1. Матнни диққат билан ўқиб чиқдингизми? Нима англадингиз?
2. Остига чизилган сўз бирикмаларига аҳамият беринг, қандай маъноларни англадингиз?

3. Омадли бўлиш учун нима қилиш кераклигини билиб олинг ва унга амал қилинг.
4. Зид маъноли сўз бирикмаларини кўчириб ёзинг. Бу матндаги одатлар сизнинг хоббингизга айлансин.

38-39 дарс. ОДОБЛИЛИК – ИНСОНИЙЛИК БЕЛГИСИ

180-машқ. Матнни овоз чиқариб ўқинг ва мазмунини шарҳланг. Зид маъноли сўзларни ўзи боғланган сўзлар билан биргаликда кўчиринг.

Одобли ва одобсиз бола

Келинглари, одобли ва одобсиз бола қандай бўлиши ҳақида суҳбатлашайлик. Одобли бола уйқудан эрта туриб, дарҳол юз-қўлини ювади. Ҳатто, бадантарбия машқларини бажариб, баданини чиниқтиради. Бадани ва кийимлари доим тоза ва озода бўлишига эътибор беради. У кўп китоб ўқиш баробарида дарсларини ўз вақтида бажариб қўйишни яхши кўради. Ота-онаси ва устозларидан эшитган насиҳат ва ўғитлардан асло бўйин товламайди. Агар яхши ва хушмуомала кишини кўрса, дарҳол ундан ибрат олиб, унга амал қилишга интилади. Бундай болани тарбияли ёки хулқи чиройли экан, деб мақталади. Одобли бола иложи борича одамларга яхшилик қилиш ҳақида ўйлайди. Аммо болалар ичида одобсизлари ҳам учраб туради. Бундай бола эрта ўринга ётиб, уйқудан кеч уйғонади. Уйқудан турганида юз-қўлини чала ювади, бадантарбия машқларини бажаришни ёқтирмайди. Усти-боши кир-чир ва ифлос бўлиб юради. У қўлига китоб ушламайди ва дарсларини тайёрлашга ҳафсала қилмайди. Ота-онаси беришни буюрса, уни лаббай деб, бажармайди, балки эринчоқлик қилиб, орқага суради. Устозлари берган уй вазифаларини қилмагани учун мактабга борганда гап эшитиб, синфдошлари олдида мулзам бўлади, ёмон баҳога ўқийди, яхши одоб ва хулқ ҳақидаги насиҳатларга қулоқ солмайди. Одобсиз болани ҳеч ким ёқтирмайди. Чунки у ақлини кам ишлатади-да. Шу боис одамлар уни хулқи ёмон бола экан ёки ота-онаси яхши тарбия бермабди, деб айтишади. Тарбиясиз бола қандай

саломлашишни ҳам билмайди. Одобсиз бўлгани учун унинг атрофида дўстлари кам.

Хўш, одобсиз бола қандай қилиб яхши бўлади, деб савол берарсан. Бунинг учун ҳар қандай одобсиз болага ҳам яхши тарбия берилса, у ўз айбини тушуниб, ундан воз кечиш ҳақида ўйлайди. Яхши болалар одобсиз болага чиройли насихат қилиб, уни тўғри йўлга бошлайди. Айниқса, кўчага чиққанда компьютерхонада ҳар хил бўлмағур компьютер ўйинларига берилиб вақтини зое кеткизаётгани ва ёмон болага айланиб бораётганини билдиради. Одобсиз боланинг одоби болага айланиши осон эмас. Агар у ақлини тўғри ишлата олса, аста-секин яхши болалар сафига қўшилиб олади. Бунинг фойдасини ёши улғайгандан кейин билади. Фақат у яхши ва одоби бола бўлишга ҳаракат қилиши керак. Бир донишманд: «Ўғлинг етти ёшгача райҳонингдир, яна етти ёш қўшилгунча дастёринг ва яна етти ёш қўшилганда вазиринг ва кейин эса у дўстинг ёки душманингдир», дебди. Шундан биламизки, итоатли ва одоби фарзанд ҳар доим ота-она ёнида бўлиб, уларнинг кўзини қувонтиради ва ишларида кўмак беради.

“Одоб ҳар бир инсон амал қилиш керак бўлган ҳаёт қонунидир. Инсон айнан одоби билан тилсиз ва ақлсиз ҳайвонлардан ажралиб туради”.

Болалар луғати:

Одоб – яхши хулқ, тарбия ва хушмуомалалик.

Ахлоқ– инсон табиати, муомала, хатти-ҳаракати ва одоби.

Тарбия – таълим, ахлоқ-одобни ўргатиш, инсонни вояга етказиш ва улғайтириш.

181-машқ.

Изланишдан тўхтаманг!

Эдисон ўн мингта омадсиз тажрибадан сўнг электр лампочкани ихтиро қилишга муваффақ бўлди.

Уолт Диснейнинг лойиҳаси 303 та банкдан ўтмаганди. Мақсади йўлида жаҳд билан ҳаракат қилган Дисней номини бугун билмайдиган одамнинг ўзи деярли йўқ.

Шундай экан, муваффақият қозонишингизга ишонинг! Орзуларингиз амалга ошишини истасангиз, изланишдан тўхтаманг ва бир жойда ўтириб қолманг!

Аслида, ёруғ дунёда яшаётганимиз, қўл-оёғимиз бутун, соғ-саломатлигимиз, оиламиз, ота-онамиз бағрида эканлигимиз, ака-ука, опа-сингил, жигарларимиз омонлиги, дўсту дугоналар билан биргаликда, шоду хуррамликда билим олиб юрганимизнинг ўзи – катта омад. Ана шу неъматларга шукур қилсак, ўзимизда бор нарсаларни қадрласак, омад ва муваффақият бизни ҳеч қачон тарк этмайди!

Савол ва топшириқлар.

1. Матндаги жуфт сўзларни аниқлаб, маъноларига изоҳ беринг.
2. Сиз ўзингизни ижодкор ўқувчи деб биласизми, нима учун?
3. Сиз бўш вақтингизда нималар билан шуғулланасиз?
4. Зид маъноли сўзлар деб нимага айтилади?

182-машқ. Мақолларни ўқинг, зид маъноли сўзларни аниқланг ва изоҳланг.

1. Яхшига ёндош, ёмондан қоч. 2. Яхши сўз – жон озиғи, ёмон сўз – бош қозиғи. 3. Билимли минг яшар, билимсиз бир яшар. 4. Дўст бошга боқар, душман оёққа. 5. Рост сўзни айт, ёлғон сўздан қайт. 6. Оч ҳолини тўқ билмас, касал ҳолини соғ. 7. Аввал иқтисод, кейин сиёсат. 8. Дўстнинг минги ҳам оз, душманнинг бири ҳам кўп. 9. Яхши боладан раҳмат – ёмон боладан лаънат. 10. Сабр аччиқ, меваси ширин.

Топшириқлар.

1. Зид маъноли сўзларни кўчириб ёзинг.
2. Зид маъноли сўзларнинг нутқ маданиятидаги ўрни ҳақида фикр билдиринг.

3. Тўққизинчи мақолни қайта ўқинг ва мазмунини мисоллар билан шарҳланг.
4. Зид маъноли сўзлар ва маънодош сўзларнинг маъно ифодалашини таққосланг.
5. Зид маъноли сўзлар бўлишли ва бўлишсиз феъллардан қандай белгилари жиҳатидан фарқ қилади?

Топшириқлар.

Қуйидаги берилган сўзларнинг қайси қисми бир хил, қайси қисми фарқли эканини айтинг. Улар иштирокида гаплар тузиб, маъноларини изоҳланг.

Афзал-абзал, фол-пол, боб-боп, туб-туп

Талаффузи ва ёзилиши бир-бирига жуда яқин, лекин маънолари бир-биридан бутунлай фарқ қиладиган сўзлар пароним сўзлар дейилади.

183-машқ. Қуйидаги берилган пароним сўзларнинг маъносини библиб олинг.

1. Абзал – от-уловини эгарлаш ёки аравага қўшиш учун зарур асбобларнинг жами. Афзал – яхши, аъло, ортиқ сўзларининг маънодоши. 2. Даҳо – кучли зеҳн ва истеъдод. Даҳо – шаҳарнинг маъмурий бўлиниши. 3. Амр – буйруқ, фармон. Амир – ўтмишдаги давлат раҳбари.

184-машқ. Нуқталар ўрнига қавс ичидаги паронимларнинг мосини қўйиб, кўчиринг, керакли ўринларда қўшимчалар қўйишни унутманг.

1. Бобурнинг Қобул ... топилган эмас. Машина ... тепасига кўтарилган экан, деразадан салқин шамол урилди (**довон – девон**) (*С.Аҳмад*). 2. Мирзакаримбойни Тошкентнинг тўрт ... билади (*Ойбек*). Ўзбек халқи ичидан ўнлаб ... етишиб

чиққан. (даҳа — даҳо) 3. От ...ин шайлади, ўқ-анжомини бойлади (Термалардан). Сизнинг ҳар бир сўзингиз биз учун тилладан ... (Ойбек) (абзал — афзал).

Ўтилган мавзулар юзасидан ижодий диктант.

1. Ёш, уч сўзларига зид маъноли сўз топиб, улар иштирокида ўзингиз гаплар тузинг ёки бадиий китоблардан мисоллар танлаб, кўчириб ёзинг.
2. Маъқул келса, устаган, лекин, олдин сўзларининг маънодошларини топинг.
3. Айтилган ҳар бир сўзга зид маъно билдирувчи сўз топиб ёзиб боринг.
4. Паронимлар ҳақида билганларингизни мисоллар ёрдамида баён этинг.

185-машқ. Мақол ва ҳикматли сўзларнинг давомини топинг, зид маъноли сўзларнинг тагига чизинг.

Олим бўлган чўпон

Эй фарзанд, сен панду насиҳатларга қулоқ солсанг ва улардан ибрат олсанг, яхшилаб амал қилсанг, дилинг доимо шод бўлади, кундан-кунга ўсаверасан. Айтишларича, Луқмони ҳакимниқига бир гуруҳ кишилар меҳмон бўлиб келишди. Ундан ҳикматга оид нарсалар ҳақида сўрашди. Шунда келганлардан бири:

— Эй ҳаким, сен фалон жойда чўпонлик қилган киши эмасмисан? — деб сўраб қолди.

— Ҳа, ўша чўпонман, — деб жавоб берди Луқмон, — ҳозир кўриб турибсанки, ҳакимман.

— Бу даражага қандай эришдинг? — сўради у.

Луқмони ҳаким унга:

— Тўғри сўзлаш, одамларга яхшилик қилиш, омонатга хиёнат қилмаслик, ёлғон сўзламаслик, беҳуда гапирмаслик, мушибат ва қийинчиликларга мардона чидаш ва ўзини камтар тутиш туфайли! — деб жавоб берди.

Топшириқлар.

1. От, сифат ва феъл туркумларига кирувчи зид маъноли сўзларга 2тадан мисол келтириб, улар иштирокида гап тузинг.
2. “Ўзбек халқ мақоллари” китобидан *тоқат, қаноат, йиғламоқ, инграмоқ* маънодош сўзлар қатнашган мақоллар топинг.

186-машқ. Қуйидаги берилган гап ва бирикмаларнинг қандай маъно ифодалашини айтинг. Унга мазмунан тенг бўладиган ва унинг ўрнида алмаштириш мумкин бўлган сўзни топиб рўпарасига ёзинг.

1. Қаноти синган қушча азоб чекди. 2. Камол ўтган чоракда берган ваъдасининг устидан чиқди. 3. Мақтовдан акамнинг оғзи қулоғига етди. 4. Аҳмад шошилганидан оёғини қўлига олиб югурди. 5. У нимадир демоқчи бўлиб, оғзини қулоғига олиб келди. 6. Барно ҳовлини ёғ тушса ялагудек тозалади.

Тилда *кўз очди, оғзи қулоғига етди* каби бир маънони англатувчи сўз бирикмалари ҳам мавжуд. Бундай бирикмалар одатда бирон сўз маъноси билан маънодош сўз бўлади. Масалан, *кўз очди – тугилди, авж олди – кучайди, кўнгли тоғ бўлди – кўнгли кўтарилмоқ.*

Маъноси бир сўзга тенг келадиган сўзлар бирикмаси ёки гапларга ибора дейилади. Иборалар гап таркибида яхлит ҳолда битта сўроққа жавоб бўлади ва битта гап бўлаги вазифасида келади. Иборалар нутқни таъсирчан, жозибали қилади.

187-машқ. Матнни ўқинг. Ундаги фикр ҳақида баҳс юритинг. Шу ўринда “Ирмоқ” ҳикоясини ёдга олинг.

“Бурни кўтарилган” ибораси такаббур, манман, ўзига бино қўйган кишиларга нисбатан айтилади. Ўта салбий маънога эга. Қаддини тик тутиб, бурнини ҳаволантириб юрган киши

бурнидан нарини кўрмай қолади. Мансаби ёки бойлигига гурурланиб, ҳеч қайси одамни менсимай қолади.

Топшириқлар.

1. Матн ҳақида фикр-мулоҳаза юритинг. Ҳаётдан мисоллар келтириб, фикрингизни далиллар ила баён этинг.
2. Сизнингча, такаббурлик одамдаги касалликми ёки одатми (хобби), фикрингизни ёзма баён этинг.

40-41-дарс. МИЛЛИЙ САНЪАТ – МИЛЛИЙ ЛИБОСДА

188-машқ. Матнни ўқинг, сарлавҳа қўйинг. Матндаги уядош сўзларни аниқланг.

Хонатлас, майда тароқ атлас, намозшом атлас, адрас, беқасам, шойи сингари миллий матоларимиз аجدодларимизнинг кўп асрлик тарихини, миллий қадриятларимизни намоён этади. Шу ўринда ана шу матолардан тайёрланган миллий либосларимиз, зар, ипак дўппиларимизга нафақат юртимизда, балки Марказий Осиё, ҳатто ғарб давлатларида ҳам алоҳида ҳурмат ва катта қизиқиш билан қарашади.

Асрлар, йиллар давомида сайқалланиб, жилоланиб келаётган миллий матоларимиздан тикилган замонавий либослар, кўйлақлар, қизларимиз ҳуснига ҳусн қўшади. Бундай гўзал, нафис либослар ёшларимиз қалбида миллий қадрият, анъ-ана ва урф-одатларимизга ҳурмат, бой ва кўҳна меросимиздан фахрланиш туйғуларини мустаҳкамлашга хизмат қилиши, шубҳасиз.

Топшириқлар.

1. “Миллий ифтихор бўлган хонатлас ўзбек қизининг фахридир” мавзусида тақдимот тайёрланг.
2. Уядош сўзларнинг гапдаги вазифасини аниқланг, тагига чизинг.

189-машқ. Қуйида берилган мисолларни сўз бирикмалари, қўшма сўзлар ва ибораларга ажратинг: *огзи қулоғида, огзининг чеккаси, отқулоқ, чап бермоқ, бурнидан ип ўтказмоқ, ипнинг узунлиги, тошбақа, темирйўл, белни боғламоқ, кўкка кўтармоқ.*

Топшириқ.

Ибораларнинг қўшма сўз ва сўз бирикмаларидан фарқини тушунтиринг.

Иборалар икки ва ундан ортиқ сўзлардан ташкил топгани боис қўшма сўз ва сўз бирикмаларига ўхшайди, лекин улар кўчма маънога эга экани, таъсирчанлиги билан қўшма сўзлардан; барқарорлиги, нутққа тайёр ҳолда кирилиши билан сўз бирикмаларидан фарқланади.

Солиштиринг. Иборалар: тепа сочи тикка бўлмоқ – аччиқланмоқ, қовоғидан қор ёғмоқ – хафа бўлмоқ; огзининг таноби қочмоқ – севинмоқ. Сўз бирикмалари: узун сочли, қалин қовоқ, уйга кетмоқ; қўшма сўзлар: Хонариқ, лайлакқор, бодомқовоқ.

190-машқ. Гапларни ўқинг, тагига чизилган бирикмаларни ибора, сўз бирикмаси ва қўшма сўзга ажратиб ёзинг.

1. Дунёни яхши одамлар ушлаб туради, деган кўҳна ибора бор. (А.Кочимов)
2. Енг шимариб ишга тушилаверса, ҳаммаси бажарилаверар экан. (А.Мухтор)
3. Иккаласи бир томони куйиб қовжираб кетган малларанг қумтепалар орасида серрайиб туриб қолишди. (А.Абдулазизов)
4. Умр деган нарса кўз очиб-юмгунча ўтиб кетар экан. (Мирмуҳсин)
5. Инсоннинг маънавияти юксалиши билан унинг иродаси ҳам кучайиб боради. (Ш.Узоқов)

Савол ва топшириқлар.

1. Иборалар қайси белгисига кўра қўшма сўз ва сўз бирикмаларига ўхшайди?

2. Иборалардаги барқарорлик ва таъсирчанлик деганда нимани тушунаси?

3. *Қаттиққўл, қўлини ювиб қўлтиққа артмоқ, кумуш қошиқ* бирликларининг нима сабабдан қўшма сўз, ибора ва сўз бирикмаларига ажралишини шарҳланг.

191-машқ. Қуйидаги сўз бирикмаларининг маъносини изоҳланг.

Ўрмон подшоҳи, кўзимнинг нури, билим манбаи, зангори кема.

Бирор нарса ва ҳодисани бошқа бир нарса ва ҳодисага ўхшатиш орқали тасвишлаб ифодалаш тасвирий ифодани юзага келтиради. Тасвирий ифодалар ҳодисаларнинг иккинчи номи ҳисобланади. Масалан: ўрмон подшоҳи – шер.

192-машқ. Қуйидаги тасвирий ифодаларни дафтарингизга кўчириб ёзинг ва уларга изоҳ беринг. Иккинчи номларини ёзинг.

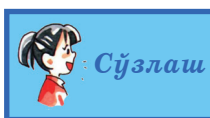
Мўйқалам соҳиби –

Саломатлик посбонлари –

Чарм қўлқоп устаси –

Ғазал мулкининг султони –

Ҳаётимиз қомуси –

193-машқ. Гапларни ўқинг. Тасвирий ифодалар орқали нималар ҳақида гап кетаётганини изоҳланг.

1. Зангори экран орқали “Қишлоқдаги тенгдошим” кўрсатuvi намоиш этилди. 2. Оқ олтин ижодкорлари бу йил ҳам

ўз зиммасидаги вазифаларни шараф билан бажардилар. 3. Далаларга барака уруғи экиб бўлинди. 4. Ўрмоннинг ўз қонуни бор, барча ҳайвонлар ўрмон подшоҳига бўйсунадилар.

194-машқ. *Кумуш тола, ўрмон маликаси, ақл гимнастикаси, олтин бошоқ, олтин қўл* тасвирий ифодаларига изох беринг. Ҳар бири иштирокида гаплар ҳосил қилинг ва ёзинг.

Савол ва топшириқлар.

1. Тасвирий ифодаларнинг нима эканлигини ва уларнинг нутқимиздаги аҳамиятини тушунтиринг.
2. Тасвирий ифода билан у ифодалаган нарса ва ҳодиса ўртасида қандай ўхшашлик борлигини аниқланг.

195-машқ. Гапларни ўқинг. Тасвирий ифодаларни аниқлаб тагига чизинг ва шарҳланг.

1. Оқ олтинни олтин қўллар яратади. 2. Қиш келди. Далалар кумуш чойшаб ёйилгандек кўринади. 3. Қишлоқларнинг барчасига зангори олов қувурлари ётқизилди. 4. Баҳор келиши билан далаларда пўлат отларнинг овозлари бутун борлиқни қамраб олади. 5. Само лочинлари кўкка парвоз қилдилар.

Билимларингизни синаб кўринг ва баҳоланг.

1. Ўзбек тили лексикасининг бойиш манбалари ҳақида сўзлаб беринг.
2. Сўз маънолари ҳақида билганларингизни ёдга тушинг ва айтинг.
3. Шаклдош, уядош, маънодош, зид маъноли сўзларга мисоллар топинг ва изохланг.
4. Иборалар нима?
5. Тасвирий ифода-чи?

Мақоллар – грамматик жиҳатдан тугалланган фикрни билдирувчи, кичик, ихчам, ўткир мазмунли, кўчма маънода ёки ҳам кўчма маънода, ҳам ўз маъносида қўлланадиган ҳикматли халқ ибораларидир. Мақолларда фикрни лўнда ва тиниқ ифодалаш имкониятининг мавжудлиги нутқнинг таъсирчанлигини таъминлашда жуда қўл келади. Бадиий асарнинг халқчиллигини, ҳаққонийлигини таъминлашда ҳам мақолларга мурожаат қилинади.

Масалан: Яхшининг сўзи – қаймоқ, Ёмоннинг сўзи – тўқмоқ. Эшикли бўлдинг – бешикли бўлдинг. Чумчуқ сўйса ҳам, қассоб сўйсин. Сулаймон ўлди, девлар қутулди. Ҳамал келди – амал келди каби образли ва яхлит барқарор бирикмалар мақол ҳисобланади.

Маталлар – тарбиявий, панд-насихат маъноларини ифодаловчи, грамматик жиҳатдан тўлиқ гап шаклида бўлган, фақат ўз маъносида – тўғри маънода қўлланадиган, қисқа, ихчам халқ ибораларидир.

Масалан: Гўшт суяксиз бўлмас, шоли – курмаксиз. Гумон иймондан айирар. Гул тиконсиз бўлмас кабилар матал ҳисобланади.

Ҳикматли сўзлар маълум шахслар томонидан айтилган ёки асарларида ишлатилган ихчам, маънодор, ишлатишга қулай ва қуйма фикрлардир. Нутққа тайёр ҳолда олиб кириш имкониятига эга бўлган бундай сўзлар **афоризмлар** ҳам дейилади.

196-машқ. Аввал мақолларни, сўнгра маталларни ёзинг.

1. Даладан келган ўғрини тутиш осон, уйдаги ўғрини тутиш қийин.

2. Дардни беркитсанг, иситмаси ошкор қилар.

3. Ёз ёмғири лой бўлмас,
Ўғри асло бой бўлмас.
4. Тўғри ошини ер,
Эгри бошини.
5. Юзнинг қоралиги уят эмас,
Юзи қоралик уят.

6. Бир кун туз ичган жойга
Қирқ кун салом бер.
7. Бир сўзlining юзи – ёруғ,
Мунофиқning юзи – чориқ.

Топшириқлар.

Мақол ва маталларда келтирилган зид маъноли сўзларни топинг. Маталнинг ўзига хос хусусиятларини санаб кўрсатинг. Мақол-маталлардан биттасини танлаб, мазмунини тушунтиринг.

197-машқ. Мақолларни ўқинг ва топшириқларни бажаринг.

1. Бобонинг тол эккани – Ўзига ном эккани.
2. Ёмон билан юрсанг, ёмон бўласан,
Яхши билан юрсанг, омон бўласан.
3. Ёмон – ўз ғамида,
Яхши – эл ғамида.
4. Аччиқ савол бериб,
Ширин жавоб кутма.
5. Яхши билан юрсанг,
Етарсан муродга.
Ёмон билан юрсанг,
Қоларсан уятга.
6. Бир ширин сўз битказар,
Минг кўнгилнинг ярасин.
7. Дуо билан эл кўкарар,
Ёмғир билан ер кўкарар.

Топшириқлар:

Яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги ҳамда яхши сўз ва ёмон сўз ҳақидаги мақолларни ўқинг, мазмунини тушунтиринг. Шу мавзуларда яна мақоллар топиб дафтарингизга ёзинг. “Дуо билан эл кўкарар,...” мавзусида эссе ёзинг.

42-43-дарс. ТИЛИНГИЗНИ ШИРИН ҚИЛИШ ОДАТГА АЙЛАНСИН

198-машқ. Қуйидаги назарий маълумотни диққат билан ўқинг ва эсда сақланг.

Ўзбек тили лексикасининг бойиш манбалари

Мустақиллик йилларида ҳаётимизда катта ўзгаришлар рўй берди. Янги-янги тушунчалар вужудга келди. Янги тушунчалар кўпроқ тилнинг ички имкониятлари: а) шевалардан сўз олиш; б) сўз яшаш имкониятидан фойдаланиш асосида юзага келади. Баъзан янги тушунчалар бошқа тиллардан сўз олиш йўли билан ҳам ифодаланади. Бундай сўзлар олинма сўзлар ҳисобланади. Шунинг билан, дунёда бошқа тиллардан сўз олмайдиган биронта ҳам тил йўқ. **Кураш, ёндош, чала, ҳалол** сўзлари дунёнинг барча тилларига кириб бораётгани каби бизнинг тилимиз ҳам турмушимизга кириб келган бир қатор янги тушунчаларни ифодаловчи олинма сўзлар ҳисобига бойиб бормоқда.

Саволларга жавоб беринг.

1. Тилнинг сўз бойлиги нима учун ўзгаради?
2. Тил қандай йўллар билан бойийди?

199-машқ. Уйга топшириқ. Ўқинг. Олинма сўзларни аниқланг. Қайси белгиларига кўра олинма сўз деб фикрлаётганингизни шарҳланг. Кундалик ҳаётимизда фаол ишлатиладиган олинма сўзларга ўзингиз мисоллар келтиринг.

1. Бизнес билан шуғулланиш учун билим, қунт, меҳнат, энг асосийси ҳалоллик керак. 2. Тўғон тепасида электр пайвандчилар ишляпти. (С.Ахмад) 3. Мен педиатр билан ветеринарларга қийин десам, баъзан терапевт ҳам қийин аҳволда қолар экан. (А.Қаҳҳор)

1-топшириқ. Қуйидаги сўзларнинг эскириш сабабларини тушунтиринг.

Қози, миршаб, мингбоши, амин, хон.

2-топшириқ. Қуйидаги эски ва янги сўзлар ҳақида ўз фикрингизни айтинг.

Район – туман

Область – вилоят

Жамият ўсиб-ўзгариб борар экан, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий ҳаётдаги баъзи тушунчалар тамомила эскириб, амалиётдан чиқиб кетади.

Тилимизнинг маълум даврида қўлланиб, ҳозирги кунда фойдаланилмайдиган сўзларга эскирган сўзлардир.

Сўзларнинг эскириши икки хил йўл билан амалга ошади.

1. Сўз ўзи ифодалаган тушунча билан биргаликда эскиради.

Бундай сўзлар тарихий сўзлардир.

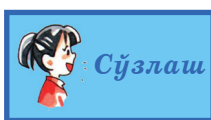
2. Сўз эскиради, тушунча сақланади ва у бошқа сўз билан номланади.

Улар архаик сўзлардир.

200-машқ. Шеърни ўқинг, эскирган сўзларни топинг, маъносини тушунтириб беринг.

1. Сиз кўкнинг **қопқасин** қоққан соатда
Қуёш кўз уқалаб уйғонар эди. (Ғ. Ғулом)
2. Улуғ шаҳарларнинг бўйсирасида
Абадий ўринни топа олган **Шош**. (А. Орипов)
3. Не-не зилзиладан чиқолган омон
Манглайи ярқироқ маконсан буюк. (А. Орипов)

201-машқ. Матнни диққат билан ўқинг. Кўтарилган масала бўйича ўз фикрингизни мисоллар орқали баён этинг. Мулоҳазаларингизни умумлаштириб хулоса чиқаринг.

Ҳозирги кунда учрамайдиган, фақат тарихий нарса ёки воқеа-ҳодисаларнинг номини билдирувчи сўзлар историзм (тарихий сўзлар) дейилади. Тарихий сўзларнинг архаизмдан фарқи шундаки, бугунги кунда ўша тарихий воқеликнинг ўзи ҳам уни англатувчи бошқа лексик бирлик ҳам бўлмайди, демак, тарихий сўзлар ўзи ифодаляётган ҳодисанинг ягона номидир. Масалан: амин, пристав, мингбоши, нойиб, элликбоши, понсад кабилар бадий матнда ишлатилганда китобхон ижтимоий бошқарув тизими билан боғлиқ тарихий воқеликни кўз олдиға келтиради. Тарихий сўзлар ҳам бадий матнда ўтмиш воқелигини реал тасвирлаш мақсадида ишлатилади. Бадий асар тилидаги эскирган сўзларни таҳлил қилишда асар ёзилган даврни эътибордан четда қолдирмаслик лозим. Чунки, «сўзлар ёзувчи яшаган, ижод этган даврдаёқ эскирган бўлиши мумкин бўлганидек, асар ёзилган даврда фаол истеъмолда бўлиб, кейинчалик истеъмолдан тушган» бўлиши мумкин.

Топшириқ.

Адабиёт китобингиздан ёки бадий адабиётлардан тарихий сўзлари бор гапларни кўчириб ёзинг.

202-машқ. Берилган матнни ўқинг ва мазмунини шарҳланг, топшириқларни бажаринг.

Луқмони ҳаким занжи қул эди. Бир яхши одам уни хизматкорликка сотиб олди. Луқмон бир қанча вақт хожасига хиз-

мат қилиб юрди. Хожаси бир куни унинг оқиллигини синаб кўриш учун қўй сўйиб, энг ёқимли жойни олиб кел,– деди. Луқмони ҳаким қўйни сўйиб, унинг юрагини ва тилини кесиб келди. Бир неча кундан сўнг хожа қулига яна бир қўйни сўйиб, энг ёқимсиз жойни олиб кел,– деб буюрди. Луқмони ҳаким қўйни сўйиб, яна унинг юраги ва тилини олиб келди. Хожаси ҳайрон бўлиб:

– Бу ишингни қандай тушуниш керак? – деб сўради.

Луқмони ҳаким жавоб берди:

– Дунёда энг ширин нарса – покиза юрак ва ширинсўз тилдир.

– Дунёда энг ёқимсиз нарса бемеҳр, тош юрак ва иғвогар тилдир.

Топшириқлар.

1. Матндаги эскирган сўзларни, зид маъноли сўзларни топиб, кўчириб ёзинг.
2. Нима учун эскирган сўзлар дейилишини тушунтиринг. Фойдаланишдан чиққан тарихий сўзлар нега бадиий адабиётларда учраб туради, мулоҳаза юритиб, фикрингизни баён этинг.
3. Луқмони ҳакимнинг жавобидан қандай хулоса чиқардингиз, бир гап билан тушунтиринг.
4. Луқмони ҳаким ҳақида қандай ривоятлар биласиз, қисқача мазмунини ёзма баён этинг.
5. Тагига чизилган сўзларнинг луғавий маъносини топинг.

Тилингизни ширин қилиш одатга айлансин, болажон!

Назорат учун савол ва топшириқлар:

1. Маънодош сўз ва ибораларнинг бадиий матндаги ўрни ҳақида маълумот беринг.
2. Шаклдош сўз ва ибораларнинг бадиий матнда қўлланиши ҳақида маълумот беринг.
3. Зид маъноли сўз ва иборалар матнда қандай вазифа бажаради?
4. Кўп маъноли сўз ва ибораларнинг эстетик функция бажариши ҳақида маълумот беринг.
5. Эскирган сўз ва иборалар деб нимага айтилади?

203-машқ. Гапларни ўқинг. Тилимизда янги пайдо бўлган сўзларни топинг, уларни қайси соҳаларда ишлатилишига диққат қилинг.

1. Қисқа вақт ичида мактабларга замонавий компьютерлар келтирилди. 2. Шимкент шаҳри мактабларининг деярли барчаси интерфаол ускуналар билан таъминланган. 3. Касбхунар коллежи ўтган йили 220 нафар малакали мутахассисларни қайноқ ҳаётга кузатди. 4. Бакалавр тўрт йиллик олий таълим босқичини ўтаган мутахассис бўлса, магистр бакалавр босқичидан кейинги икки йиллик мутахассислик курсини ўтаган шахсдир. (Газетадан)

204-машқ. Янги пайдо бўлган сўзлар қаторини давом эттиринг. Компьютер билан боғлиқ монитор, “сичқон”, интернет сўзлари бугунги кунда кенг қўлланилмоқда. Шулардан бирини танлаб изоҳ беринг.

1. Нарса-буюмлар: уяли телефон, ...
2. Мактабга доир: интерфаол тахта, ...

Тилда янги тушунчаларни ифодаловчи сўзлар пайдо бўлиб туради. Булар **янги пайдо бўлган сўзлар** ёки **неологизмлардир**. Улар тилга дастлаб кирган пайтлардагина янги ҳисобланади. Кейинчалик улар тилга сингишиб, халққа белгили бўлиб, оммавий қўлланадиган пайтда янги сўз ҳисобланмайди. Масалан, **космос, компьютер, интернет** каби.

205-машқ. Берилган матнни ўқинг. Янги пайдо бўлган сўзларни аниқланг ва ўзи боғланган сўз билан бирга кўчириб ёзинг.

1. Фермер хўжалиги сони тобора ортмоқда. (Газетадан)
2. Ҳар бир туман ва шаҳарларда янги ўқув муассасалари

қурилиб, фойдаланишга топширилмоқда. 3. “Манкент” санаторийси Жанубий Қозоғистон вилояти Сайрам туманида жойлашган. 4. У ерда одамларнинг дам олиши, даволаниши ва спорт билан шуғулланишлари учун барча шарт-шароитлар мавжуд. 5. Йил сайин тадбиркорлик билан шуғулланаётган юртдошларимизнинг сафи кенгаймоқда.

Топшириқлар.

1. Янги сўзлар деб қандай сўзларга айтилади?
2. Тўртта янги сўзни гап ичида келтириб, маъносини тушунтиринг.
3. Демак, янги сўзларнинг пайдо бўлиши нимага боғлиқ, ўзингизнинг фикр-мулоҳазаларингизни аниқ далиллар билан баён этинг.

1-топшириқ. Қуйидаги сўзларни қайси фанга оидлигини аниқланг.

Квадрат, олти, қўшиш, кўпайтириш, от, феъл, сифат

2-топшириқ. Қуйидаги сўзларнинг қайси касб-ҳунарга оидлигини аниқланг. **Андава, соғмоқ, югурмоқ**

Маълум бир фан ёки касб-ҳунар доирасида аниқ бир маънони ифодалаш учун қўлланадиган сўзларга атама дейилади. Атамалар қўлланишига кўра илмий атамалар ва касбий атамаларга бўлинади.

Маълум бир фан доирасида қўлланадиган атамалар илмий атамалар ҳисобланади. Атамалар икки йўл билан ҳосил бўлади.

1. Умумхалқ тилидаги сўзлардан маъносини махсуслаштириш орқали ҳосил қилинади. Натижада бундай сўзлар умумхалқ тилида бир маънони, фан тилида эса бошқа маънони билдиради.

Масалан: от, илдиз, ҳол, феъл.

2. Бошқа тилдан илмий тушунча учун атама олиш орқали. Булар фақат шу фан соҳасидагина ишлатилиб, умумхалқ тилида ишлатилмайди.

Масалан: каср, мусбат, манфий

44-дарс. ЎТМИШНИ БИЛМОҚ ҲАМ – ХОББИ

206-машқ. Тарих фанида ишлатиладиган атамалар ва уларнинг изоҳига аҳамият беринг. Шу фан доирасида ишлатиладиган яна қандай атамаларни биласиз, фикрингизни ёзма равишда баён этинг.

Археология (қадимшунослик) – қадимги одамлар яшаган жойларда қазилган ишлари олиб бориш натижасида яшаш манзилгоҳларни ва топилган буюмларни ўрганадиган фан.

Этнография – халқларнинг келиб чиқиши, урф-одатлари, байрамлари ва шу қабиларни ўрганадиган фан.

Антропология – одамларнинг қиёфасини суяк қолдиқларига қараб ўрганадиган фан.

Топшириқ.

Шарқ, ибтидоий тўда, қабила атамаларига ўзингиз мустақил изланиб, изоҳ ёзинг.

207-машқ. Халқимизга тегишли бўлган касб-корлар ҳақида баҳс юритинг. Матндан касбий атамаларни белгиланг.

Чорвачилик – бизда ота касб. Шу билан бирга деҳқон ва миришкорлар ҳаммиз. Чорвачиликни ривожлантириш учун ҳамма шароитлар яратилган, поёнсиз яйловларимиз, ишбилармон чўпонларимиз, зоотехникларимиз, озиқ-овқатлар ва дори-дармонлар етарли. Махсус замонавий усулда солинган фермаларимиз мавжуд. Сут маҳсулотлари, гўшт маҳсулотлари қўшни ва чет давлатларга ҳам чиқарилади.

Буғдой, шоли етиштиришда ҳам Қозоғистонимиз давлатлар орасида юқори ўринларда туради. Далаларга ишлов берадиган агротехник механизмлар, ўғит ва етук ишчи кадрларимиз бор. Бизда деҳқончилик ва боғдорчилик ишлари ҳам яхши йўлга қўйилган.

Топшириқлар.

1. Хонадонингизнинг қайси касбга яқинлигига қараб, шу касбга хос ўнта атама ёзинг.
2. Чорвачилик – бизда нега ота касб деб аталишини мисоллар билан изоҳланг.

208-машқ. Матнни ўқинг ва берилган мисолларга диққат қилинг. Ўзингиз яшаётган шаҳар ва қишлоқларингизда қуйидаги сўзлар қандай айтилади, изоҳланг.

Ёзувчилар ўз қаҳрамонларини ўзлари яшайдиган ҳудуд ва муҳитдан айирмаган ҳолда, ҳаётдагидек ишонарли ва жонли тасвирлаш эҳтиёжидан келиб чиқиб шевага хос сўзларни ишлатади. Шева сўзлари маҳаллий колорит, ҳудудий мансубликни ўзида аниқ акс эттириш билан бирга «бадий нутқда муайян эстетик функцияни бажаради. Бироқ диалектизмларнинг эстетик қиммат касб этиши уларнинг бадий нутқдаги меъёри, қандай ишлатилиши ва айни пайтда қандай диалектизмларнинг қўлланиши билан боғлиқдир».

Масалан: 1. Энахонларнинг бутун оиласи ёйилган қопнинг теграсида жугари уқалаб ўтирардилар.(Чўлпон) 2. Тошканиям олибдими-а? 3.Телевизорнинг ичида-да, улим. 4. Обрўй бор-да, обрўй! 5. Ана энди, қуёшда мазза қилиб тобланиб ётамиз. (Т.Мурод) 6. Ток ости сўри олачалпоқ кўлага бўлди. (Т.Мурод)

209-машқ. 1-топшириқ. Берилган шеърни ўқинг. Шевага хос сўзларни топинг. Ўзингиз ҳам шевага хос сўзларга мисол келтиринг.

Бухорода **ипак** дерлар,
Қипчоқ елда **уйдир** оти,
Доим суйуб **гўштин** ерлар,

Сут беради ҳар бир зоти.
Хашак ушлаб унга **чопинг**,
Нимадир у қани, **топинг**.

Бибижонлар набирасин
Атрофида оворадир.
Бола учун бебаҳо тахт –

Миллий буюм гаворадир
Бола йиғлар қани чопинг,
Бу нимадир тезда топинг.

У. Қўлдошева

2-топшириқ. Инак, уй - сизир, биби – буви, гавора – бешик сўзларини бир-бирига солиштиринг. Улар иштирокида гаплар тузинг. Шевага хос сўзлар билан адабий тилдаги сўзларни солиштиринг. Фарқи ва ўхшашлигини айтинг.

Бир тилнинг фақат маълум ҳудудга хос бўлиши, бошқа жойларда ўзгача ном билан юритиладиган сўзлар шевага хос сўзлар саналади. Бу сўзлардан биттаси умумхалқ тили бўлган адабий тил қабул қилинади ва ана шу сўзлар адабий тил учун меъёр саналади.

Масалан: дўппи сўзи адабий меъёр, каллапўш, қалпоқ, тақия сўзлари эса шевага хос сўзлар саналади.

1-топшириқ. Футбол, волейбол сўзлари иштирокида гаплар тузинг.

2-топшириқ. Юқоридаги сўзларнинг қайси тилдан олинганини айтинг. Шу каби сўзларга мисоллар келтиринг.

3-топшириқ. Тилимизга қайси тиллардан сўзлар кириши мумкинлиги ҳақида ўйлаб кўринг.

Бошқа тиллардан ўзбек тилига кириб ўзлашиб қолган сўзларга олинма сўзлар дейилади.

Масалан: радио, телевизор, коллеж, лицей, гимназия Сўзлар халқлар ўртасида сиёсий, ижтимоий, маданий ва бошқа алоқалар натижасида ўзлашади. Бунинг натижасида форс-тожик, араб, рус тилларидан ўзбек тилига кўплаган сўзлар кирган. Масалан, форс-тожик, араб тилларидан кирган одам, олам, одоб, илм, жамият, мактаб, тарих, адабиёт, тарбия каби сўзлар тилимизга шу қадар сингиб кетганки, уларни ўзга тиллардан кирган дейиш ҳаёлимизга ҳам келмайди.

Рус тилидан эса ўзбек тилига чойнак, стакан, конфет, тарелка, сумка, каравот каби сўзлар кирган.

210-машқ. Берилган олинма сўзларни қуйидаги жадвал бўйича гуруҳларга ажратиб ёзинг.

Стадион, электроника, бизнес, гимназия, автомобиль, менежмент, футбол, автобус, факс, волейбол, лицей, брокер, интернет, такси, биржа, компьютер, хоккей, тадбиркор, ишбилармон, синфдош, ўқитувчи, самолёт, поезд.

Транспортга оид сўзлар	Спортга оид сўзлар	Таълимга оид сўзлар	Иқтисодга оид сўзлар	Техникага оид сўзлар

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар.

1. Янги сўзлар бадий матнда қандай вазифа бажаради?
2. Илмий ва касб-хунарга оид сўзлар ҳақида маълумот беринг.
3. Шевага хос сўзларнинг эстетик вазифаси ҳақида маълумот беринг.
4. Олинма сўзлар асосан қайси тиллардан ўзлашган?
5. Чет тилидан кирган сўзлар нима мақсадда бадий матнда қўлланилади?
6. Шевага хос сўзлар қандай сўзларга қарама-қарши қўйилади?

Лексик таҳлил тартибининг намунаси

1. Лексик маъноси. Бир маъноли сўз ёки кўп маъноли сўз. (Таҳлил қилинаётган сўз кўп маъноли бўлса, маънолари айтилади ва уларга оид сўз бирикмалари ёки йиғиқ гаплар маъноли бўлса, маънолари айтилади ва уларга оид сўз бирикмалари ёки йиғиқ гаплар тузилади.)
2. Асл маъносида ёки кўчма маънода қўлланилганлиги.
3. Синоним ва антонимлари.
4. Услубий хослиги. (Сўзлашув услубига хосми, китобийми ёки услубий нейтралми?)
5. Асли қайси тилга хослиги.

Таҳлил намунаси

Яхши сўз – қаймоқ,

Ёмон сўз – тўқмоқ.

(Мақол)

Яхши – белгини билдиради, кўп маъноли сўз: **яхши папка, яхши пишиди, яхши ҳосил олинди**, ўз маъносида ишлатилган синонимлари: **тузук, соз, дуруст, эзгу**; **ёмон** – услубий нейтрал сўз, ўзбекча сўз.

VI БЎЛИМ. ХАЁЛОТ ДУНЁСИ

45-46-дарс. ОРЗУГА ЕТИШ ЙЎЛИДА...

Дунёга келган ҳар бир одамзод орзусиз бўлмас, келажакка умид билан боқмасдан бўлмас. Хаёллар, хаёллар... ширин хаёллар, мени қайларга етаклайсиз?! Мени олдинда нималар кутяпти? Орзуимга етиш йўлида нималар қилишим керак!?..

Морфология бўлимида нималарни билиш лозим:

- *грамматика ва унинг таркибий қисмини;*
- *морфема, уларнинг турлари, ўзак, негиз;*
- *туб ва ясама сўзлар;*
- *содда ва ясама сўзлар;*
- *мустақил сўз туркумлари.*

211-машқ. Қуйида берилган мантиқни ўқинг, мустақил аниқ маъно англатувчи сўзлардан бешта, маъно англатмайдиган сўзлардан бешта сўз топинг ва ёзинг.

Осмон

Сокин осмон ҳамиша кўм-кўк, ҳамиша кўркем. Тўрт фаслда бир хил, гўзалликда унга тенг бўладиган ҳеч нарса йўқ. Одамлар тинмай осмонга термулишади. Осмондан завқланиб яшашади...

Кўпинча осмонни аёлга ўхшатишади. У фарзандига боққан она сингари ҳамиша ерга термулади. Сахий қуёш унинг ҳуснига-ҳусн бўлади. Чарақлаб чиқади, борлиқни ёритади. Қуёш ва осмон қадим қариндошлар... Қоронғуликнинг тушиши

осмонда ажойиб бир гўзалликни намоён қилади. Осмондан келинчак ой мўралайди. Атрофда юлдузлар ўзлигини намоён қилишади...

Осмон доимо мусаффо бўлсин. Остида одамлар тинч-тотув яшасин...

Саволлар ва топшириқлар.

1. Матн бўйича фикр юритинг, синфдошларингиз билан фикр-мулоҳазаларингизни ўртоқлашинг.
2. Хаёлан осмонда, булутлар орасида сайр этиб кўрдингизми?
3. Осмонга қараб қандай гўзалликни ҳис этасиз?
4. Осмонинг доимо мусаффо бўлсин, деган гапни талқин этинг ва фикрингизни қисқача ёзма баён этинг.

Морфология тилшуносликнинг йирик бўлимларидан биридир. Фонетика бўлимида сўзнинг товуш томони, лексика бўлимида сўзнинг луғавий маъноси ўрганилса, морфология бўлимида сўзнинг нутқда бошқа сўз билан муносабати, таркибий ўзгаришлари, унинг тузилиши ва турлари, қайси туркумга хослиги ва унинг қонуниятлари ўрганилади.

212-машқ. Мўъжизаларни узоқдан кутманг, уни ўзингиз яратишга қодирсиз! Ахир улар шундоқ ёнгинангизда-ку! Фақат вақтида кадрига етинг, ўқинг, изланинг!

Хаёлимдаги мамлакат

Бу мамлакатга қуёш ҳар доим ўзининг сахий нурини сочиб туради. Бу юртнинг одамлари жуда кўп, ҳаммаси қувончга тўлган, бахтли...

Топшириқлар.

1. Расмни кузатган ҳолда, фантазияларингизни ишга солиб, ҳаёлингизда шундай бир олам яратингки, ҳамма ҳавас қилсин!
2. Ўртоқларингиз сиз яратган юртда яшашни орзу қилсин.
3. Яратган ҳикоянгиздаги сўз ўзгартирувчи қўшимчаларни топиб, тагига чизинг.

213-машқ. Матнни ўқинг, мазмунига диққат қилинг ва ажратилган сўзларни ўзаро қандай боғланганини изоҳланг.

Она қадри

Она фарзанди учун ҳар нарсага тайёр. Азиз дилбандининг баркамол бўлиб вояга етиши, вақти келиб ота-онасига ғамхўрлик қила оладиган даражада марҳаматли бўлиши учун қўлидан келган ҳамма яхшиликларни қилади. Шу ўринда бир ривоят ёдимга тушади.

Бир аёл фарзанд кўрсам, «Фарзандимни ўқимишли, одоб-ахлоқли инсон қилиб тарбиялайман», деб астойдил ният қилибди. Вақти-соати етиб, аёл ўғил фарзандли бўлибди. Дилбанди эсини танигач, она уни замонасининг энг етук донишмандига шогирд қилиб, таълим-тарбия беришини илтимос қилибди. Ўғил йиллар давомида устозидан сабоқ ва инсоний фазилатларни ўрганибди. Онасининг ҳузурига қайтибди. Йигит ҳам устози каби кўп саховатли шогирдлар тайёрлабди. Унинг бу савобли ишидан онанинг боши кўкка етибди.

Кунлардан бир куни она ўғлидан илтимос қилибди:

– Болам, ҳаво совиб кетди. Менга сандал тайёрлаб берсанг... кечалари совқотиб қоляпман...

Ўғил бажонидил рози бўлибди. Ўша куниёқ дурадгор устанинг уйига йўл олибди. Эртаси куни эса тайёр бўлган сандални кўтариб уйга қайтаётганда, шогирдларидан бири устозини кўриб қолибди ва:

– Устоз, келинг, қўлингиздаги **сандални** мен **кўтариб олай**, – дея илтифот кўрсатибди. Аммо устози қатъий рад этибди:

– Йўқ, асло, онам учун ўзим хизмат қилишим даркор!

Сандал **онасига** жуда **ёқибди**, лекин бир эътироз билдирибди:

– Ўғлим, сандал чиройли чиқибди, бироқ бир оз баландроқ-масмикан?.. – дебди салмоқлаб.

Ўғил яна уста ҳузурига йўл олибди. Сандалнинг оёғидан озгина қирқтирибди-да, уйга қайтибди. Йўлда яна бир шогирдига **дуч келибди**. У ҳам **устозининг қўлидан** юкини олмоқчи бўлибди, аммо яна устози аввалги эътирозини билдирибди: «Онам учун ўзим хизмат қилишим керак!»

Сандални **кўрган онаси**: «Ажабо, жуда соз, лекин ёнгинасида ғаладон бўлса, **туршакларимни солиб қўяр эдим**», дебди ийманибгина. Ўғил яна уста ҳузурига йўл олибди. Сандалга ғаладон **ясаттириб**, **онасига топширибди**. Бундан хурсанд она **боласини** узоқ дуо қилибди:

– Ўғлим, **олганинг олтин**, икки дунёинг саодатли бўлсин. **Зурриётларинг ўзинг каби имонли, меҳр-оқибатли, марҳаматли бўлсин!**

Ривоятдан кўринадикки, ҳар бир фарзанд она олдида ҳамиша қарздорлигини ҳис этиши лозим. Она бирор юмуш буюрса, уни сидқидилдан адо этмоқлик ҳар бир инсоннинг бурчидир.

(Хотамжон Расулов)

Топшириқлар.

1. Синф тўрт гуруҳга бўлинади: 1-гуруҳ сўзнинг маъносига кўра боғланиши бўйича, 2-гуруҳ тушум келишиги қўшимчалари, 3-гуруҳ қаратқич келишиги қўшимчалари, 4-гуруҳ тушум ва қаратқич келишигидан бошқа келишик қўшимчалари билан боғланган сўз бирикмаларини топиб ёзишади ва ҳар гуруҳ ўз ишлари бўйича фикр юритиб, мулоҳазаларини тақдимот этади.
2. Матнни ролларга бўлиб ўқинг.
3. Сиз ҳам онангизни шундай ҳурмат қила оласизми, айтганларини сўзсиз бажарасизми?
4. Ҳаётингизни онасиз тасаввур эта оласизми?

214-машқ. Берилган маттни ўқинг, тагига чизилган сўзларни намунадагидек аввал бўғинларга, кейин маъновий бўлакларга ажратиб ёзинг.

Китобим – офтобим.

Китобни бежиз офтобга қиёсламайдилар. Қуёш бутун оламини ўзининг заррин нурлари билан ёритса, китоб дилларни илм-маърифат нури билан мунаввар этади. У олимлар фикрларига тўлган мўътабар хазина, донишмандлар ҳикматларининг бўстони.

Шарқ олимларидан Муҳаммад Абал Фудийнинг шундай сўзлари бор: «Бир дўстки ҳеч кимга бермагай азоб, узоқ синаб кўрдим, билсанг у – китоб». Кимки китоб билан дўстлашса, зеҳни ўткирлашади. У билимининг ҳеч қачон беркилмайдиган қайнар булоғи. У инсонни мозийда ҳам, бугундан ҳам хабардор этади. Муҳими, у ўқувчидан ҳеч нарса талаб қилмайди, фақатгина уни камолга етказди. **Намуна: би-лим-нинг, бил-им-нинг;**

215-машқ. Гапларни ўқинг, маъноли қисмлари бир хил бўлган сўзларни топинг.

1. Гулбаданбегим Бобур Мирзонинг ҳаёт қийинчиликларидан омон қолган суюкли қизларидан бири эди. 2. Гулмиранинг кўз ёшлари юзини ювиб тушарди. 3. Гулшода ва Гулчеҳрахонлар – меҳрибон дугоналар, исми жисмига монанд бу қизлар гулчилик касбини танладилар. 4. Шабада эсади-ю, ёппасига гуллаган ўрик, олма, олча, бодом гулларини ерга

дув-дув тўкиб юборади. 5. Йўлаклар оппоқ гулбаргларга бурканади. 6. “Ёш боғбонлар” тўгарагига боғдорчилик илмига қизиққан болалар ёзилишди. Улар мактаб боғи томон йўл олдилар. Уларни тажрибали боғбон Қодир бобо кутиб олди.

Савол ва топшириқлар.

1. Сўзлардаги маъноли қисмлари бир хил сўзларни яна маъноли қисмларга бўлиш мумкинми, нега?
2. Фикрингизни далилланг. Мустақил равишда ўзингиз мисоллар келтиринг.

Демак, сўзнинг маъноли қисмларга бўлинмайдиган қисми сўзнинг ўзаги дейилади. Сўзнинг ўзагига қўшимчалар қўшиш орқали ясалган сўзлар шу сўз учун ўзакдош сўзлар ҳисобланади. Масалан, денгиз, денгизчи, денгизсиз.

(Эслатма: Сўз таркибини таҳлил қилишда сўз ўзагининг тепасига $\frown$ белгиси, ясовчи қўшимча устига $\wedge$ белгиси, негизнинг остига — белгиси қўйилади.)

216-машқ. Берилган матндаги ўзакдош сўзларни топинг. Матнга ижодий ёндошган ҳолда фикрни давом эттириб, дафтарингизга ёзинг.

Сўз бамисоли чарақлаган юлдуз, оқиб ётган дарё, эсиб турган шамол каби ҳамманики. Лекин сўзлаётганда эҳтиёт бўлинг, тингловчи сизнинг тилингиздан бол каби томиб турган, гавҳардек товланиб турган дил сўзларингиздан баҳра олсин.

Савол ва топшириқлар.

1. Фараз қилинг, сиз сўзлаяпсиз, оғзингиздан чиқаётган сўзлар юлдуз каби чарақлаяпти, сокин дарё каби текис оқяпти, майин шамол каби кишиларга ором бахш этапти, ўйланг, фикр қилинг, шундай сўзлаш қўлингиздан келадими?

217-машқ. Шеърни овоз чиқариб ифодали ўқинг. Тагига чизилган сўзларни намунадагидек аввал бўғинларга, кейин маъновий бўлақларга ажратиб ёзинг.

«Сўз захри»

Сўз – ўткирроқ экан ҳатто қиличдан,
Сенинг сўзларинг қалбимни тилди.
Мағрур бошим эгилиб қолганин кўриб,
Дўстим хафа бўлса, душманам кулди.

Болалар луғати:
Пинҳон-яширин
Паймона-умр
муддати

Сўз – оловдан авжлироқ экан,
Ўша оловда бутун борлиғим ёнди.
Қанчалар тутсамда дардимни пинҳон
Билиб, дўстим хафа бўлса, душманам кулди.

Сўз – тезроқ экан тошқинли селдан,
Шу сел паймонамга қон бўлиб тўлди,
Беғубор осмонимни булутли кўриб,
Дўстим хафа бўлса, душманам кулди.

Н а м у н а : пай-мо-нам-га, паймона-м-га;

Савол ва топшириқлар.

1. Сўз – тезроқ экан тошқинли сувдан, жумласини қандай тушундингиз, изоҳ беринг.
2. Фараз қилинг, кенг саҳродасиз, олдингизда ҳеч ким йўқ, биринчи бўлиб кимни излайсиз? Дўстингизними ёки ким бўлса ҳам барибирми?

218-машқ. Ҳар бир ўзакдош сўзларни тартиб билан ёзиб, тепасига белгиларини қўйинг.

Гулчеҳра, боғ, меҳнат, ўт, боғбон, ҳисоб, ўтлоқ, тош, гулдор, меҳнаткаш, ҳисобчи, ўтли, боғли, ўтсиз, гулчи, ҳисобсиз, тошлоқ, меҳнатли, гулдон, тошли, ўтлоқ, ҳисобла, гултожихўроз, тошсиз, боғсиз, тошла, меҳнатсиз, ўтла, ҳисобли, ўтсиз, гул.

219-машқ. Шеърни ўқинг ва тагига чизилган сўзларнинг ўзагини топиб белгиланг.

Ой ва қизча

Ёнимга туш, оймомо,
Сен онамга ўхшадинг.
Хаёллари сой, момо,
Йўлимга нур тўшадинг.

Шамол элакларидан
Дув-дув тўкилди юлдуз.
Оқшом эртакларида
Менман – йўлга чиққан қиз.

Йўл юрсам ҳам мўл юриб,
Ойга ҳам етиб олдим.
Еллар билан югуриб,
Сувларга қулоқ солдим.

Бу хаёлот, афтидан,
Билмас ҳад, йўқдек чеки.
Қўл узатсам, кафтимда –
Ярқироқ олмос чўққи.

Баланд-баландликларга
Қадам етмаган ҳали.
Ойдин ялангликларга
Тушдим гуллар эккали...

Оймоможон, оймомо,
Сен онамга ўхшадинг.
Эртаги кўп, бой момо,
Она, сизга ўхшади!..

Ойгул Суюндикова

Савол ва топшириқлар.

1. Сўзнинг ўзаги деб нимага айтилади?
2. Ўзақдош сўзлар нима?
3. Ўзақдош сўзларга мисоллар келтиринг.

220-машқ. Мақол ва маталларни ўқинг, ажратилган сўзларнинг таркибини аниқланг ва сўзларга қўшимча қўшилгандан сўнг маънодаги ўзгаришни айтинг.

1. Бекорчидан безиб қоч, **чақимчидан** – кўчиб. 2. Бир сўзlining юзи – ёруғ, мунофиқning юзи – чорик. 3. Ифвогарга оқ сут ҳам қора. 4. Ифвогарning ўзи ёмон, ўзидан сўзи ёмон. 4. Лаънат ёғдирувчи бўлма, раҳмат эшитувчи бўл. 5. Элчининг кечикканига суюн. 6. Сўзлагандан сўзламаган яхшироқ, сўзлаб эдим, бошимга тегди таёқ. 7. Тилинда бўлса болиг, кулиб турар иқболиг. 8. Арзон бўлса, олувчидан инсоф кетар, қиммат бўлса – сотувчидан.

47-48-дарс. БИЛИМ ОРЗУЛАР САРИ ЕТАКЛАР

221-машқ. Ўзақдош сўзларни топиб, ҳар бир ўзақдош сўзлар гуруҳини алоҳида қаторга ёзинг. Улар иштирокида гаплар тузинг.

Ўтлоқ, буғдойзор, нон, ўтламоқ, арпанон, ярадор, нонли, нонсиз, серўт, ўтли, буғдой нон, яраланмоқ, буғдойли.

222-машқ. Ўқинг. Ўзақдош сўзларни аниқланг ва тагига чизинг, нима учун айнан шу сўзларни аниқлаганингизни далиллар билан оғзаки баён этинг. Матнни кўчириб ёзинг.

Китобсеварлар

Кўп нарсани билишни хоҳлаган киши китобни кўп ўқийди. Ўз билганларини мерос қолдиришни хоҳлаганлар китоб ёзиб

қолдиради. Билимдон болалар китобсевар бўлишади. Кутубхоналарда китобсеварлар тўғараги ташкил этилган. Тўғарак аъзолари китобхонларга ноёб китоблар ҳақида маълумотлар бериб, уларни қандай тутиш лозимлиги ҳақида тушунтириб борадилар. Эскирган китобларни таъмирлашни ўргатишади. Азиз ўқувчилар! Сиз ҳам китобни севинг. Китоб – билим ўчоғи. Уларнинг ҳар биридан олам-олам билимга эга бўласиз.

Топшириқлар.

1. Тагига чизган сўзларингизни сўз таркиби юзасидан таҳлил қилинг.
2. Ўзак ва негиз ҳақида маълумот беринг, уларни қандай фарқла-нишини тушунтиринг.

Мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар:

1. Янги маъно ифодаловчи сўзлар қандай ҳосил бўлади?
2. Янги ясалган сўзнинг маъноси нима деб аталади?
3. Сўзнинг негизи деб нимага айтилади?
4. Негиз қандай шаклларда бўлади?
5. Ўзак ва негизга мисоллар келтиринг.

223-машқ. Сўз бирикмаларни ўқинг, ўзакка қўшилган қўшимчалар шу сўзнинг маъносига қандай таъсир этишини аниқланг.

Юлдузли тун, булутсиз осмон, вафодор ит, балиқчи чол, сезгир бола, кўтарма кран, кўрсаткич бармоқ, тайғоқ йўл, ишчан киши, ўқувчи қиз, механизаторлар бригадаси, кўнгилсиз воқеа, китобнинг бети, Гулчехранинг ўйлари.

Топшириқлар.

1. Қайси қўшимчалар сўз ўзагига қўшилиб, янги маъноли сўзни ташкил этаётганини изоҳланг.
2. Қайси қўшимчалар сўз ўзагига қўшилиб, сўзни сўзга боғлаш учун хизмат этаётганини шарҳланг.
3. Сўзларни икки устунга ажратиб ёзинг.

Қуйидаги берилган назарий маълумотларни диққат билан ўқиб чиқинг. Ҳар бир абзацга эътибор қилинг. Сўз ҳосил қилаётган қўшимчаларнинг ёзилишига аҳамият беринг. Ўқиганларингиз бўйича хулоса чиқаринг.

Сўзларга қўшилиб, унинг маъноси билан боғлиқ, янги маъноли сўз ясайдиган қўшимчалар сўз ясовчи қўшимчалар дейилади. Сўз ясовчи қўшимчалар луғавий маънони ўзгартиради. Масалан, **теримчи** сўзида **иккита** сўз ясовчи қўшимча мавжуд бўлиб, **тер** – феъл, **терим** – от, **теримчи** – от – икки марта луғавий маъно ўзгарган, **тер** – ҳаракат, **терим** – жараён, **теримчи** – шахс.

Сўз ясовчи қўшимчалар тилнинг луғавий бойлигини оширувчи асосий манбадир. Улар диалект ва шевалардан олинган сўзлар билан биргаликда тилни бойитувчи ички манба ҳисобланади.

Сўз ясалиши барча сўз туркумлари учун хос эмас. Ўзбек тилида мустақил сўз туркумларидан **от, сифат, феъл, равиш** туркумларида сўз ясалиши мавжуд. Сон, олмош ва ёрдамчи сўзлар бошқа туркумлардан ясалмайди.

Сўз ясовчи қўшимчалар ёрдамида бир сўз туркумидан шу туркумга хос сўз ясалади: **иш-чи, сув-чи, синф-дош, китоб-хон, ўт-лоқ, анор-зор**. Бундай ясалиш ички ясалиш дейилади.

Сўз ясовчи қўшимчалар орқали бир сўз туркумидан бошқа туркумга хос сўзлар ясалади: **ўр-оқ, қиш-ки, тер-им, супурги, сув-сиз, гул-ли**. Бундай ясалиш ташқи ясалиш дейилади. Сўз ясовчи қўшимчалар луғавий негиз ҳосил қилади.

Сўз ясовчи қўшимчалар сўз ясаишда иштирокига кўра қуйдагича:

Кўплаб янги сўзлар ясаиш учун иштирок этадиган: **-чи, -ли, -ма, -лик, -ги, -ки** унумли, фаол қўшимчалардир.

Кам унум қўшимчалар ёрдамида кам миқдордаги сўзлар ясалади: **-к, -қ (-оқ), -каш, -гич, -им, -лоқ, -ин (-ун), -қин, (-гин), -гич (-қич)** кам унум қўшимчалардир.

Сўз ясовчи қўшимчалар асосан тилнинг ўзига хос бўлади. Шубилан биргаликда бошқа тиллардан ўзлашган қўшимчалар ҳам мавжуд. Жумладан, **-боз, -бон, -паз, -дўз, -кор, -дон, -сер, -шунос** каби қўшимчалар тожик тилидан ўзлашган.

Ўзбек тилида сўз ясовчи қўшимчалар асосан ўзакдан кейин қўшилади.

Форс-тожик тилидан ўзлашган сифат туркумига хос бўлган: **-бе, -ба, -но, -сер** каби қўшимчалар ўзакдан олдин қўшилиб сўз ясайди. Бундай қўшимчалар олд қўшимча (префикс) дейилади: **ноинсоф, беақл, сердаромад, дарвозабон, этикдўз, гулдон, шоликор**.

Эслатма: Сўз таркиби юзасидан таҳлил жараёнида сўз ясовчи қўшимчанинг тепасига ^ белгиси қўйилади.

224-машқ. Ўқинг. Ажратиб кўрсатилган сўзлар таркибидагиги сўз ясовчи қўшимчаларни аниқлаб айтинг.

1. **Сувсиз** дарё – дарё эмас, **сувсиз** дунё яйрамас. 2. **Мевазорда** ишлаётган **қизчалар** сават-сават меваларни териб яшикларга жойлаяпти. 3. **Гулчи** қизлар **гулдасталарини** намойиш қилмоқдалар. 4. Қозоғистонда ям-яшил **боғ-роғлар, пахтазорлар, тутзорлар**, баланд-баланд тоғлар, зилол **сувли** дарёлар кўп. 5. **Шоликор** деҳқонлар **шолизор** оралаб юриб, ўз ишларидан завқланмоқдалар. 6. Буғдойзор оралаб юрган раис бу йил ҳам буғдойдан юқори ҳосил олишига ишонди.

225-машқ. Ўқинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг ўзагини ва сўз ясовчи қўшимчасини аниқланг.

Сувсиз чўлларга сув келтириш жуда савобли ишдир. **Мевазорлар** орасида очилган гуллардан гул тераётган **қизчаларнинг** жаранглаётган овози эшитилади. **Болалигидан** сувни яхши кўрадиган бу бола, эндиликда сув спорти чемпионига айланди. **Талабалик** йилларидан ўйлаб иш қилиб юрган бу олим эндиликда **таваккалчилик** қилмоқчи. **Олмали** шарбат зиёлиларга маъқул бўлди.

Топшириқлар.

1. Берилган гаплардаги сўзларга қўшилган қандай қўшимчалар борлигини аниқланг.
2. Қайсилари янги сўз ҳосил қилганини, қайсилари сўзларни боғлаш учун қўлланганини изоҳланг.
3. Ажратилган сўзларни ўзи боғланган сўз билан кўчиринг.

226-машқ. Нуқталар ўрнига сўз ўзгартувчи қўшимчалардан мосини қўшиб, гапларни кўчиринг.

1. Биз... келажак... катта умид ва ишонч бор. 2. Биз ажойиб қаҳрамонлар... билан фахрланамиз. 3. Улар интернет... тестлар... кўчириб келишди. 4. Биз кундалик газеталар... янгиликлар... ўқиб борамиз. 5. Биз... севимли журналимиз “Гулхан”, ун... қизиқарли мақолалар чиқиб туради. 6. Мактабимиз ... ҳар байрам... бағишланган деворий газета чиқарилади.

Сўз ўзгартирувчи қўшимчалар сўзларни бирини-бирига боғлаш учун хизмат қилади. Сўз ўзгартирувчи қўшимчаларга: отлардаги эгалик қўшимчалари (-м, -им, -нг, -инг, -и, -си, -миз, -имиз, -ингиз, -нгиз), келишик қўшимчалари (-нинг, -ни, -га, -да, -дан) ва феъллардаги шахс-сон тусловчи (-м, -нг, -к, -нгиз, -ман, -сан, -ди, -миз, -сиз) қўшимчалари киради.

Сўз ўзгартирувчи қўшимчалар ҳам грамматик маъно ифодалайди, синтактик негиз ҳосил қилади. Масалан, уй-дан сўзида келишик уй-им сўзида эгалик, борди-м сўзида шахс-сон маъноси мавжуд.

227-машқ. Нуқталар ўрнига сўз ўзгартувчи қўшимчалардан мосини қўшиб, матнни кўчиринг. Матнга сарлавҳа қўйинг.

Кечки манзара. Қуёш ботди, аммо ҳали ҳаммаёқ ёруғ. Чунки қуёш баланд тоғнинг орқасида. Ҳаво... ҳарорати пасайди. Пода... шовқин-суро... эшитилмоқда. Подачи ҳамма... моллари... ҳайдаб келяпти. Пода... кўриб итлар қаттиқ вовиллаб

кутиб олмоқда. Хонадонлар... ёқимли тутун ҳиди анқиб турибди. Ҳамма кечки овқат... ҳаракат бошлаган. Осмон тиниқ. Шовқинли дарё... овози кечки ҳаяжон... эшитилмайди ҳам. Болажонлар моллари... пода... ажратиб уйлари... олиб киради. Қариялар неваралари... дуо қилиб боши... силайди. Аста-секин қош қорая бошлайди. Ҳамма ўз уйига кириб кечки овқат... ҳозирланади. Онажонлар ширин овқатлар ва янги ёпилган ширин нонлару патирлар билан оила... меҳмон қилади. Кечки манзара ҳаёт... ёқимли ташвиши ва қувончли онлари ... бири эканлиги ... далолат беради.

Топшириқлар.

1. Матндаги ясовчи қўшимча олган сўзларни аниқланг ва изоҳ беринг.
2. Нуқталар ўрнига қўйган қўшимчалар ҳақида ҳам тушунча беринг, улар сўз ўзгартирувчи қўшимчаларнинг қайси бирига тааллуқли?

228-машқ. Ўқинг. Нуқталар ўрнига сўз ўзгартувчи қўшимчалардан мосини қўшиб, гапларни кўчиринг.

1. Боғбон меваларни дарахт... узиб пақир... соларди. 2. Биз анҳор... сув... моторча... чиқардик. 3. Севара ўртоқлари... боғдаги супа... олиб борди. 4. Қизлар янги либослар... тугмалари... тикиб тугатдилар. 5. Бу йил дарахтлар... мевалар кўп, демак ҳосил мўл бўлади. 6. Деворда... расм... жуда чиройли манзара... кўриб ҳамма унга тикилиб қолди.

Топшириқ.

Тагига чизилган сўзларни сўз таркиби юзасидан таҳлил қилинг.

229-машқ. Сўзларни ўқинг. Уларни қандай ҳосил бўлганини шарҳланг.

Ватандош, сирли, бадавлат, ниначи, темирчи, боғбон, чойнак, шифокор, қандолатчи, судралувчи, кўмакдош, йўлдош,

сўзловчи, созловчи, саралаш, куйламоқ, серунум, меҳнаткаш, гулдор, қурувчи, теримчилик.

Топшириқлар.

1. Сўзларнинг ясалишига кўра, яъни *отдан от, отдан сифат, отдан феъл, феълдан от* тариқасида тўрт гуруҳга бўлиб кўчиринг.
2. Ватандош ва шифокор сўзларининг луғавий(лексик) ва грамматик маъноларини аниқланг.

*Сўзнинг луғавий маъносини ўзгартирмай, сўз маъносига турли қўшимча маъно қўшадиган қўшимчалар шакл ясовчи қўшимчалар дейилади. Шакл ясовчилар сўзнинг луғавий маъноли қисмига мансуб бўлмай, шаклий қисмига мансубдир. Масалан, **қушча** сўзидаги қуш луғавий маъно ифодаласа **-ча** қўшимчаси унинг шаклий маъносини, яъни «кичик қуш»лигини билдирадиган маънодир. Шакл ясовчи қўшимчалар морфологик негиз ҳосил қилади.*

Шакл ясовчи қўшимчалар от, сифат, сон ва феъл туркумларида мавжуд:

- 1) *Отлардаги кўплик қўшимчаси: -лар.*
- 2) *Отлардаги кичрайтириш-эркалаш қўшимчалари: -ча, -чак, -лоқ, -гина, -кина, -қина (отагинам, онагинам).*
- 3) *Сифат даражаларини ҳосил қилувчи: -роқ, -мтир, -имтир, -гиш, -ш, -иш, -гина (яхшигина, каттагина).*
- 4) *Сон турларини ҳосил қилувчи: -нчи (-инчи), -та, -лаб, -ларча, -тача, -ов, -овлон, -ала, -тадан.*
- 5) *феълнинг ҳосланган шакллари (сифатдош, равишдош, ҳаракат номи) қўшимчаларнинг, нисбат ва феълнинг модал шакллари ҳосил қилувчи қўшимчалар шакл ясовчи қўшимчалардир.*

Топшириқлар.

1. Шакл ҳосил қилувчи қўшимчалар ёрдамида сўзлар ҳосил қилинг.
2. Сўз ўзагида ўзгаришлар ҳосил бўлдим, яъни янги маъноли сўз ясалдим?
3. Фараз қилинг, шакл ҳосил қилувчи қўшимчалар бўлмаса ҳурмат ва эркалаш маъносини англатувчи сўз бўлармиди?

230-машқ. Шеърни овоз чиқариб, ифодали ўқинг. Шакл ҳосил қилувчи қўшимчаларни топинг, остига икки чизик чизиб белгиланг, изоҳланг.

БАЙРАМИНГ МУБОРАК

Таърифинг битмоққа ожиздир қалам,
Нур тўла кўзингда кўринмагай нам,
Сен билан ҳамиша шодлик ҳамҳонам,
Байраминг муборак, азиз онажон.

Сенинг алланг тинглаб кулар ҳар чечак,
Пойингга гул тўшар, олтин беланчак,
Таъзимда ўғил-қиз, гулдай келинчак,
Байраминг муборак, азиз онажон.

Меҳринг булоғидан кўкарган боғинг,
Белгинанг тиргаги, суянган тоғинг,
Зурриётларинг эрур кўзинг-қароғинг,
Байраминг муборак, азиз онажон.

Оламни яшнатган сенинг изингдир,
Зиёси нурафшон ўғит-сўзингдир,
Шодлик-ла қутловчи ўғил-қизингдир,
Байраминг муборак, азиз онажон.

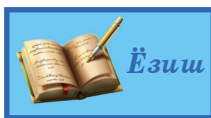
Соатой Камол қизи

Топшириқлар.

1. Шеър юзасидан мулоҳазаларингизни ёзма баён этинг.
2. Шоир таърифлаган инсонни ҳаёлингизга келтириб кўринг, фикрингизни далиллар орқали шарҳлаб беринг.
3. Уйингизда “Менинг онам” деган мавзуда кичик иншо ёзинг.

49-50-дарс. ВАҚТИНИ ҚАДРЛАГАНЛАР ЕТАР МУРОДГА

231-машқ. Матнни кўчириб ёзинг. Қўшимчаларни аниқлаб, сўз ўзгартирувчи қўшимчалар остига бир чизик, шакл ҳосил қилувчи қўшимчалар остига икки чизик чизинг. Бажарган ишларингизни шарҳлаб тушунтиринг.

Пишлоқда, колбасада ёғлар миқдорининг кўп бўлиши қон томирлари учун хавфли бўлиб, кишини атеросклерозга олиб келиш эҳтимолини оширади. Шу боис ҳам, нонуштага бутерброд истеъмол қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Эрталаб сут ва сутли овқатлар ейиш фойдалидир. Чунки сут организмдаги зарарли моддаларни чиқариб ташлайди.

232-машқ. Шеърни овоз чиқариб ифодали ўқинг. Сўз ўзгартирувчи ва шакл ҳосил қилувчи қўшимчаларни аниқланг ва изоҳ беринг, тагига чизинг.

Шерали ҳофизнинг ҳар бир қўшиғи инсонни вақтни қадрлашга, берилган қисқа умрни эзгу ишларга сарфлашга даъват этади, савоб ишларга чорлайди.

Эсиз, болаликни қолдириб ортда,
Умр ўтмоқдадир, умр ўтмоқда.
Қолдириб, қолдирмай из бу ҳаётда,
Умр ўтмоқдадир, умр ўтмоқда.
Кексалик мўралаб эшик қоқмоқда,
Болалик қайтадан қайтарилмоқда,
Биздан эрта кунга нелар қолмоқда,
Умр ўтмоқдадир, умр ўтмоқда.

Савол ва топшириқлар.

1. Шеърда қандай масала кўтарилган?
2. Шеър мазмунини ўз сўзингиз билан баён этинг.

3. Ҳар бир ўтаётган вақтингизни қадрлай оласизми?
4. Вақтни қўлдан бой бермаслик учун нима қилмоқ лозим?
5. Сўз ўзгартирувчи ва шакл ҳосил қилувчи қўшимчаларнинг бир-биридан фарқини далиллар орқали тушунтиринг.

*Янги сўз ҳосил қилиш сўз ясалиши дейилади. Янги сўзлар тилнинг лугавий жиҳатдан бойишини таъминловчи асосий манбадир. Сўз ясалиши мустақил сўз туркумлари: **от, сифат, феъл, равиш** туркумлари учун хосдир. Сон, олмош ва ёрдамчи сўз туркумларидан сўз ясалмайди.*

Сўз ясалишининг асосан қуйидаги усуллари мавжуд:

1. **Морфологик усул**
2. **Синтактик усул**

*Сўз ясовчи қўшимчалар қўшилиши орқали сўз ясалиши морфологик усул билан ясалиш дейилади: **ишчи, гулли, сувчи, чиройли**, билимдон каби. Ўзбек тилида сўз ясовчилар, асосан, ўзакдан кейин қўшилади.*

*Икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг ўзаро бирикишидан ташкил топган сўзлар синтактик усул билан ясалишдир. Синтактик усул билан қўшма, мураккаб ва жуфт сўзлар ясалади: **гултожихўроз, музқаймоқ, жигар ранг, шу ер, яхши-ёмон**.*

233-машқ. Қуйидаги топшириқни бажаринг. Хаёлан фараз қилинг...

“Агар мен ҳам олим бўлсам...”,
“Қоинот сирларин очсам...”
мавзуларида ҳикоя тузинг.
Ёзиш давомида кўрган мультфильмларингиз қаҳрамонларини, эшитган мўъжизалар ҳақида киритишни унутманг.
Сиз олим бўлсангиз, қоинотнинг қандай сирларини очган бўлардингиз?

Сурагдаги астроном олим ҳақида ҳам ўйлаб кўринг.

Ўқинг. Маъносига диққат қилинг ва тушунчаларингиз бўйича хулоса қилинг.

Сўзлар тузилишига кўра тўртга бўлинади:

1) содда сўзлар; 2) қўшма сўзлар; 3) мураккаб сўзлар; 4) жуфт ва такрорий сўзлар.

Содда сўзлар битта ўзакдан ташкил топади: мактаб, уй, яхшилик, биродарлик, тинчлик, жадаллашмоқ каби.

Содда сўзлар туб ва ясама бўлади. Таркибида сўз ясовчи қўшимча бўлмаган сўзлар туб сўзлар дейилади; мактабимиз, уйдагилар, болаларга, яхшигина каби.

Таркибида сўз ясовчи қўшимча мавжуд бўлган содда сўзлар ясама сўзлар дейилади: ишчи, ишхона, синфдош, билимли, беғубор, нотўғри, ҳосилдор кабилар.

Демак, бир ўзакдан ҳосил бўлган туб ва ясама сўзлар содда сўзлар дейилади.

234-машқ. Берилган матни ўқинг. Содда сўзларни топинг, қандай сўз эканлигини аниқланг ва изоҳланг.

Орзулар қанотида

Бугунги кунда биз ёшларга яратилган шарт-шароит туфайли кўплаб тенгдошларим хорижий давлатларда таълим олиш имконига эга бўлмоқда. Халқаро фан олимпиадаларида

голибликни қўлга киритган ака-опаларимиз юртимизга ёруғ юз билан қайтишмоқда. Уларни кўриб қувонасан киши.

Келажакда мен ҳам халқаро тилларни мукаммал ўрганиб, юртим равнақига ўз ҳиссамни қўшгим келади. Ана шу мақсадда хорижий тилларни ўрганишга астойдил киришганман. Ўқувчининг мукаммал билим олиши, унинг камол топиши кўп жиҳатдан қалби дарё, меҳрибон, ўз касбининг фидойилари бўлмиш устозлар меҳнатига боғлиқ. Устозлар меҳнاتини қадрламоқ бизнинг вазифамиз.

Бугун юрагимда завқу шавқ жўшиб,
Таъриф этмоқчиман Ватан жамолин.
Юртимда энг бахтли талаба бўлиб,
Порлоқ кўрсам, дейман элим камолин!

Савол ва топшириқлар.

1. Қандай сўзлар содда сўзлар дейилади?
2. Матндаги содда сўзларнинг тузилишига кўра турини аниқланг.
3. Матн мазмунидан келиб чиққан ҳолда фикр қилинг, сиз ҳам орзулар қанотида учиб кўрдингизми?
4. Келажакда ким бўлишни истайсиз?
5. Хорижий тилларни ўрганишга қизиқасизми, нима учун?

235-машқ. Берилган матнни ўқинг, матндаги бир ўзакдан ва икки ўзакдан ҳосил бўлган, бир урғу билан айтилган сўзларни топинг, тузилишига диққат қилинг ҳамда изоҳланг.

Кўзида кўзойнак, белида белбоғ, қўлида ҳасса бир мўйсафид аста-секин юриб келарди. Отахонни хаёллари уни узоқ-узоқларга олиб кетган, у мирзатераклар олдида келиб қолганини сезмай қолди. Бирдай текис ўсган мирзатеракларга ҳавас билан қаради. Отахон яқинда Қўштегирмон даҳасидан кичик ўғлига атаб ер олган, мана мирзатераклар бир корига ярайди, деб ичидан қувонди.

Қуйидаги маълумотни мустақил ёки гуруҳда ўқиб чиқинг ва фикрингизни жамлаб хулоса чиқаринг. Синфдошлар олдида тақдиротга тайёрланинг.

Қўшма сўзлар луғавий маънога эга бўлган икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг бирикишидан ҳосил бўлиб, бир урғу билан айтилади: қўшма сўз таркибидаги сўзлар маъно ва грамматик жиҳатдан бириккан бўлади. Масалан, мирзатерак, кўзойнак, қўлқоп, музёраар, эртапишар.

Қўшма сўзларнинг бир қисми сўз бирикмаларидан ўсиб чиқади. Масалан, кўзойнак – кўзнинг ойнаги белбоғ – белнинг боғи. Шунинг учун айрим қўшма сўзлар сўз бирикмаларига шаклан мос келади. Бундай ҳолатда сўзларнинг ёзилиши, бир ёки икки урғу билан айтилиши, сўз қисмларининг бир маънога ёки ҳар бир қисмнинг алоҳида маънога эга эканлиги қўшма сўз ва сўз бирикмасини фарқлашга имкон беради. Бу ҳолат кўпинча жой номлари бўлган қўшма сўзларда учрайди: Тупроққўрғон – тупроқ қўрғон, Янгиариқ – янги ариқ, Учқўрғон – уч қўрғон, Жарқўрғон – жар қўрғон, Қўштегирмон – қўш тегирмон, Талдиқўрғон – толли қўрғон каби.

Қўшма сўзларнинг таркиби турлича:

От+от: кўзойнак, қўлқоп, белбоғ, раҳмдил;

От+феъл: музёраар, кунгабоқар,

Сифат+от: зардўппи, калтафаҳм.

Олмош+феъл: ўзбилармон

Сон+от: ўчбурчак, тўртбурчак.

Топшириқлар.

1. Икки ёки ундан ортиқ сўзлар қўшма сўз бўлиши учун қандай маънога эга бўлмоғи керак?
2. Қўшма сўзнинг бир қисми сўз бирикмасида ўсиб чиқишини исботланг.
3. Қўшма сўз ва сўз бирикмасини қандай фарқлаш мумкин, ишончли далил ва мисоллар билан тушунтиринг.

236-машқ. Шеър матнини ўқинг. Содда ва қўшма сўзларни топиб, ўзи боғланган сўз билан кўчиринг, тузилишини шарҳланг.

Мўъжизалар яратган дарёсан, Бодом!

Тоғу тош оралаб оқарсан жўшиб,
Адир, қишлоқлардан ўтарсан шошиб,
Баъзан сокин, баъзан ўзандан тошиб,
Обиҳаёт таратган дарёсан, Бодом.

Қирғоқларинг бўйи гуллаган гулбоғ,
Қишлоғим белига тақилган белбоғ,
Салом берар сенга ҳатто азим тоғ,
Мўъжизалар яратган дарёсан, Бодом.

Алишмас зарларга дур тупроғини,
Мадҳ этар Ватанин бахт камолини,
Қуйлайди Ҳурбувинг юрт жамолини,
Ёзу қиш халқимга дармонсан, Бодом.

Ҳурбуви

Савол ва топшириқлар.

1. Нима учун шоира Ҳурбуви ўзининг шеърини “Мўъжизалар яратган дарёсан, Бодом” деб атади?
2. Шеър мазмунини ўз сўзингиз билан шарҳланг.
3. Шеър мазмунини асос қилиб, аниқ мисоллар келтириш орқали гўзал манзараларни ҳаёлингизда тиклай бориб, шу мавзу асосида ҳикоя яратинг.

Икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг бирикувидан ҳосил бўлиб, бир тушунча ифодаловчи, алоҳида урғу билан айтиладиган, гапда бир гап бўлаги вазифасида келади-ган сўзлар **мураккаб сўзлар** дейилади.

Мураккаб сўзлар манбаларда қўшма сўзлар (таркибли қўшма сўзлар) деб ҳам берилган. Маълумки, қўшма сўзлар мустақил маъно ифодаладиган икки ёки ундан ортиқ сўзлардан ташкил топиши лозим. Тилда эса кейинги қисми мустақил маъно билдирмайдиган: *ўқиб берди, ёзиб олди, қирқ беш* каби сўзлар ҳам мавжудки, булар қўшма сўзлар.

Мураккаб сўзларнинг иккинчи қисми янги луғавий маъно билдирмаса, бундай сўзлар туб мураккаб сўз ҳисобланади: ёзиб олди, ўқиб берди каби.

Таркибидаги кейинги сўз луғавий маъно ҳосил қиладиган мураккаб сўзлар ясама сўзлардир: жигар ранг, ишлаб чиқариш, бир оз, шу ёққа, бир лаҳза, ҳар ким каби.

237-машқ. Берилган матн билан танишинг. Мазмуни ҳақида фикр билдиринг. Нима учун оила муқаддас даргоҳ?

Оила – муқаддас даргоҳ!

Унда орзу-ҳаваслари оламжаҳон ота-онанг яшайдилар, сенга парвона бўлиб, опа-синглинг яшайди, уйингнинг саранжому саришталари бўлиб, ака-уканг яшайдилар, ота-онангдан сўнг яхши-ёмон кунингда меҳрибонлик кўрсатиб, тез-тез хабар олгучи. Унда келин яшайди – завқ-шавққа тўлиб, уйингни топ-тоза сақлаб,

амма-холангу амаки-тоғаларингни та-возе билан кутиб олувчи. Бувижонинг бор – ўғил-қизларингни эркалаб, бағрига босиб, бахт-саодат тиловчи, бобо бор – ўғит-насиҳатлари билан пасту баландни танитиб йўлга солгувчи. Ҳа, оила ана шундай меҳрибонлар маскани, уни ҳеч қачон тарк этма!

Топшириқлар.

1. Жуфт ва такрорий сўзларнинг қандай ҳосил бўлганига диққат қилинг.

2. Жуфт ва такрорий сўзларни 4 гуруҳга ажратиб ёзинг: а) қисмлари ўзаро маънодош сўзлар; б) маъноси жиҳатдан бир-бирига яқин сўзлар; в) маъноси зид бўлган сўзлар; г) сўзларни такрорий қўллаш орқали ҳосил бўлган сўзлар.

3. Қуйидаги маълумотлар орқали жуфт сўзларнинг ҳосил бўлиши юзасидан фикрингизни чархланг ва хулоса чиқаринг. Фикр-мулоҳазангизни қисқа ишончли далиллар билан баён этинг.

Икки сўзнинг ўзаро тенг боғланишидан ҳамда бир сўзнинг такрорланишидан ҳосил бўлган сўзлар жуфт ва такрорий сўзлар дейилади: ота-она, ака-ука, катта-кичик, у-бу, узун-узун, сават-сават.

Жуфт сўзлар қуйидагича ҳосил бўлади:

1. Қисмлари ўзаро маънодош (синоним) бўлган сўзларнинг бирикувидан: бахт-саодат, орзу-ҳавас, завқ-шавқ, куч-қудрат, якка-ягона.

2. Маъноси жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган сўзлардан: ота-она, ака-ука, опа-сингил, қозон-товоқ, эгри-бугри.

3. Маъноси бир-бирига зид бўлган сўзлардан: катта-кичик, яхши-ёмон, оқ-қора, паст-баланд, узун-қисқа.

4. Сўзларни такрорлаш орқали: катта-катта, тез-тез, узун-узун, чой-пой, дон-дун.

Жуфт ва такрорий сўзлар орасига чизиқча қўйиб ёзилади. Жуфт сўзлар орасида -у, -ю юкламалари боғловчи вазифасида келса, улар биринчи сўзга қўшиб ёзилади: яхшию ёмон, оқу қора, таъкид маъносида келса, чизиқча билан ажратиб ёзилади: келди-ю кетди.

Жуфт сўзлар таркиби жиҳатидан берилган маълумотни мустақил ўқинг, жуфт сўзлар таркиби қандай сўзлардан тузилишига диққат қилиб, мисоллар ёрдамида фикрингизни тўлиқ баён этинг.

Жуфт сўзлар таркиби жиҳатидан қуйидагича:

1. *Жуфт сўзларнинг ҳар иккала қисми мустақил маъноли сўзлардан ташкил топади: ака-ука, қозон-товоқ, ур-йиқит.*
2. *Жуфт сўзларнинг биринчи қисми мустақил маъно билдиради, иккинчи қисми маъно билдирмайди: темир-терсак, йиғи-сиги, ҳаёт-мамот, латта-путта.*
3. *Жуфт сўзларнинг ҳар иккала қисми ҳам алоҳида ҳолда маъно ифодаламайди: гала-говур, икир-чикир, ували-жували, алгов-далгов, лаш-луш.*

Айрим жуфт сўзларда маъно умумлашган бўлади: ота-она, кеча-кундуз, паст-баланд, қозон-товоқ, қўлоёқ.

Айрим жуфт сўзлар таркибидаги биринчи сўз бутунликни, иккинчи сўз эса унинг қисмини ифодалайди: тоғ-тош, гап-сўз.

Жуфт сўзларнинг баъзиларида таркибидаги сўзларни ўрнини алмаштириб қўллаш мумкин: аста-секин (секин-аста), паст-баланд (баланд-паст).

Такрорий сўзлар ҳам тузилиши жиҳатидан жуфт сўзларга мансуб бўлиб, улар сўзларнинг айнан такрорланишидан: узун-узун, катта-катта, сават-сават, айта-айта, шунингдек, иккинчи сўзнинг айрим товуш ўзгариши асосида такрорланишидан ҳосил бўлади: мева-чева, дон-дун, нон-пон, чой-пой. Бу типдаги такрорий сўзларда маъно кенгайиб кўплик ифодаланади. Масалан, нон-пон, «нон ва яна бошқа нарсалар» маъносида қўлланилади.

238-машқ. Берилган гаплардаги жуфт сўзларни аниқланг, ҳосил бўлишига кўра турларини тушунтиринг.

1. Ақл-идрок эгаларининг нафи ҳар доим кўпчиликка тегиб туради.
2. Иззат-икромни ҳам, обрў-эътиборни ҳам киши тили орқали топади.
3. Билимларга тўлиб-тошган сўзлар киши

қалбининг туб-тубида чўкиб ётадиган бўлса, бу сўзларнинг кадр-қиммати йўқолади. 4. Донога кўрсатилган иззат-икром, ҳурматнинг сабаби билимдир. 5. Ўқув-идрок қоронғи тундаги машғалга ўхшайди. Ўқув-идроксиз киши бир ҳовуч кепак билан тенг. 6. Дунёдаги турли-туман санъат, сон-саноксиз ҳунарлар ўқув ва билимга таянгани учун мақталади, тиллардан-тилларга кўчиб юради. 7. Билим аслида битмас-туганмас бойликка ўхшаш. (Юсуф Хос Ҳожиб)

Савол ва топшириқлар.

1. Сиз ўртоқларингизни қай хислатларига кўра ҳурмат қиласиз?
2. Берилган гапларда қандай ҳақиқат бор, ўйлаб жавоб беринг.
3. Аниқлаган жуфт сўзларнинг таркибини, яъни қандай сўзлардан ҳосил бўлганини тушунтиринг.
4. Ҳаётда кимга ўхшашни орзу қиласиз, фикрингизни қисқача ёзма баён этинг.

239-машқ. Берилган ҳикматларни ўқинг, маъносини шарҳланг. Жуфт сўзларнинг тагига чизинг.

1. Доно, ақлли киши билим ва ақл-идрок ҳақида шундай дейди:

Ўқув билан олди оламни олган,
Эл-юртнинг дилига билим йўл солган.

2. Билим битмас-туганмас бойлик.

Аммо унинг бошқа бойликлардан туб фарқи бор:

Билим – бойлик ахир, завождан йироқ,

Уни ола билмас қароқчи бироқ.

3. Заковат ўзаро онт ичишиб дўстлашган кишиларга ўхшаса, билим яқин қариндошларга ўхшайди. Буни дилга тугиб олиш лозим. Дўст-оғайнилар, қариндош-уруғлар даврасидаги киши ўзини дадил сезади.

4. Эй, заковатли инсон! Қаҳру ғазабдан йироқ тур! Билим йўлини танлагин. Агар қаҳру ғазаб ишга тушадиган бўлса, барча тириклигу кечаётган ҳаётинг бекор. (Юсуф Хос Ҳожиб).

VII БҰЛИМ. ТРАНСПОРТ ВА ЙЎЛ БЕЛГИЛАРИ

51-52-дарс. ДИҚҚАТ ҚИЛИНГ: ЧОРРАҲА!

Қуйидаги берилган расм ва йўл белгилари асосида гап тузиб, фикрингизни баён этинг. Гапларингиздаги маъно англатган сўзларга савол беринг, луғавий маъносини изоҳланг.

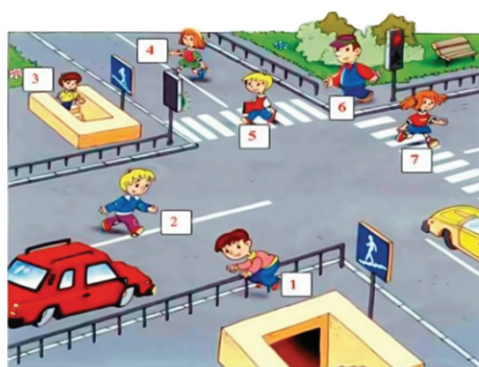
Топшириқлар.

1. Светофор нимага керак эканлигини мисоллар билан тушунтиринг.
2. Инсон ҳаётида йўл белгиларининг аҳамиятини шарҳланг.
3. Синфдошингиз билан “Йўл ҳаракати қондасини биласизми?” мавзуси доирасида мулоқот уюштиринг.

240-машқ. Берилган матнни кўчириб ёзинг.

Диққат қилинг! Пиёдалар йўлнинг қатнов қисмини пиёдалар ўтиш жойларидан, шунингдек, ер ости ва ер усти ўтиш жойларидан, улар бўлмаганда эса чорраҳаларда, тротуар чизиклари ёки йўл ёқаси бўйлаб кесиб ўтишлари керак.

Йўлнинг қатнов қисмида, шунингдек, пиёдалар ўтиш жойларида ҳаракатланаётган пиёдаларга телефондан фойдаланиш, теле-видеомаҳсулотларини кўриш, радио-аудиомаҳсулотларни эшитиш, китоб ёки деворий матбуот ўқиш ҳамда эътиборни чалғитадиган бошқа электрон воситалардан фойдаланиш тақиқланади.

Пиёдалар тўхтаб турган автобуснинг орқа томонидан йўлни кесиб ўтишлари шарт.

Ялт-ялт этувчи кўк рангли ёки қизил рангли чироқ-маёқчаси ва махсус товушли ишораси ёқилган транспорт воситалари яқинлашиб келаётган бўлса, пиёдалар қатнов қисмидан ўтмасликлари, унда ҳаракатланаётганлари эса транспорт воситаларига йўл беришлари ва зудлик билан қатнов қисмини бўшатиш керак.

Топшириқлар.

Юқоридаги матнни ўқиб, шарҳланг. Мазмунини бир-бирларингизга тушунтиринг. Матндан предмет, нарса, ҳодисанинг номини билдирадиган сўзларни топинг, сўроқлар қўйиб изоҳ беринг.

Сўзларнинг маъно ва грамматик белгиларига кўра маълум гуруҳларга бўлиниши сўз туркумлари дейилади.

Сўзларни туркумларга ажратишда маъно хусусияти, морфологик ва синтактик белгиларига асосланилади. Сўзнинг маъно ифодалаш хусусияти сўз туркумларини ажратишдаги асосий белги ҳисобланади. Лугавий маъно ифодаловчи ҳар бир сўз туркуми ўз маъносига кўра сўроққа эга бўлади. Масалан, предмет, нарса, ҳодисанинг номини билдирадиган сўз ўз маъносига мос ҳолда ким, нима сўроқларини олади.

Сўз туркумларига хос морфологик белги шу туркумга хос қўшимчаларнинг мавжудлиги билан белгиланади. Чунончи, от туркуми кўплик, эгалик ва келишик қўшимчаларининг мавжудлиги билан характерланади.

Синтактик белги эса сўзларнинг гапда бирор гап бўлаги бўла олиши ёки гап бўлаги вазифасини бажармаслиги билан белгиланади.

Ўзбек тилида сўз туркумлари қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- 1. Мустақил сўз туркумлари: от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш.*
- 2. Ёрдамчи сўз туркумлари: кўмакчи, боғловчи, юклама.*
- 3. Алоҳида сўз туркумлари: модал сўз, ундов, тақлид сўз.*

241-машқ. Қуйида берилган савол ва топшириқлар ёрдамида расмга қараб ҳикоя тузинг.

Савол ва топшириқлар.

1. Воқеа қаерда ва қачон содир бўлди?
2. Тасвир қаҳрамони қай томон йўл олди?
3. Қандай воқеа содир бўлди?
4. Воқеа нима билан якун топиши мумкин эди?
5. Ушбу расм сизда қандай таассурот қолдирди? Нима учун?
6. Фикрингизни синфдошингиз билан ўртоқлашинг.
6. Тузган матн таркибидаги гапларда нарсаларнинг номини билдирувчи сўзларни белгиланг.

242-машқ. Матнни диққат билан ўқинг, мазмунини мулоҳаза қилинг.

Йўл қондаси – умр фойдаси

Ҳар бир йўловчилар ҳаракат иштирокчиси сифатида ўз мажбуриятларини унутмасликлари лозим. Чунки айрим йўловчиларимиз йўл ҳаракати қоидаларини писанд қилмай,

уни қўпол равишда бузадилар. Масалан, светофор ишораларига эътибор бермайдилар ёки кесиб ўтиш тақиқланган серқатнов кўчалардан ўтадилар. Бундай вазиятда ҳайдовчи йўловчига зарар етказмаслик учун фавқулодда зарурият юзасидан йўл қоидасини бузиши мумкин. Ёки бу йўл-транспорт ҳодисасини келтириб чиқаради. Ана шу кўнгилсизликларнинг олдини олиш мақсадида йўловчилар ҳам йўл ҳаракати хавфсизлиги қоидасига қатъий риоя қилишга мажбурлар.

Халқимизда «Йўл қоидаси – умр фойдаси», деган гап бор. Ҳар бир ҳаракат иштирокчиси кўчага чиқишдан олдин ушбу нақлнинг моҳиятини англаб ҳаракат қилса, мақсадга мувофиқ бўларди. Автотранспорт ҳайдовчиси эса доимо ҳушёр, сергак бўлиши, йўл ҳаракати қоидаларига қатъий риоя қилиши шарт.

Савол ва топшириқлар.

1. Йўл қоидасига риоя қилиш нима учун керак?
2. Синфда кўча йўл ҳаракати қоидалари ҳақида маълумот олган-мисиз? Фикр ва мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.
3. Матндаги отларни топиб турини изоҳланг.

243-машқ. Берилган намуна асосида берилган сўзлар қаторини давом эттиринг. Шу сўзлар иштирокида 4 та гап тузинг.

Намуна.

1. *Шахс номлари:* бола, ...
2. *Жониворлар номлари:* ит, ...
3. *Нарса-буюм номлари:* қалам, ...
4. *Жисм номлари:* кўмир, ...
5. *Воқеа номлари:* қўзғолон, ...
6. *Ҳодиса номлари:* шамол, ...
7. *Жой номлари:* қишлоқ, ...
8. *Вақт номлари:* ёз, ...

244-машқ. Берилган маттни ўқиб, мазмунини тушунтиринг ва сарлавҳа қўйинг.

Бир киши янги олган машинасида шаҳарни айланиб юрар эди. Қўшиқ хиргойи қилиб борар экан, йўл четида ўтирган икки болани кўриб қолди. Уларнинг аҳволи аянчли, устилари юпун эди. Тўхтаб уларга садақа бериш нияти туғилди. Лекин негадир тўхтамади. Шу пайт машинасининг орқа эшигига тош келиб тегди. Шу заҳоти тўхтаб машинадан тушди ва тош теккан жойни кўрди. Сўнгра болаларга қараб юрди ва жаҳл билан уларга бақира кетди:

– Қанақа безори боласанлар, нега машинамга тош отдиларинг?

Шунда болаларнинг кичиги унга қараб:

– Амаки ёрдам беринг, акам ногирон, аравачасидан йиқилиб тушди, уни жойига ўтқозишга кучим етмаяпти. Кун совуқ, ерда ўтирса касал бўлиб қолади. Агар тош отмасам, сиз ҳам бошқаларга ўхшаб тўхтамай ўтиб кетардингиз, – деди. Буни эшитиб, одамнинг томоғига бир нарса тиқилгандек бўлди. Ўзини босиб, ногирон болани кўтариб аравачасига ўтқазди, бўйнидаги халтачасига пул солди ва бошини қуйи эгганча машинаси томон кетди.

Орадан йиллар ўтди, ўша кишининг машинасидаги тош изи ҳали ҳам бор. Уни тузатишни неча бор таклиф этишди, у эса бу таклифни рад қилди. Сабабини сўраганларга эса:

– Агар виждоннинг шивирлашига эътибор қилмасанг, тош учиб келади. Бу из менга шуни эслатиб туради.

Савол ва топшириқлар.

1. Матн юзасидан қандай хулосага келдингиз?
2. Одамнинг ҳаракати ва кичик бола ҳаракатига қандай баҳо бердингиз?
3. Отларни аниқланг, боғланган сўзлар билан ёнма-ён ёзинг.
4. Отларнинг тагига бир тўғри чизиқ чизинг. Бош келишиқдаги отлар қандай сўроқларга жавоб бўлишини ва гапдаги вазифасини тушунтиринг.

Нарса-буюм, воқеа ва ҳодиса, шахс ва жой номларини билдирадиган сўзлар от дейилади. Отлар бирлик ва кўпликни ифодалайди, эгалик ва келишик қўшимчалари билан қўлланади. Ким?, нима?, қаер? сўроқларига жавоб бўлади: Рустам, китоб каби. Отлар барча гап бўлаги вазифаларида келади. Бироқ отнинг гап бўлаги сифатидаги асосий вазифаси эга, тўлдирувчи ва қаратқич-аниқловчи бўлиб келишдир.

Отлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра икки хил: атоқли ва турдош отлар.

Бир хилдаги предметлардан бирига атаб қўйилган отлар атоқли отлар дейилади. Атоқли отларга киши исмлари, ташкилотлар, муассасалар номлари, тарихий ҳодисалар, газета, журнал, бадиий асар номлари, астрономик номлар (Марс, Юпитер), орден ва медаллар номи, байрамлар номи (Наврўз байрами), уй ҳайвонларига (Олапар) атаб қўйилган номлар киради.

Бир турдаги предметларнинг умумий номини билдирган отлар турдош отлар дейилади: мактаб, одам, дарахт. Отларнинг асосий қисмини турдош отлар ташкил этади. Турдош отлар кўплик шаклида қўлланишига кўра атоқли отлардан фарқланади: болалар, уйлар, дарахтлар.

245-машқ. Берилган матндан атоқли ва турдош отларни аниқланг ҳамда отлардаги қўшимчаларнинг тагига чизинг. Қўшимчаларнинг турларини изоҳланг.

Олд ойнани артувчи мослама аёл киши томонидан ихтиро қилинган.

Шуни айтиш керакки, автомобиль соҳасидаги кўплаб ихтиролар айнан аёллар томонидан ўйлаб топилган. Масалан, машина ойнасини артиб турувчи мослама ҳам аёлларнинг тафаккури маҳсулидир. Мэри Андерсен исмли аёл кунлар-

нинг бирида ёмғирда машина ҳайдаб кетаётган кишини кузатиб туриб ойналарни артувчи мослама ҳақида ўйлаб қолади. Бунга сабаб ёмғирда кетаётган ҳайдовчининг машина ойнасини қўли билан артаётган ва автомобилни бошқаришга қийналаётгани эди.

Савол ва топшириқлар.

1. От деб нимага айтилади?
2. Отлар қайси ҳолатларда *ким?*, *нима?*, *қаер?* ва *қачон?* сўроқларига жавоб бўлади?
3. Юқоридаги сўроқларга жавоб бўладиган отларга матндан мисоллар келтиринг.

246-машқ. Қуйида берилган сўзларни 2 гуруҳга – атоқли отлар ва турдош отлар гуруҳига ажратиб ёзинг.

Атиргул, аҳоли, аҳд, Азиз, Бахтиёр, бахт, банда, соат, Барчин, Ботир, Алмати, Туркистон, вазифа, вазир, Қозоғистон, ёмғир, шовқин, Мафтуна, шамол, математика, мақола, Мош, Сулаймон, тоғ, дарё, Астана, музей, боғ, Дилшод, сой, дон, проспект, Турсунбой, Қодирий, асар, Қашқа, Ойбек, Чўлпон.

247-машқ. Жуптликда ишлаш. Атоқли ва турдош отлар ҳақидаги маълумотларга таяниб, Венн диаграммасини тузинг.

Атоқли от

Турдош от

248-машқ. Матнни ўқинг, ким?, нима? сўроқларига жавоб бўлган отларни топинг ва таркибини аниқланг.

Кунлардан бир куни боғбон дарахтларни кўздан кечириш учун боққа кирибди. Қараса, боғдаги дарахт ва гуллар сўлиб, барглари сарғайиб ётган экан. Боғбон ҳайрон бўлиб яқинроқ борибди ва улар билан гаплашиб, ҳолаҳвол сўрабди. Шунда тол да-

рахти терак каби баланд бўлиб ўса олмаётганидан, терак эса ўрик каби мева бера олмаётганидан, ўрик эса атиргул каби ғунча туга олмаётганидан хафа бўлиб сўлиётганларини айтишибди. Боғбон бошқа дарахтларни ҳам бирма-бир айланиб чиқибди, улар ҳам шунга ўхшаш гапларни айтишибди. Фақат боғнинг четидаги тут дарахти ям-яшил бўлиб, мевалари тагига тўкилиб, боғбонни хурсанд кутиб олибди. Боғбон ҳамма дарахтлар сўлиб бораётган бир пайтда тутнинг хурсандлиги сабабини сўрабди. Шунда тут дебди:

– Сен мени эккан пайтингда тут мевасини ейишни хоҳлагансан. Менинг атиргул каби ғунча тугишимни ёки терак каби бўй чўзишимни орзу ҳам қилмагансан. Агар сен шу нарсаларни истаганингда бу ерга атиргул ёки терак эккан бўлардинг.

Хулоса: Эй фарзанд, билгинки, ҳамма қўлидан келади-ган ишни астойдил бажариши лозим. Бекорчи ҳаракат белни синдиради, деб бекорга айтилмаган.

Савол ва топшириқлар.

1. Тол, терак, ўрик ва тут дарахтлари диалогини намоиш этинг.
2. Тут дарахтининг жавоби билан келишасизми? Нима учун фикрингизни далилланг.

Билишимиз лозим:

От туркуми ясовчилари:

- чи: а) чойхона-чи, сув-чи – касб-ҳунар оти;
- б) тил-чи, бўёқ-чи, трактор-чи – мутахассисликни билдиради;
- в) кетмон-чи, ўроқ-чи – шу қурол билан ишловчи шахс отини билдиради;
- ги (-ки, -қи): а) сунур-ги, чоп-қи – нарсалар қурол оти;
- б) сев-ги, турт-ки – маъҳум от.
- дош; а) синф-дош, ватан-дош – жойга нисбатан бирлик;
- б) замон-дош, тенг-дош – вақтга нисбатан бирлик.
- чилик: а) деҳқон-чилик, сувоқ-чилик, боғдор-чилик – касб ҳунар оти;
- б) тирик-чилик, хурсанд-чилик ҳолат оти.
- лик: а) йигит-лик, бой-лик - ҳолат оти;
- б) овчи-лик, темирчи-лик - касб ҳунар оти;
- в) тоза-лик, яхши-лик – белги-хусусият оти.
- ма: а) туг-ма, сур-ма - нарсалар оти;
- б) ботир-ма, пистир-ма - ўрин-жой оти;
- в) қий-ма, қатла-ма, қовур-ма - таом оти.
- к, -қ (-ик, -ак, -иқ, -оқ): а) кура-к, таро-қ – нарсалар оти;
- б) ўтло-қ, қишло-қ, тошло-қ – ўрин-жой оти.

249-машқ. Ўқинг. Отларни аниқлаб, от ясовчи қўшимчаларининг тагига чизинг.

Автомобиль бошқариш вақтида телефон ишлатган ҳайдовчининг гувоҳномаси олиб қўйиладиган қонун биринчи Европа давлати Англияда бўлиши кутилмоқда, – деб ёзади carzone.uz.

2017 йилдан бошлаб рулда (қўли бўш ҳолда бўлса ҳам) телефонда гаплашган ёки SMS жўнатган қоида бузарни 200 фунт стерлинг жарима ва олти жарима балли кутади.

Ёш ҳайдовчилар учун бу балл ҳайдовчилик гувоҳномасидан ажралиш ва қайта имтиҳон топшириш, деганидир.

Агар ҳайдовчи уч йил мобайнида икки марта ушбу қоидани бузса, минг фунт жарима солинади. Шу билан бирга олти ойга гувоҳномасидан ажралади. Эслатиб ўтамиз: ҳозирги кунда Буюк Британияда мазкур қоидани бузган ҳайдовчи юз фунт жарима ва уч жарима балли билан “сийланади”.

Савол ва топшириқлар.

1. Матнни диққат билан ўқинг, мазмунини қайта ҳикоя қилинг.
2. Машина ҳайдаб кетаётиб телефонда гаплашаётган ҳайдовчиларни кўрганмисиз, бунга нисбатан фикрингиз қандай? Баён этинг.
3. Бизда ҳам автомобиль бошқариш вақтида телефон ишлатган ҳайдовчиларга жарима солинадими? Ака ва отангиздан сўраб маълумот олинг ва ёзинг.

250-машқ. Шеър ва матнни ифодали ўқинг. Белги-хусусиятни билдирадиган мавҳум тушунчали сўзларни аниқланг, тагига чизилган сўзларни шарҳланг.

Самоларда юлдузларни осмон сўроқлар,
Чин инсонга кўнгил қўйиб инсон сўроқлар.
Орзу-истак туғилади ерда-юракда,
Чўққиларда бахтин излаб доvon сўроқлар.

Ушбу сатрларга кўзингиз тушибоқ, сизни бир ажиб кайфият, ўзингиз истамаган ҳолда қандайдир ҳазинлик қамрай бошлайди. Қандайдир хаёллар оғушида изтироб чека бошлайсиз. Қўшиқнинг мусиқаси ҳам сизга танишдек туюлади, бутун борлигингиз билан қўшиқ сехрига мафтун бўла бошлайсиз...

Гар ҳаётсан армон билан ўтма дунёдан,
Армон билан ўтсанг бир кун армон сўроқлар.

Нарзий тутгил одил йўлни, йўлдан адашма,
Билки, дунё сарҳисобли, виждон сўроқлар.

Топшириқлар.

1. Матннинг жанр афзалликларини аниқланг.
2. Ўқилган ва тингланган материаллар асосида йиғиқ матн яратинг ва дафтарингизга ёзинг. Орфоэпик меъёрларга амал қилинг.

53-54-дарс. ЙЎЛ ҲАРАКАТИ ҚОИДАСИГА РИОЯ ҚИЛИНГ

Отлар ифодаланган тушунчанинг мавжудлик хусусиятига кўра аниқ ва мавҳум отларга бўлинади.

Мавжуд шахс, нарсa-буюм ва ҳодисалар номини англатган отлар аниқ отлар дейилади. Масалан: гул, эчки. Аниқ отларни доналаб санаш мумкин. Масалан: иккита гул, етти-та эчки.

Мавҳум тушунча, белги-хусусиятни билдирадиган отлар, шунингдек, онг ёрдамидагина идрок қилинадиган нарсаларни ифодалайди: гўзаллик, душманлик, дўстлик, газаб, бахт, саодат, шодлик, севги, севинч, соғинч, буюклик.

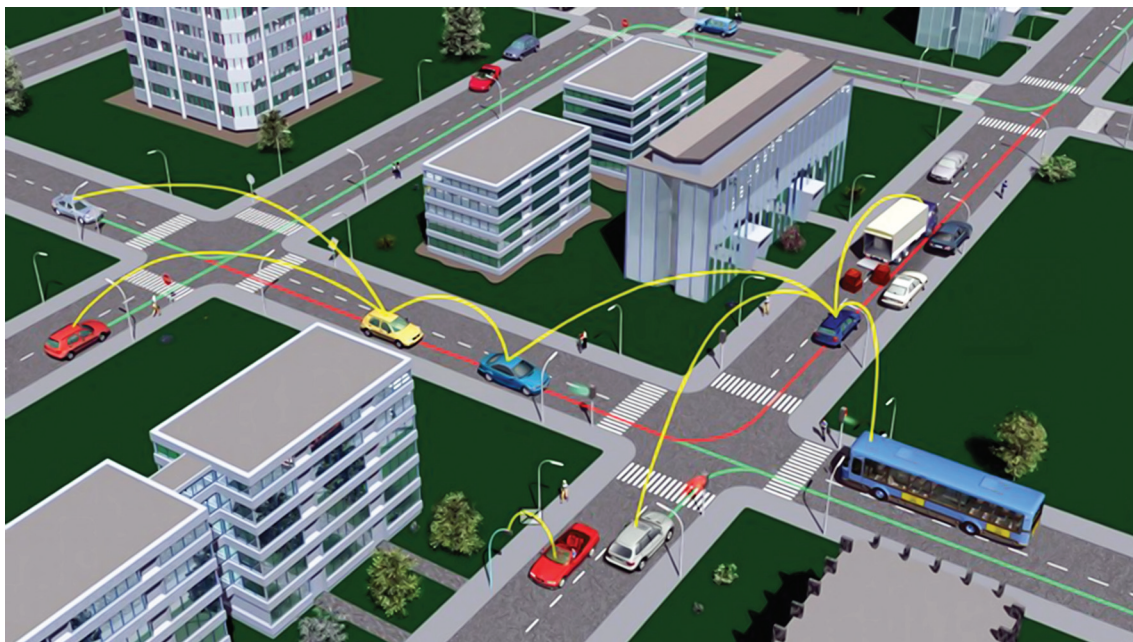
Мавҳум отлар туб ва ясама бўлади: завқ, шавқ, ақл, онг, шовқин, тўфон, кулфат, бахт, туйғу каби отлар туб мавҳум отдир.

Ясама мавҳум отлар асосан -ч (-инч); қувонч, севинч, соғинч; -ги (-ки, -қи): севги, туртки; -лик (-лиқ): шодлик, болалик, борлиқ; -гин (-қин): қиргин, тошқин каби қўшимчалар билан ясалади:

Мавҳум от ясовчи энг унумли қўшимча -лик қўшимчаси сифатдан: яхшилик, мардлик, бойлик, равишдан: тезлик, кўплик, секинлик, сондан: бирлик, минглик, отдан: оталик, акалик, беклик, олмошдан: ўзлик, манманлик, хуллас, феълдан бошқа барча мустақил сўзлардан мавҳум от ясайди.

251-машқ. Расмни диққат билан кузатинг. Сарлавҳа қўйинг. Ажратиб кўрсатилган отларнинг қандай қўшимчалар олганини айтинг.

Гаплашадиган автомобиль деганда кўча четига ўтириб ошналари билан гап сотадиган бекорчи автомобиллар кўз олдингизга келмасин. Гап “ақлли” **автомобилларни** ягона тармоққа бирлаштириб, мунтазам алоқа алмашиш ҳақида борапти.

Неча йилларки, автомобиль **ишлаб чиқарувчилар** ҳайдовчисиз машина яратиш устида изланаётибди. Биз қуйида ўзаро ва атрофдаги объектлар билан алоқа алмашувчи транспорт **воситалари** ҳақида ҳикоя қиламиз.

Тасаввур қилинг: **машинангиз** бурилишда нима борлигини билади; бошқа ҳаракат **қатнашчиларини** йўлнинг муайян қисмидаги хавфдан огоҳлантиради; **светофорнинг** яшил **чироғидан** ўтиш учун қандай тезликда бориш кераклигини ҳамроҳига “шипшийди”; яқинлашиб келаётган “тез ёрдам” ҳақида огоҳлантиради, борингки, ўзингизни қандай ҳис

қилаётганлигингизни ҳам назорат остида тутеди. Фантастика деб ўйлайсизми? Йўқ, ундай эмас! Балки... Сиз қандай ўйлайсиз?

Топшириқлар.

1. Матндаги от сўз туркумларини аниқлаб, уларнинг маъновий турларини айтинг.

2. Матндаги асосий фикрни аниқланг ва фикр билдиринг.

3. Отларга қўшилган турловчи ва тусловчи қўшимчаларни аниқлаб ёзинг, ёзилишига диққат қилинг ва фикр билдиринг. Сўзларга эгалик қўшимчалари қўшилганда сўз ўзагида қандай товуш ўзгаришлари содир бўлишини шарҳланг.

252-машқ. Расм ва матнни диққат билан кузатинг ҳамда ўқинг ва қайд этилган йўловчиларнинг мажбуриятини ёдингизда сақланг ва унга амал қилинг.

Диққат, диққат!!!

Йўловчилар транспорт воситасига фақат у тўла тўхтагандан сўнг тротуар ёки йўл ёқаси томондан чиқишга ва тушишга мажбурдирлар.

Йўловчиларга қуйидагилар тақиқланади:

а) транспорт воситаси ҳаракатланаётган вақтда ҳайдовчини бошқаришдан

чалғитиш ва унга ҳалақит бериш;

б) ҳаракатланаётган автобус, троллейбус ортига чирмашиб олиш;

в) ҳаракатланаётган бортли юк автомобилларида тик туриш, бортларда ёки ундан юқоридаги юк устида ўтириш;

г) транспорт воситаси ҳаракатланаётган вақтда унинг эшикларини очиш;

д) транспорт воситаси ҳаракатланаётган вақтда салондан тана қисмларини (қўлдан ташқари) чиқариш.

Топшириқлар.

1. Юқоридаги маттни ўқиб, шарҳланг.
2. Мазмуни бўйича тақдимот тайёрлаб, синфдошларингизга тушунтиринг.
3. Матндан эғалик қўшимчаси бор сўзларни аниқланг, тагига чизинг, сўроқлар қўйиб изох беринг.

253-машқ. Мавҳум тушунча, белги-хусусиятни билдирадиган туб ва ясама мавҳум отларни аниқланг.

Керма манманлик билан ўрнида турган қошни,
Эл севар одамда бўлган сабр ила бардошни,
Йўлда жонингдек азиз тут сенга чин йўлдошни,
Йўлга сол, келса қўлингдан ақли паст, бебошни,
Эл учун қилсанг зиён тошларга ургил бошни.

Ҳофизнинг ижроси шу қадар таъсирлики, сиз ўзга бир таассуротлар оламига кириб боргандай бўласиз. Одабийлик сўзи атрофида бирлашадиган қатор хусусиятлар кўз олдингиздан ўта бошлайди: камтарлик, сабрлилик, бардошли, чин йўлдош, эл манфаати.

Одам ўғли бўлмағайсан, бўлмаса сенда вафо,
Эл аро шармандадурсан, бўлмаса шарму ҳаё,
Тоза диллар кир юраклар бирла бўлмас ошно,
На қилай бундай кўнгилни бўлмаса унда вафо,
Сақламас сандиқда ҳеч ким қиммати йўқ тошни.

Т. Сулаймон

Топшириқлар.

1. Шеърни ифодали ўқиб, турдош отларни аниқланг ва қандай келишиқ қўшимчалари билан боғланганини шарҳланг.

2. Гапда қандай синтактик вазифани бажариб келганини баён этинг.

3. Шеър мазмунини ўз сўзингиз билан изоҳланг, фикр билдиринг ва баҳоланг.

254-машқ. Мавҳум тушунча, белги-хусусиятни билдирадиган туб ва ясама мавҳум отларни аниқланг.

Камтарлик ҳақида

Гарчи шунча мағрур турса ҳам,
Пиёлага эгилар чойнак.
Шундай экан, манманлик нечун,
Кибру ҳаво нимага керак?
Камтарин бўл, ҳатто бир қадам
Ўтма ғурур остонасидан.
Пиёлани инсон шунинг-чун,
Ўпар доим пешонасидан.

Эркин Воҳидов

Топшириқлар.

1. Шоир камтарлик ҳақида нима дейди, фикрингизни баён этинг.
2. Чойнак ва пиёла ҳақида айтилган фикрларни қандай баҳолайсиз, фикрингизни аниқ далиллар билан тасдиқланг.
3. Шеърнинг ёзилишига ва тиниш белгиларига диққат қилинг ва кўчириб ёзинг.

255-машқ. Шеърини матни кўчиринг. Ундаги аниқ ва мавҳум отларнинг тагига чизинг. Шеърга сарлавҳа қўйинг.

Саҳролар қўйнида чаманлар униб,
Кўнгилда севинчлар ўйнаган чоғда,
Қўрқинчли кечалар, фиғонлар сўниб.

Эрта тонг юзлари оқарган чоғда,
Эркнинг чолғусини чалгали келдик.

Уйғун

256-машқ. Матни ўқинг, ажратилган отларнинг таркибини аниқланг, -жон, -ча қўшимчалари қўшилганда қандай отлар ҳосил бўлишини тушунтиринг.

Ботиржоннинг дадаси «қўли гул ўғилчам» деб эркалатади. Бир куни Ботир ғишт қуйди. Ғиштдан кучукчасига уйча ясади. Уйчанинг деворларини сувади. Уйча тез битди. Ботиржон кучугининг инчасини ўртоқларига кўрсатди. Ўртоқлари Фозилбек, Толиббойлар ҳам шундай уйча ясамоқчи бўлишди. Болалар енг шимариб ишга киришди.

Уларнинг ота-оналари ҳам Ботиржондан миннатдор бўлиб, «ўртоққинангдан айланай» деб мақташди.

Баъзи шакл ясовчи қўшимчалар отларга қўшилиб, кичрайтириш ва эркалаш отлари ясайди. Масалан: Шавкатжон, уйча, тойчоқ.

Кичрайтиш ва эркалаш отлари қуйидаги қўшимчалар воситасида ясалади:

-хон: Анорхон; -жон: Аҳмаджон;

-бой: Салимбой; -бек: Аҳмадбек; -ой: Турсуной;

-ча: юлдузча; -чак: келинчак,

-чоқ: қўзичоқ; -чиқ: қопчиқ, -лоқ: тойлоқ;

-гина: болагина; -кина: кичиккина; -қина: ўртоққинам.

Эсда сақланг! Предмет ёки предметлик тушунчасининг уч шахсдан бирига тегишли эканлигини билдирадиган шакллар эгалик қўшимчалари (категорияси) дейилади.

Эгалик нутқдаги уч шахсни, бирлик ва кўплик сонларни ифодалайди.

Шахслар	Бирлик сон		Кўплик сон	
	унлидан сўнг	ундошдан сўнг	унлидан сўнг	ундошдан сўнг
I шахс (сўзловчи)	-м	-им	-миз	-имиз
II шахс (тингловчи)	-нг	-инг	-нгиз	-ингиз
III шахс (ўзга)	-си	-и	-си	-и

Билишимиз лозим!!! I шахс сўзловчи, II шахс-тингловчи, III шахс – ўзга (нутқ жараёнида қатнашмайдиган шахс). III шахснинг бирлиги ва кўплиги бир хил: унинг укаси, уларнинг укаси.

Эгалик қўшимчасининг I, II шахсида предметнинг қайси шахсга тегишли эканлиги аниқ билинади: **китобим, китобинг**.

III шахсида эса тегишлилик мавҳум, предметнинг кимга қарашлилиги ноаниқ: **китоби**. Шунингдек, III шахсда предметнинг кишидан бошқа нарсаларга тегишлилиги ҳам ифодаланади: **деразанинг кўзи, машинанинг эшиги** каби.

Отларга эгалик қўшимчалар қўшилганда:

1. **Товуш тушади: бурун-бурним, оғиз-оғзим, сингил-синглим;**
 2. **Товуш алмашади: қишлоқ – қишлоғим, юрак – юрагим, тилак – тилагим.**
 3. **Эгалик қўшимчасини олган сўз бош келишикдаги сўз билан («Дўстлик» боғи), қаратқич келишигидаги сўз билан (менинг уйим), чиқиш келишигидаги сўз билан (улардан бири) бирика олади.**
 4. **Эгалик қўшимчаси кўпликдаги отга -лар қўшимчасидан кейин қўшилади: китобларим каби.**
 5. **Ҳурмат маъносини ифодалаганда эса кўплик қўшимчасидан олдин қўшилади: акамлар, бобомлар каби.**
- ! Ўзбек тилида эгалик маъноси -ники қўшимчаси ёрдамида ҳам ифодаланади: китобим – китоб меники. Эгаликни билдирган бундай сўзлар гапда кесим бўлиб келади.**

257-машқ. Гапларни кўчиринг. Ажратилган отларга сўроқ қўйинг. Қайси қўшимчалари бор эканлигини аниқлаб, ўзи боғланган сўзлар билан кўчириб ёзинг. Эгалик қўшимчаларининг тагига бир чизик чизинг.

1. Бу йилнинг **ёзи** иссиқ, **қиши** совуқ келди. 2. Гулзорга кирсам, **оёғим** лойга ботди. 3. **Дўстим** китобимни сўради, чунки китоб одамни билагон қилади. 4. **Мамлакатимизнинг келажаги ёшларимиз** қўлида. 5. Бу **ҳаётимда** бўлган энг қизиқарли саёҳат эди. 6. Кўп гапирган кишидан ҳамма зерикади. 7. Дарсда ҳаёл **сурганим** учун берилган саволга жавобни бошқа китобдан излаган эканман. 8. **Онам** Ҳиндистондан катта таассуротлар билан қайтдилар.

258-машқ. Гапларни ўқинг. Эгалик қўшимчасидан мосини қўшиб, матнни кўчиринг. Шу сўзларнинг қайси шахсга қарашли эканини айтинг.

1. Сингил (-им, имиз) имтиҳондан яхши ўтибди. 2. Эскалатордан кўтарилаётганингизда қўл (-инг, -ингиз) ни қўйиб юборманг. 3. Фикр (-инг, ингиз) ни аниқ равшан айтинг. 4. Китоб (-и, лари) жавоннинг ёнидаги стол устида сочилиб ётибди. 5. Бу йил (-им, имиз) мўл-ҳосилга бой бўлди. 6. Сенинг ёзган хат (-инг, ингиз) ни ўз вақтида олдим.

259-машқ. Шеърни ифодали ўқинг. Ажратиб кўрсатилган отлардаги эгалик қўшимчаларининг тагига чизинг, кўплик қўшимчаларининг ўрни бўйича фикр билдиринг. Ажратилган сўзларни бирлик ва кўпликка ажратиб, икки устунга ёзинг. Сўзларга сўроқ беринг.

Қишлоғимни эсларкан...

Тевараги кўм-кўк ўтлоқ,	Булутларга етган тоғларим,
Табиати жуда қувноқ.	Кичик-кичик яшил боғларим.
Тотли, юмшоқ ҳавоси	Хаёлимда жилваланар
На гўзал бу кичик қишлоқ.	Қишлоқдаги тотли чоғларим.
Кўкларида қушлар учар,	Ой, юлдузли кумуш тунлар,
Нағмалари кўнгил қучар.	Қани нозик ғунча – гуллари?
Тонг отаркан, қизил чечаклар,	Унутилмас из қолдирмиш
Бир қиз каби кулиб чиқар.	Қишлоқдаги порлоқ кунларим.

Ойбек

260-машқ. Нуқталар ўрнига тегишли қўшимчаларни қўйиб ёзинг. Улар қайси келишиқда келганини устига ёзинг. Туб ва ясама отларни аниқлаб, уларга изоҳ беринг.

Полвон

(Уйғур халқ эртаги)

Қадим замонда бир полвон ўтган экан. У катта тошлар... бемалол бир қўли билан кўтариб ўйнар экан. Лекин у кунлар ўтган сайин мақтанчоқ бўлиб, ҳеч кимни назар-писанд қилмай қўя бошлабди. Кунлардан бир кун унинг йўли... бир мўйсафид чол чиқиб, кичкинагина сандиқчаси... жойи... қўзғатиб беришини сўрабди. Кўп ялинишлардан сўнг полвон ёрдам беришга рози бўлибди. Лекин полвон бор кучи..., бор маҳорати... ишга солса ҳам, кичкина сандиқча жойи... силжи-мабди. Шунда мўйсафид: – Сен ўзингга берган куч-қувват... одамлар... яхшилик қилиш учун ишлатмадинг. Бундан буён фақат сичқон... кучи етадиган япалоққуш... айланиб қол, – деб дуо қилибди. Шу-шу полвон кечалари сичқон овлаб, кундузи уяси... уялиб чиқолмайдиган япалоққуш... айланиб қолган экан. Хулоса: Яхши юрсанг, етарсан муродга, ёмон юрсанг, қоларсан уятга.

Савол ва топшириқлар.

1. Матн нима ҳақида, ундаги асосий фикрни аниқланг.
2. Сизнингча, матнга қандай сарлавҳа қўйиш мумкин?
3. Нима деб ўйлайсиз, полвон асл ҳолига қайтармикан, матнни давом эттиринг.

Отларнинг кўплиги **-лар** қўшимчаси билан ифодаланади: **болалар, уйлар**. Отнинг бирлигини кўрсатувчи махсус қўшимча йўқ: **бола, уй**.

Кўпликнинг **-лар** қўшимчаси билан ифодаланиши морфологик кўпликдир.

Халқ, омма, армия каби сўзлар шаклан бирликда, маъно жиҳатидан эса кўпликдир. Шунингдек, **жуда кўп одам, юз китоб, бир неча кун** кабиларда ҳам кўплик ифодаланади. Бу синтактик кўпликдир. **Тўда-тўда, минг-минг, сават-сават** каби сўзларни такрорлаш орқали лексик-синтактик кўплик ҳосил бўлади.

Эсда сақланг! Кўплик қўшимчаси **-лар** ҳамма вақт ҳам кўпликни ифодалай олмайди. **-лар** кўпликдан ташқари қуйидаги маъноларни ҳам билдиради:

1. Доналаб саналмайдиган предмет номига қўшилганда уларнинг навини, хилини билдиради: ёғлар, унлар, асаллар, тузлар.
2. Мавҳум отларга қўшилганда маънони кучайтиради: орзулар, бахтлар, хаёллар, ўйлар каби.
3. Атоқли отларга қўшилганда умумлашганлик маъноси-ни англатади: Фарҳодлар, Барчинойлар.
4. Қариндошлик ифодаловчи отларга қўшилганда ҳурматни билдиради: дадамлар, онамлар.
5. Ўзи иккита бўлган предмет номларига қўшилганда уларни кўплигини эмас, балки иккиталигини билдиради: кўзлар, қўллар, қулоқлар, оёқлар, лаблар.
6. Ўзи бир донга бўлган предмет номларига қўшилганда маънони кучайтиради, таъкидлайди: тилларим, бошларим.
7. Предметларнинг аниқ бўлмаган кўп миқдорини билдиради: йўллар, тунлар.

261-машқ. Назарий матнни қуйидаги белгилар асосида ўқинг. “v” биламан, “+” янгилик, “?” тушунмадим. Маълумотларни муҳокамадан сўнг қуйидаги жадвалга ёзиб, жадвални тўлдиринг.

V биламан	+ янгилик	? тушунмадим

262-машқ. Расмларга қараб ҳикоя тузиб ёзинг.

Савол ва топшириқлар.

1. Расмларда қандай вазиятни кўриб турибсиз?
2. Қандай ўйлайсиз, йўлдан ўтаётган болалар йўл қондасига риоя қиляптими, уларнинг хатоси нимада?
3. Фикрингизни далиллар билан баён этинг.
4. Ҳикоянгизда атоқли отлар иштирок этсин.

Билиб олинг! От ёки отлашган сўзларнинг бошқа сўзлар билан боғлайдиган шакллар келишик қўшимчалари (категорияси) дейилади. Келишиклар гапда сўзларни ўзаро боғлаганлиги учун муносабат шакли (синтактик шакли) дейилади. Отларнинг келишик қўшимчаларини олиб ўзгариши турланишдир.

Ўзбек тилида келишиклар 6 та.

1. Бош келишик
2. Қаратқич келишиги **-нинг**
3. Тушум келишиги **-ни**

4. Жўналиш келишиги **-га (-ка, -қа)**
5. Ўрин-пайт келишиги **-да**
6. Чиқиш келишиги **-дан.**

Бош келишикнинг қўшимчаси бўлмаганлиги учун у тўғри келишик, қолганлари эса воситали келишикдир. Ҳар бир келишик ўзига хос маъно ва синтактик вазифага эга бўлганидек, бошқа сўзлар билан бирикиши жиҳатидан ҳам фарқланади.

Келишик шаклидаги сўзларнинг бошқа сўзлар билан алоқаси қуйидагича:

1. Қаратқич ва бош келишигидаги сўз от билан отни **боғлайди: мактабнинг боғи, Рустамнинг укаси, китобнинг варағи, олтин куз, чўян печ, барқут фасл.**
2. Бош, тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишигидаги сўзлар от билан феълни боғлайди: **иш бошланди, хатни ёзди, дарсга борди, уйда ётибди, магазиндан олдим.**
3. Келишик шаклидаги сўзлар от ва феълдан бошқа туркумдаги сўзларга ҳам боғланади: сифатга (шакардан ширин), сонга (болалардан бири), равишга (шамолдан тез) каби.

VIII БЎЛИМ. ИНСОННИНГ ТАШҚИ КЎРИНИШИ ВА ХУЛҚ-АТВОРИ

55-56-дарс. ХУЛҚ-АТВОРИМИЗ – ҚАЛБ КЎЗГУМИЗ

Бош келишикдаги от шахс, нарс-ҳодисанинг номини билдириб, гапда асосан эга бўлиб келади: Мирзо Улуғбек қўлларини шогирдининг елкасига қўйди (О.Ё.). Кесим вазифасида келади: Бағринг толе нурига тўлсин, Она юртим, мунис маконим. (Э.В.) Ундалма: -Болам!- деди шайх яна боягидай мулойим товушда (О.Ё.). Сифатловчи-аниқловчи: Йўловчилар катта тош йўлга етдилар (Ш.Р). Бундан ташқари бош келишикдаги сўз кўмакчилар билан боғланиб тўлдирувчи: Икромжон болалик излари тушган йўللاردан, тор кўчалардан ёғоч оёқ билан аллавақтгача кезиб уйига қайтди (С.А.). Ҳол вазифаларида келади: Низомжон унинг кўзларига газаб билан тикилди-да, кўчага отилди. (С.А.)

263-машқ. Гапларни кўчиринг. Нуқталар ўрнига тегишли сўзларни қўйинг. Уларнинг тўғрисида нималарни билдиришини намунадагидек ёзинг. Бош келишикдаги отларни аниқланг.

1. Бу йил акам ... ўқишга кирди. 2. ... – йиртқич балиқ. 3. Ёзда ... иш қизғин бўлади. 4. ... пингвинлар кўп бўлади. 5. Полизда ... фарқ пишди. 6. Соғлом бўлай десанг, ... билан шуғуллан. 7. ... бир сават нон ёпди. 8. Баҳорда ... лолалар очилади. 9. Одил, эртага ... боришимизни унутма. 10. Кеча ... денгиз тошбақалари ҳақида фильм намойиш қилишди. 11. ... – муаллим ва устозлар байрами. 12. Ёзда болалар ... дам оладилар.

Намуна: далаларда – ўрин-жой номини билдиради. Акула, телевизорда, оромгоҳларда, университетга, далаларда, спорт, экинлар, бувим, кинога, адирларда, октябрь, Антарктидада.

264-машқ. Хамса, ҳамса', хийла, ҳийла, ҳол, хол сўзлари ҳақида суҳбатлашинг. Қандай маънолар билдиришини билиб олинг. Венн диаграммаси ёрдамида фикрларингизни муҳокама қилинг ва тўлдилинг.

Хамса

Ҳамса

Намуна: 1. Хамса бу А.Навоий яратган йирик дoston. Икки бўғиндан иборат. Битта унли, учта ундош товуш бор. Бу бадий асар бўлиб, у ўқишга мўлжалланган. От сўз туркумига оид сўз.

2. Ҳамса – урғу иккинчи бўғинга тушадиган сўз бўлиб, балиқ номи. Денгиз ва дарёларда бўладиган балиқ тури. Икки бўғиндан иборат. Битта унли, учта ундош товушдан иборат. От сўз туркумига оид сўз.

Топшириқлар.

1. Сўзлар иштирокида гаплар тузиб ёзинг.
2. Сўз маъноларини изоҳланг.

265-машқ. Ўқинг. Бир турдаги нарс-буюмларнинг умумий номини билдирган отларни аниқланг.

Либос инсонга ташқи гўзаллик бағишлаши билан бирга, унинг ички **оламини** ҳам ифода этади. Кийиниш ахлоқ-одобнинг узвий бўлаги ва амалда татбиқ қилинган **хулқ-атворнинг** кўриниши ҳамдир. Инсоннинг иқлимга қараб, шарқона одоб доирасида мумтоз услубда замонавий русумда кийиниши унинг комил тарбияланганлигини ифодаладиган мезондир. Кийиниш одамларнинг **дид-фаросати**, онги, гўзалликка муносабати ва унга интилишини намоён қиладиган маданий воситадир. Очiq-сочиқ юриш ёки бурканиб, дидсиз беўхшов **кийимлар** кийиш **маданият** ва **этиқодни** белгиламайди. Ёшларнинг салқин ҳавода енгил кийинишлари ва тананинг айрим жойларини очiq қолдириб

калта, тор, табиий бўлмаган кийим кийишлари уларнинг саломатлигига зиён етказиб, **буйрак**, жинсий ва бошқа **аъзоларнинг** шамоллашига ҳамда турли хил **касалликларнинг** пайдо бўлишига сабаб бўлиши мумкин.

Савол ва топшириқлар.

1. Қаратқич келишигидаги отларни ўзи боғланган сўз билан бирга қўчириб, келишик қўшимчасининг тагига чизинг.
2. Сиз қўшиласизми ушбу фикрларга? 3.Муҳокама юритинг.

Қуйидаги маълумотларни ўқинг, мазмунига диққат қилинг. Эсда сақланг!!! Қаратқич келишиги предметнинг шу келишикдаги отдан англашилган предметга қарашлилигини ёки хослигини ифодалайди. - нинг қўшимчаси билан шаклланади. Қаратқич келишигидаги от эгалик қўшимчасини олган сўз билан боғланади. Бунда қаратқич келишиги қўшимчали сўз қаратқич, эгалик қўшимчасини олган сўз эса қаралмиш дейилади: мактабнинг боғи, уйнинг тўри.

Қаратқич келишигининг қўшимчаси шеърий асарларда -н шаклида ҳам келади:

-им шаклида қўлланилгани ҳам учрайди: Қозоғистон – ватаним маним (С.К).

Қаратқич келишиги шакл жиҳатидан икки хил: белгили ва белгисиз.

-нинг қўшимчаси қўлланилса, белгили қаратқич бўлиб, аниқ қарашлилиқ маъносини ифодалайди: укамнинг китоби.

Келишик қўшимчаси қўлланилмаса, белгисиз қаратқич келишиги дейилади: она меҳри, мактаб боғи, ватан ишқи каби. Белгисиз қаратқич келишидаги сўз ўзи боғланган сўз билан грамматик жиҳатдан шундай бирикадики, уларнинг орасига бошқа сўз киритиб бўлмайди. Масалан, мактаб боғи.

Қаратқич келишиги қуйидаги ҳолларда белгили қўлланади.

1. Шу келишикдаги сўз шахс отлари бўлганда: ўқитувчининг гапи, опамнинг китоби.
2. Бутуннинг қисми ифодаланса: тоғнинг тоши, узукнинг кўзи.
3. Қаратқич билан қаралмиш орасида келиб чиқиш жиҳатдан алоқа бўлса: онанинг боласи, Фотиманинг акаси.
4. Қаратқич ва қаралмиш орасида бошқа сўзлар келганда: укамнинг яқин ўртоғи, тоғнинг баланд жойи.

5. Қаратқич келишигидаги сўз кўпликда қўлланса: уйларнинг катталиги, боғларнинг файзи каби.

Қаратқич келишиги қуйидаги ҳолларда белгисиз қўлланилади:

1. Қаратқич мавҳум отлар билан ифодаланса: илм аҳли, севинч ёши, дил амри.

2. Қаралмиш пайт, ой, кун, фасл маъносини билдирса: тонг чоғи, ёз пайти, май ойи, баҳор фасли.

Қаратқич келишидаги сўз гапда қаратқичли аниқловчи вазифасида келади.

Топшириқлар.

1. Берилган маълумотдан қандай хулосага келдингиз, фикрингизни баён этинг.

2. Гуруҳларда ишланг ва қаратқич келишигининг белгилари қай пайтда қўйилиш ва қўйилмаслигини далиллар билан тақдимот этинг.

3. Орфографик меъёрлар ҳақида тушунча беринг.

266-машқ. Кўчириб ёзинг. Ажратиб кўрсатилган отларнинг нима учун бош ҳарф билан ёзилганини изоҳланг. Қаратқич келишикларининг тагига чизинг.

Табиатан оғир, камтарин бўлган Алишер синфга кириб келди. У секингина Нафисани чақириб, ёзиб келган рефератини кўрсатди. Нафисага унинг реферати жуда ёқди. У Алишернинг компьютерда бажарган жадвалларини дўстлари Сардор ва Лобарларга кўрсатди. Болалар Алишернинг ишини ҳавас билан кўриб чиқдилар. Алишер мактабни тамомлагандан сўнг Астанага ўқишга бормоқчи. Ижодкор, талантли ёшлар, албатта ўз орзуларига етадилар.

267-машқ. Ўқинг. Ажратиб кўрсатилган отларга сўроқ беринг. Уларни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчириб, келишик қўшимчасининг тагига чизинг.

Сув. Одамнинг ҳаётида сувнинг аҳамияти катта. Ҳар бир хонадонда ичиш, овқат пишириш, кир ювиш ва ювиниш учун сув керак. Бундан ташқари биз истеъмол қиладиган **полиз** ва **боғларда** етиштириладиган **сабзавот** ва **меваларнинг** мўл-кўл бўлишида сувнинг аҳамияти катта. Шунингдек, **куз** ва **қишда** шаҳар жойлардаги кўпчилик **бино** ва **уйларнинг** иситилишида ҳам **сувнинг** ўрни беқиёс. Хуллас, сув бўлмаса, ерда **ҳаёт** тўхтайдди. Тасаввур қилинг, **шаҳримиз** ёки **қишлоғимизда** сув бўлмай қолса нима бўлади? **Одамлар** оч қолишарди, **куз** ва **қиш** ойларида исина олишмас эди. Сув йўқ жойда **ҳаёт** ҳам йўқ. Шу сабабли **сувни** нон каби асраб-авайлашимиз лозим. Сувни исроф қилмай, **кранларнинг** **жўмракларини** сувдан фойдаланиб бўлгач, ёпиб қўйиш керак.

268-машқ. Матнни овоз чиқариб ўқинг. Отларни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчириб, келишиқ қўшимчаларининг тагига чизинг. Матн мазмуни бўйича хулоса чиқаринг.

Кунларнинг бирида таксистга машҳур миллионерлардан бирини қаергадир олиб боришга тўғри келди. Ҳалиги миллионер машинадаги ҳисоб-китоб ускунасига қараб, аниқ кўрсатилган пулни тўлади.

Шунда таксист сўради:

– Кеча ўғлингизни олиб келиб қўйгандим. У менга чойчақа сифатида 100 доллар берганди. Сиз бўлсангиз, тийин-тийинига ҳисоб-китоб қилиб ўтирибсиз.

– Нима ҳам дея олишим мумкин. Ўғлимнинг миллионер отаси бор, мен эса етимман.

Қиссадан ҳисса: фақат пешона тери билан меҳнат қилган одамгина пулнинг қадрини билади.

Савол ва топшириқлар.

1. Қиссадан ҳисса ҳақида фикрингизни баён этинг.
2. Пулнинг қадрига етиш тўғрисида яна қандай воқеаларни биласиз?
3. Ўзингиз ҳам матн тузинг.

Тушум келишиги шу келишикдан англашилган иш-ҳаракатни ўзига олганликни билдиради. -ни қўшимчаси билан шаклланади. Болалар китобни ўқидилар. Шеъриятда бу келишик қўшимчаси -н шаклида қўлланилади: Кўчатлар қоматин эслатгандек, Нафасин уфурар тонг отар ели.

Мумтоз шеъриятда бу келишик қўшимчасининг -н шакли, учраса, оддий сўзлашувда -ти шаклида талаффуз этилади.

Тушум келишиги ҳам икки шаклда: белгили ва белгисиз қўлланилади.

-ни қўшимчаси ишлатилса белгили: болалар хатни ёзишди, -ни ишлатилмаса белгисиз: болалар хат ёзишди. Тушум келишигининг белгисиз шакли фақат турдош отларга хос.

Тушум келишигидаги сўз гапда тўлдирувчи (воситасиз) ва-зифасида келади.

Г

269-машқ. “Ташқи кўриниш муҳимми?” мавзусида баҳс-мунозара юритинг. Ўз фикрингизни далиллар билан исботланг. Хулосангизни ёзма равишда қисқача баён этинг.

270-машқ. Матнни ўқинг. Ўз муносабатингизни билдиринг. Жуфтликда муҳокама қилинг.

Инсон одоби билан гўзал, дейдилар. “Бола азиз, одоби ундан азиз”, деган нақл ҳам бор. Яъни одамнинг ташқи кўриниши қанчалар гўзал бўлмасин, у фақат қуруқ сурат, ички дунёси, хулқ-атвори, қисқаси, маънавияти чиройли бўлсагина, бу сурат жонланиб, хуш қиёфа, истара касб этиши, кўрган кўзни ўзига маҳлиё қилмоғи мумкин. Айниқса, кейинги эслаганимиз мақолда урғу берилган бола одоби оилага, жамиятга хос кўпгина белгилар, муҳим жиҳатларни ўзида яққол кўрсатиб, худди кўзгудагидек аниқ-тиниқ акс эттиради.

Сиз қандай ўйлайсиз?

Топшириқлар.

1. Жўналиш келишигидаги отлар қандай маъно англатишига аҳамият беринг ва тушунтиринг.
2. Қай пайтда жўналиш келишиги шакли ўрнида учун кўмак-чисини қўллаш мумкинлигини мисоллар билан баён этинг.
3. Матнни кўчириб ёзинг.

Берилган маълумотни мустақил мутолаа қилинг ва фикрингизни баён этинг.

Жўналиш келишиги иш-ҳаракат йўналтирилган шахс ёки предметни англатиб, иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрни, пайти, сабаби, мақсадини билдиради.

-га (-ка, -қа) қўшимчалари орқали шаклланади: уйга, юракка, булоққа каби. Шеърятда бу келишик қўшимчаси -а шаклида қўлланилади: ўзима, сўзима. Ушбу шакл Хоразм шевасида ҳам мавжуд.

Жўналиш келишигидаги сўз қуйидаги маъноларни ифодалайди.

1. Иш-ҳаракатни бажариш учун иштирок этган шахс ёки предметни билдириб, кимга, нимага сўроқларига жавоб бўлади. Гапда тўлдирувчи (воситали) вазифасини бажаради. Бу уйни қишлоқ кутубхонасига айлантirmoқчимиз (О.Ё.).

2. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини англатиб, *қаерга?* сўроғига жавоб бўлади, гапда ўрин ҳоли вазифасини бажаради: уйга, мактабга, кўчага, қишлоққа каби.

3. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдириб, *қачон?* сўроғига жавоб бўлади, гапда пайт ҳоли вазифасида келади: кузга, кечга, келаси йилга.

4. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини англатиб, *нима мақсадда?* сўроғига жавоб бўлади, гапда мақсад ҳоли вазифасини бажаради: Китобни укамга олдим. Шаҳарга ўқишга келганман. Бу маънодаги жўналиш келишиги шакли ўрнида учун кўмакчисини қўллаш мумкин.

5. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш сабабини билдириб, *нима сабабдан?* сўроғига жавоб бўлади, гапда сабаб ҳоли вазифасини бажаради: Сиз билан бормаганимга ачинаман.

Бу маънода ҳам келишик қўшимчаси учун кўмакчисига маънодошдир.

Жўналиш келишиги қўшимчаси ўрнида баъзан тушум келишиги қўшимчасини қўллаш мумкин: отга минди-отни минди.

271-машқ. Матн билан танишинг. Уни мантиқий давом эттиринг. Воқеа қандай тугади деб ўйлайсиз?

...Бир кичкина воқеа ёдимга тушди. Қўшнимизнинг ўн икки ёшлардаги қизчаси ўз-ўзидан тажанглашиб, сал деса, жаҳл қилаверадиган, биров иш буюрса, қилишдан бўйин товлаб, катталарга гап қайтарадиган одат чиқарибди. Қанча танбех беришмасин, у сира қайсарлигини қўймас экан. Бир куни дарс тайёрлаб ўтиришганида, у укасига нариги хонада қолиб кетган китобини келтириб беришни буюрибди. Шунда бола:

– Э-э-э, бор-е, нима мен сенга хизматкорманми? Керак бўлса, ўзинг олиб кел! – деб жеркиб берибди. Қизчага бу қўполлик шундай таъсир қилибдики, дарров ота-онасининг ёнига чиқиб, йиғлаб, укасидан шикоят қилибди. Ота-она ҳам уни юпатиш ўрнига бундай дейишибди:

– Ажаб бўпти, уканг тўғри қилган! Ахир, ўзинг ҳам иш айтса, бажаргинг келмай, гап қайтарасан-ку!

Топшириқлар.

1. Матнни ўқиб ўзингизга қандай ҳулоса чиқардингиз, фикрингизни қисқа, аниқ далиллар билан ёзма баён этинг.
2. Биринчи хат бошини кўчириб, гап бўлаклари бўйича таҳлил қилинг.
3. Тагига чизилган сўзларни таркиби юзасидан маъноли қисмларга ажратиб таҳлил қилинг.

272-машқ. Адабиёт китобингиздан жўналиш келишигидаги отлар иштирок этган матндан парча кўчиринг. Отларни қандай вазифада келганини тушунтиринг. Ёзган матнни синфда овоз чиқариб ўқинг ва матн жанри ҳақида фикр билдиринг.

57-58-дарс. ДЎСТ ҚАДРИГА ДЎСТ ЕТАДИ, ЖОН ДЎСТИНГ ЎША...

273-машқ. Берилган шеърни ифодали ўқинг, мазмунини ўз сўзингиз билан тушунтиринг. Отларни аниқлаб келишик қўшимчаларини тагига чизиб, турларини шарҳланг.

Сабоқ бер, ҳаёт

Ҳаёт, менга кулишни ўргат,
Дўстлар билан даврада шодон,
Ясамалик бўлмасин ниқоб,
Чин юракдан отайин хандон.

Ҳаёт, менга йиғлашни ўргат,
Солар бўлсанг дўст бошига ғам,
Тенг тортишай, бўлай елкадош,
Юрагимни ўртасин алам.

Ҳаёт, менга билишни ўргат, Менга ўзинг сабоқ бер, ҳаёт
Бахтим қайдан пайдо бўлганин, Оқил, доно устоз ўзингсан.
Гўзал турмуш йўлида қанча, Бўйсунди сенга коинот,
Азиз жонлар фидо бўлганин. Доим бирга ҳамроз ўзингсан.

Ҳаёт, менга куйлашни ўргат,
Мадҳ этайин озод диёрни.
Ҳур, Мустақил Она-Ватанни,
Тўрт фаслни, гўзал баҳорни.

Ўрин-пайт келишиги шахс ёки предмет турган ўринни, иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдириб, **кимда?**, **нимада?**, **қаерга?**, **қачон?** сўроқларига жавоб бўлади. -**да** қўшимчаси билан шаклланади: **акамда**, **машинада**, **уйда**, **пешинда** каби.

Ўрин-пайт келишигидаги сўз куйидаги маъноларни ифодалайди.

1. Иш-ҳаракатнинг бажарилиши учун объект бўлган предметни билдириб, **нимада?** сўроғига жавоб бўлади, гапда тўлдирувчи вазифасини бажаради. Масалан, Болалар ўқишда ўрناк бўлдилар.
2. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдириб, **қаерда?** сўроғига жавоб бўлади, гапда ўрин ҳоли вазифасини бажаради. Болалар ўқув залида дарс тайёрлашмоқда эдилар.
3. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдириб, **қачон?** сўроғига жавоб бўлади, гапда пайт ҳоли вазифасини бажаради: **ёшликда**, **пешинда**, **кузда** каби.

274-машқ. Матнни ўқинг ва кўчиринг. Сарлавҳа танланг. Матн мазмуни ҳақида сўзланг. Берилган матндаги келишиқ қўшимчаларининг тагига чизинг. Ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олган сўзлар қандай маъноларни ифодалашини тушунтиринг.

Қўшиқ давом этади. Таниш оҳанг ўзига тобора тортаверади. Айни пайтда қўшиқ матнидаги сўзлар ўйлантира бошлайди: “Дўст қадрига дўст этади, жон дўстинг ўша”. Сизга маълум сўзлар қўшиқда ўз таъсир кучини тўлиқроқ намоён қилади. Сиз ўз дўст-биродарларингиз тўғрисида ўйлай бошлайсиз, уларнинг қайси бири жон дўстингиз экани ёдингизга тушади, лекин сиз бу ҳақда ҳозирча қатъий бир қарорга келганингиз йўқ. Шу пайтда ҳофизнинг садоси Сизга ёрдамга келади: “Бу оламда мол-дунёни нодон сўроқлар”. Э, воҳ, шунчалар ҳам аёвсиз бўладими бу қўшиқ!

...Дўст қадрига дўст этади, жон дўстинг ўша,
Бу оламда мол-дунёнгни нодон сўроқлар.

275-машқ. Маълумотни икки гуруҳга бўлиниб ўқинг ва икки гуруҳ вакилларида бир-бир ўқувчи чиқиб гуруҳнинг умумий фикрини баён этади. Мустақил мисоллар топиб фикрларини тасдиқлайдилар.

Чиқиш келишиги иш-ҳаракатнинг бошланиш ўрнини, вақтини, сабабини, иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги воситани билдиради. -дан қўшимчаси билан шаклланади. Бу қўшимча мумтоз адабиёт ва шеваларда -дин, -тин, -тан, -нан шаклларида ҳам қўлланилади.

Чиқиш келишигидаги сўз қуйидаги синтактик вазифаларни бажаради:

Ҳаракат қаратилган шахс ёки предметни билдириб, кимдан?, нимадан? сўроқларига жавоб бўлади, гапда тўлдирувчи (воситали) вазифасини бажаради: акамдан, ердан, сувдан, меҳридан, шодлигидан.

- 1. Иш-ҳаракатнинг бошланиш ўрнини билдириб, қаердан? сўроғига жавоб бўлади ва гапда ўрни ҳоли бўлиб келади: уйдан, ишдан, кўчадан.*
- 2. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдириб, қачондан? сўроғига жавоб бўлади, гапда пайт ҳоли вазифасини бажаради: ёшликдан, кечадан, бугундан каби.*
- 3. Иш-ҳаракатнинг бажарилишига сабаб бўлган воситани англатиб, нима сабабдан? сўроғига жавоб бўлади, гапда сабаб ҳоли вазифасида келади: қувончдан, келмаганликдан, хурсандлигидан каби.*

Чиқиш келишигидаги сўз предмет маъносини билдирса тўлдирувчи, ўрин, пайт, сабаб маъноларини англатса ҳол вазифасини бажаради.

Келишик қўшимчалари баъзан бир-бирининг ўрнида қўлланилади.

*Масалан, -ни, -га: сизни тушунмадим, сизга тушунмадим
-ни, -да: боғини айланмоқ, боғда айланмоқ.
-ни, -дан: узумни емоқ, узумдан емоқ.*

Шунингдек, келишик қўшимчалари ўрнида кўмакчилар ҳам қўлланилади. Масалан, сизга-сиз учун, шу йўлдан-шу йўл билан, телефонда-телефон орқали, ручкада ёзмоқ-ручка билан ёзмоқ, шунга-шунинг учун каби.

Отнинг барча келишик шакллари синтактик муносабатни кўрсатади, яъни гапда бирор гап бўлаги бўла олади.

276-машқ. Берилган матндаги отларни аниқлаб, қайси келишиқ қўшимчаларини олганини изоҳланг.

1. Қалдирғочлар баҳорда учиб келади. Улар дарё ёки ҳовуз **устидан** пастлаб учиб сув ичади. Қалдирғочлар одамлар яшайдиган жойларнинг бўғотларига **лойдан саватга** ўхшаш уялар қуради. Қалдирғочлардан фойда кўп, чунки улар ёз бўйи жуда кўп ҳашаротларни қириб битиради. Кузда **ҳашаротлар** камая бошлайди, шунинг қалдирғочлар бизнинг ўлкалардан иссиқ ўлкаларга учиб кетади. **2. Биз ота-боболаримиздан** қолган бой маънавий меросни асраб-авайлашимиз лозим. **3. Япониядан** келган меҳмонлар бизнинг компьютердан моҳирлик билан фойдаланишимизни кўриб ҳайратланишди. **4. Кеча кинодан** кеч қайтдик. **5. Поезд ўнгга** бурилганда, шамол унинг **ўтхонасидан** чиқаётган тутунни деразага урди. *Р.Файзий*

Топшириқлар.

1. Чиқиш келишигида келган отларнинг қандай маъно билдираётганини тушунтиринг.
2. Тагига чизилган сўзларни сўз таркиби юзасидан, 2,3 гапларни гап бўлаклари юзасидан таҳлил қилинг.

277-машқ. “Кластер” стратегияси орқали отнинг маъносини ёритинг. Мисолларингизни дафтарга ёзинг.

Нарса-буюмнинг ранги, маза-таъми, хил-хусусияти, шакл-ҳажмини билдириб, қандай? қанақа? сўроқларига жавоб бўлишини ва гапда аниқловчи, кесим, отлашганда тўлдирувчи, кесимга боғланса, ҳол вазифасини бажаришини билишимиз лозим.

278-машқ. Қўйидаги гапларни ўқинг ва кўчиринг.

1. Ҳавода оқ, сариқ, қизил пуфакчалар учди. 2. Тандирдан узилган иссиқ нонлар жуда мазали бўлади. 3. Шакар қовунларнинг майин ҳидлари сабо билан тарқалар секин. 4. Биз катта, чиройли, баланд бино олдида тўхтадик. 5. Бу жажжи, кичкина қизча бийрон тиллари билан ҳаммани ўзига қаратган эди. 6. Оппоқ қоғозга қора сиёҳ билан ёзди. 7. Ойна тиниқ, яхши кўринарди.

Топшириқлар.

1. Белгини, маза-таъми, шакл-ҳажмини билдирган сифатларни алоҳида ёзинг.
2. Сифатнинг гапдаги вазифасини таҳлил қилинг.

279-машқ. Мақолларни ўқинг ва кўчиринг.

1. Катта арава қаёққа юрса, кичик арава ҳам ўша ёққа юради. 2. Қобил ўғил от миндирар, ноқобил ўғил отдан йиқитар. 3. Беташвиш бош қайда бор, меҳнатсиз ош қайда бор. 4. Тикансиз гул бўлмас, машаққатсиз ҳунар бўлмас. 5. Ҳалол меҳнат, яхши одат, берур сенга саодат. 6. Рост сўз қиличдан ўткир. 7. Кўз қўрқоқ, қўл ботир. 8. Эрталабки иш кўнгилни қилади хуш.

Топшириқлар.

1. Сифатни билдирган белгиларни алоҳида ёзинг.
2. Сифатларнинг гапдаги вазифасини аниқланг.

280-машқ. Ҳикматли сўзлар билан танишинг. Барча гапларнинг мавзу доираси бир хилми? Мулоҳаза юритинг. Фикрингизни бир-икки жумла билан баён этинг.

Инсонда ҳамма нарса: юз ҳам, кийим ҳам, қалб ҳам, фикр ҳам гўзал бўлиши керак. (А.П. Чехов). Хулқ ҳар ким ўз қиёфасини кўрсатадиган кўзгудир. (И.Гёте). Кишилар **жиддий** ишларда ўзларини яхши кўрсатишга уринадилар; **майда** ишларда эса қиёфаларини намоён этадилар. (Н.Шамфор). Одоб жамият қонунлари ичида **энг аҳамиятлиси** ва энг ҳурматга сазоворидир. Шубҳа-хоин: у бизни уриниб кўришдан қўрқитиб, эришишимиз мумкин бўлган **яхши** нарсалардан кўп ҳолларда маҳрум этади. (Ф. Ларошфуко). Нимаики яхши бўлса, ҳурматга сазовордир, ҳурматга сазовор нарса ҳар доим яхшидир. (Цицерон). **Хайрли** ишларнинг яна бир афзаллиги шундаки, у қалбни юксалтиради ва уни янада **эзгу** ишларга мойил қилиб қўяди. (Ж.Ж. Руссо). Яхши ишда доимо саховат ҳам, ўша ишни қилишга куч ҳам етарли бўлади. (Ш.Монтескье). Ҳар бир кишида ва унинг юриш-туришида ҳар доим ўзингизни кўришинг мумкин. (Л.Н. Толстой). Сенинг ҳар бир хулқ-атворинг бошқа кишиларга таъсир этади; ёнингда инсон борлигини унутма. Ўз қадр-қимматини билмасдан туриб, **маънавий** бойликка етишишни тасаввур қилиш қийин. (В.А. Сухомлинский). **Яхшилар** кетидан агар чопарсан, Истагинг, бахтингни шунда топарсан. (Саъдий).

Топшириқлар.

1. Ажратиб кўрсатилган сўзларга сўроқ беринг ва уларнинг қайси сўз туркумларидан бирига тегишли эканлигини аниқланг.
2. Предмет бегисини, ранг-туси, шакл-ҳажми ва хил-хусусиятини билдирган сўзларга таъриф беринг.

Нарса-буюмнинг белгисини билдириб, қандай?, қанақа? сўроқларидан бирига жавоб бўлган сўз туркуми сифат дейилади. Белги деганда ранг-тус, шакл – ҳажм, хил-хусусият, маза-таъм тушунилади.

Сифат гапда аниқловчи, ҳол, кесим бўлиб келади. Сифатлар баъзида гапда отлашиб ҳам келади, отлар каби сўроқларга жавоб бўлади, гапда улар тўлдирувчи, аниқловчи ҳам бўлади.

281-машқ. Матнни ўқинг. Асосий ғоясини аниқланг. Мазмунига мос оддий режа тузинг. Ўз фикр-мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.

Ўзбек халқининг ўзига хос бой тарихи, маданияти, адабиёти, санъати, минг йиллаб инсонларни эзгуликка, меҳр-оқибатга, раҳм-шафқатга, ор-номусли бўлишга, сабр-қаноатга, поклик-ҳалолликка, вафо-садоқатга, иймон-эътиқодга ўргатиб келган яхши урф-одатлари, расм-русумлари бор.

Миллий урф-одатлар ва анъаналарни билмаслик, билганда ҳам унга амал қилмаслик кишиларни ўз халқининг тарихий маданиятини, қадриятларини ҳурмат қилмасликка олиб келади. Ўз қадр-қимматини билиш кишини виждонсизликдан, худбинликдан сақлайди, ўзини бошқалар томонидан таҳқирланишга, камситишига йўл қўймайди. Инсон ўзининг хуштабиати, ширин муомаласи билан одамлар қалбидан жой олади, обрў-эътибор топади, дўст орттиради. Ёқимли инсондан ҳамма ибрат-намуна олиб, бутун бир жамият шу йўсинда маънавий юксалади.

Топшириқлар.

Нарса-буюмнинг белгисини билдирган сўзларни ўзи боғланган сўзлар билан алоҳида ёзинг.

282-машқ. Қуйидаги сўзларни кўчиринг. Жадвал асосида ишланг.

Одобли, ишчан, меҳнасевар, ширин, тотли, сариқ, яшил, майин, катта, баланд, ўткир, хушёр, аччиқ, яхши, кўм-кўк, мазали, кенг, қувноқ, шарсимон, кузги, эрталабки, ёзги, тарихий, оилавий, эпчил, дардчил, юзаки, қалбаки, одамсимон, тилшунос, ўлкашунос, беғубор, бетакрор, бақувват, бадавлат.

Ранг-туси	Шакл-ҳажми	Маза-таъми	Хил-хусусияти	Хулқ-атвор
Сариқ	Паст	Ширин	хушбўй	одобли

Топшириқлар.

1. Нарса-буюмнинг доимий белгисини билдирган сифатларни ажратиб ёзинг.
2. Ўхшатиш йўли билан ясалган сифатларни ажратиб ёзинг.
3. Аслий ва нисбий сифатлар ҳақида маълумот беринг, мисоллар келтириб ёзинг.

59-60-дарс. МЕҲНАТСЕВАРЛИК – БАХТ КЕЛТИРАР

283-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

1. Эрталабки бадан тарбия машқлари саломатликнинг гаровидир. 2. Деворий газетага мақолалар берилди. 3. Одобли бола элга манзурдир. 4. Мовий осмонда кул ранг булутлар сайр этмоқда. 5. Тиниқ деразалардан синфга нур оқиб кирарди. 6. Иссиқ нон ҳиди ёқимли таралди. 7. Чаққон қиз ишларни бажариб бўлибди. 8. Уфқ қизил бўёққа бўялди. 9. Тоғ бағрида қизил, сариқ, қорамтир лолалар очилди. 10. Деразамнинг олдида бир туп ўрик оппоқ бўлиб гуллабди.

Топшириқлар.

1. Доимий белгини ифодалаган сўзларни топинг ва изоҳланг.
2. Нисбий сифатларни топинг ва таърифланг.
3. Аслий ва нисбий сифатларни таққосланг ва фарқларини мисоллар билан тушунтиринг.

Сифатлар отдан ва феъл сўз туркумларидан ясалди. Бир сўз туркумидан қўшимчалар ёки сўзларни бир-бирига қўшиш орқали сўз ясаш синтактик усул дейилади. Масалан: одоб – одобли, иш – ишчан кабилар.

284-машқ. Қўйидаги сўзларни кўчиринг ва ясалишини тушунтиринг.

Билимли, аччиқроқ, болали, кулгили, кўнгилсиз, ишсиз, эпчил, дардчил, уятчан, ишчан, синовчан, оғзаки, қалбаки, юзаки, илмий, деворий, оилавий, тарбиявий, шарсимон, маймунсимон, қишлик, кўрпалик, ёзги, ташқи, ички, эрталабки, ердаги, қишдаги, бесабр, бефойда, бепарво, ноўрин, номаълум, куюнчак, тортинчоқ, эринчоқ, сотқин, билағон, чопағон, ўткир, сезгир, олғир, бўлмағур.

Топшириқлар.

1. От сўз туркумидан ясалган сифатларни ажратиб ёзинг ва изоҳланг.
2. Феълдан ясалган сифатларни ёзинг ва уларнинг ясалиш усуларини таърифланг.
3. Бу сифатларнинг ясалиш усулини таққосланг ва фарқини изоҳланг.

285-машқ. Матнни ўқинг ва кўчиринг.

Бу кампирлар нима ҳам қила оларди. Чаққон, дадил иш бошлашлари керак. Тўхта буви бошқаларнинг ҳам мақсадини англаш учун сезгир Шаҳодат бувиникига йўл олди. Шу ерга Назира буви ҳам келди. Кампирлар мажлис қурдилар. Розия буви ва Ортиқжонлар дона-дона сўзлари билан ишни тушунтирдилар. Яхши ишлари бошланиб кетди.

Ҳадемай қуртлар кўк баргларда ўрмалади. Кампирлар ҳушёр, дадил ишлашардилар. Ниҳоят кутилган натижа юзага келди. Кампирлар оппоқ, пишиқ, тилларанг пиллаларни сават-сават топширдилар. Бу ишда сезгир Тўхта буви, чаққон Шаҳодат буви, камтарин, ишчан Ортиқжон ва тиниб-тинчимас Назира бувилар, довюрак, қўрқмас Розия бувиларнинг катта ҳиссалари бор эди. (А.Қаҳҳор).

Топшириқлар.

1. Нарса-буюмнинг асл ва доимий белгисини билдирган сўзларни таърифланг.
2. Нарса-буюм белгисини даражалаб кўрсатмайдиган сифатларни топинг ва изоҳ беринг.

Сифатларни белгини кўрсатишига қараб иккига бўламиз.

1. Аслий сифатлар: Нарса буюмнинг асл ва доимий белгисини билдирган сифатларга аслий сифатлар дейилади. Масалан: оқ – оқроқ, чиройли – чиройлироқ.

Аслий сифатлар белгини даражалаб кўрсатади.

2. Нисбий сифатлар белгини даражалаб кўрсатмайди.

Нисбий сифатлар махсус сифат ясовчи қўшимчалар билан ясалади. Нарса-буюм белгисини ўрин ва пайт тушунчасига нисбатлайди, бошқа нарсга-буюмга ўхшатиш билан ҳосил қилинади. Масалан: шар-шарсимон, одобли, ишчан, деворий, синфий, ёзги, кузги.

286-машқ. Кўчиринг.

Оқ қанд, оқ кўйлак, оқ йўл, оқ қоғоз; қора қалам, қора ният, қора сиёҳ; эгри ёғоч, эгри қўл, эгри йўл, эгри кўнгил; яқин иш, яқин йўл, яқин кўнгил.

Топшириқлар.

1. Кўчма маънода ишлатиладиган сўз бирикмаларининг тагига чизинг.
2. Аслий сифатларга мисоллар келтиринг.

287-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

1. Жисмоний тарбия машқлари кишини соғлом, бақувват, эпчил қилади. 2. Синфимиз ўқувчилари эрталабки бадан тарбия машқларини тўлиқ бажарадилар. 3. Ёзги ва кузги дала ишлари охирлади. 4. Мақтанчоқ бўлманг, хижолат чекмайсиз. 5. Тиришқоқ бўлинг, ҳаётда қийналмайсиз. 6. Эринчоқ бўлсангиз, ишингиз унмайди. 7. Қўриқ ва ботқоқ ерлар

ҳозирги кунда тез ўзлаштирилмоқда. 8. Илмли – минг яшар, илмсиз – бир яшар.

Топшириқлар.

1. Сифат ясовчи қўшимчалари бор сўзларни ажратинг ва содда сифатлар ҳақида фикр билдиринг.
2. Ясама сифатларнинг ҳосил бўлишига мисоллар келтиринг.

288-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг.

1. Сандикдан соҳибжамол бир қиз бош кўтарди. 2. Тинчликсевар халқлар юрт ободонлиги ва фаровонлиги учун тинмай меҳнат қилмоқдалар. 3. Боққа эртапишар олмалар, кузги олхўрилар ўтқаздик. 4. Ишёқмасга иш буюрсанг, сенга ақлли маслаҳат беради. 5. Элмурод бу ерларнинг паст-баланд йўлларини билмасди. 6. Мажлисга катта-кичик келган эди. 7. Мушарраф бодом қовоқ, семиз бўлганлигидан кул ранг кўйлак унга ярашмаса ҳам кийди. 8. Элликбоши яланг оёқ, яктакчан Қобил бобога қараб қўйди.

Топшириқлар.

1. Қўшма сифатли гапларни алоҳида ёзинг.
2. Жуфт ва мураккаб сифатли гапларни ёзинг.
3. Қўшма, жуфт, мураккаб сифатларнинг ясалиши ҳақида фикр билдиринг.

289-машқ. Гапларни кўчиринг ва сифатларни аниқланг.

1. Дунёда инсондан улуғроқ, бебаҳо бойлик йўқ. 2. Бу тоғ энг баланд, энг юксак экан. 3. Бу дунёда оқибатли дўстликдан мустаҳкамроқ, қимматлироқ нарса йўқдир. 4. Бугунги суҳбатимиз энг узоқ, кўнгиллироқ бўлди. 5. Сув муздайроқ, тип-тиниқ, мазалироқ бўлгани учунгина хавотирсиз ичдик. 6. Пак-пакана бўйи бор, етти қават тўни бор. 7. Яшил водий тун уйқусида тин оларди. 8. Яхши қиз ёқадаги қундуз бўлар,

яхши ўғил кўкдаги юлдуз бўлар. 9. Қиз онасига энг меҳрибон эди. 10. Энг гўзал, энг қимматли нарсa – бу соғлик.

Топшириқлар.

1. Қиёсий ва озайторма даража сифатларининг ҳосил бўлишини таърифланг.
2. Орттирма даража сифатларининг ҳосил бўлишини изоҳланг.

290-машқ. Қуйидаги икки бўлак матнларни бир-бирига таққосланг ва фарқларини изоҳланг.

I. Саъва кичик, чиройли қуш. Унинг патлари ола чипор, қорамтир бўлади ва сарғиш доғлари бор. Думи эса қоп-қора. Тумшуғи кенг қизил йўл билан қопланган. Кўкрагининг юқори қисмида иккита оқиш доғлари бор.

II. Саъва чумчуққа қараганда кичикроқ, чиройлироқ қуш. Ғуррак саъвадан каттароқ, каптардан кичикроқ қушдир. Унинг патлари ола чипор, қорамтир бўлади ва сарғиш доғлари бор. Думи эса қоп-қора. Тумшуғи кенг қип-қизил йўл билан қопланган. Кўкрагининг юқори қисмида иккита оқиш доғлари бор. Саъва, чумчуқ, ғуррак каптарга қараганда энг кичик, ғоятда чиройли қушлардан биридир. Қирғовул улардан катта қушдир.

Топшириқлар.

1. Сифатларни топинг ва белгиларнинг ортиқ, камлигини аниқланг.
2. Сифат даражалари ҳақида фикр билдиринг.
3. Оддий даража, қиёсий, орттирма ва озайторма даража сифатларини изоҳланг ва ёзинг.

291-машқ. Матнни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

Эрта тонг пайти. Атроф жимжит. Баланд сервиқор тоғлар тонг нафасини сезгандай қизғин суҳбатлашарди. Тоғда тонг отишини кузатиш жуда ажойибдир. Дастлаб тоғнинг энг юк-

сак чўққилари нимпушти рангда товланади. Бу чўққилар қуёшни биринчи бўлиб кутиб оладилар. Кейин қуёш баландроқ ва ниҳоят энг баландга кўтарилади, бир оздан сўнг сал қияроқ келади, оқиш осмон оч кўкимтир тусга киради. Қуёшнинг қизғиш нурлари атрофга таралиб, энг чиройли тасвир ҳосил қилади. Тонг отиши мана шундай энг нозик, такрорланмас бир манзарадир.

Топшириқлар.

1. Тасвирга берилган сифатларни аниқланг ва даражаларини таърифланг.
2. Сифат даражаларининг фарқларини тушунтиринг.

Нарса-буюмлардаги бир хил белгининг ортиқ-камлиги жиҳатидан фарқланиши сифат даражалари дейилади.

Сифатларнинг уч хил даражаси бор:

1. Оддий даража: катта, чиройли, кучли
2. Қиёсий даража: каттароқ, чиройлироқ
3. Орттирма даража: энг катта, жуда чиройли, ҳаммадан кучли.

Сифатлар нарса-буюмдаги белгини меъёрий ҳолатдан камайтириб ёки кўпайтириб ифодалаш мумкин. Бунда қиёслаш, таққослаш бўлмайди. Булар — озайтирма ва кучайтирма сифатлар дейилади.

292-машқ. Қуйидаги оддий даража сифатларидан орттирма, қиёсий ва озайтирма сифатлар ҳосил қилинг.

Яхши, баланд, паст, катта, қизик, ёқимли, ширин, чаққон, сезгир, бахтли.

Топшириқлар.

1. Озайтирма, орттирма ва қиёсий даража сифатлари иштирокида гаплар тузинг.
2. Сифат даражаларининг ҳосил бўлишини изоҳланг ва мисоллар келтиринг.

293-машқ. Берилган матнларни ўқинг ва сифат сўз туркумини аниқланг.

Буларнинг бари нега керак?

Фазога учиб саноати технологик қийин ҳамда кўп маблағ талаб этадиган, кичик хато туфайли инсонлар ҳаётига хавф солувчи саноат ҳисобланади. АҚШ Конгресси ҳамда Молия вазирлиги доимо NASA бюджетини қисқартишга уринишади, бироқ шундай бўлса-да, “Orion” дастурида амалга оширилаётган ишлар анча қимматга тушмоқда (100 млрд. доллар).

Марсга парвоз доирасида амалга оширилаётган ишлар эса турли мамлакатлар ёки хусусий компаниялар ҳамкорлигида амалга оширилиши мўлжалланган. Бу ишда Хитой ва Ҳиндистоннинг улкан ҳисса қўшиши назарда тутилган.

Бу геосиёсий муаммоларни келтириб чиқариши мумкин. Чунки Россия Халқаро фазовий ҳамкорликни 2020 йилдан сўнг молиялаштиришга қарши чиқди. Марсга уюштирилаётган парвоз бир қанча саволларга жавоб талаб этади. Масалан, борт қандай қувватлантирилади ёки қизил сайёрада қўлга киритилган нарсалардан қайси давлат фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади каби.

Бироқ бу ишлар инсонларга юқори тезликда ишловчи интернетни тақдим этиши ёки тиббиётда фазо радиацияларини ўрганишга ёрдам бериши мумкин. Бир қарашда бу “мукофот”лар арзимасдек кўринади, аммо начора, биз табиат олдида, само олдида доим ожизмиз.

Топшириқлар.

1. Матн мазмунини ўз сўзларингиз билан ҳикоя қилинг ва сифат даражаларини тушунтиринг.
2. Сифат даражаларининг асосий белгиларини матндан топинг ва уларни изоҳлаб ёзинг.

61-63-дарс. АҚЛУ ФАРОСАТ, ИЛМУ ҲУНАР – ИНСОНИЙ ФАЗИЛАТ

294-машқ. Қуйидаги гапларни ёзинг ва сифат даражаларини аниқланг.

1. Унумли меҳнат давлат келтиради. 2. Одамнинг юзи офтобдан иссиқроқ, меҳрлироқ кўринади. 3. Тўғри одам эгри одамдан ор қилади. 4. Усти ялтироқ, ичи қалтироқ. 5. Интизомли лашкар енгилмас. 6. Яхшидан боғ қолади, ёмондан доғ қолади.

Топшириқлар.

1. Оддий даража сифатларининг ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Гапларни таҳлил қилинг ва сифатларнинг гапдаги вазифасини изоҳланг.

295-машқ. Матнни ўқинг ва биринчи абзацини кўчириб сўз туркуми юзасидан таҳлил қилинг.

Фарзанд ота-онадан доим қарздор

Азиз болажонлар, шуни билингларки, атрофингиздаги болалар, ўрта ва катта ёшдаги кишилар марҳаматли ва шафқатли бўлишлари мумкин. Аммо ҳеч бир киши сизларга ота-онангиздек садоқатли бўлолмайди, ҳеч ким ота-онангиздек хизмат йўлида машаққат чекмаган. Ота-онангиз ҳамиша сизларнинг баркамол ва солиҳ бўлишингизни хоҳлайдилар.

Ота-онангиз сизларни парвариш қилишда иссиқ-совуққа чалинтирмай, соғ-саломат, одобли ва илмли бўлишингизда чеккан машаққатларини, тортган кулфатларини, ўзи емаса ҳам сизларга едириб-ичирганини унутманг. Ҳамиша уларнинг розилиги йўлида хизмат қилинг ва ҳурматларини жойига қўйинг. Шуни унутмангки, ота-онангизнинг сизлардан

умиди катта. Улар сизларни қадрли ва ҳурматли, улуғ кишилар бўлишингизни ҳамиша умид билан кутиб турадилар. Шундай экан, фурсатни қўлдан бой берманг. Ҳар соат ва кунни ғанимат билиб, ота-онангиз кўнглини кўтариш, хурсанд қилиш ҳаракатида бўлинг. Заиф ва нимжон вақтингизда ота-онангиз тарбиялари туфайли сизлар одамга айландингиз ва ўсиб вояга етдингиз. Шундай экан, ота-онага бунинг эвазига доим яхшилик қилиб, уларнинг дуоларини олиш керак.

Азиз болалар, ота-она дийдорини ғанимат билинг. Бугун ота-онамиз олдимизда, белимизга қувват, ғам ва хурсандчилигимизга шерик бўлиб туришибди. Шундай экан, уларни қадрига етиш керак.

Топшириқлар.

1. Матндаги гапларни таҳлил қилинг ва сифат даражаларини аниқланг.
2. Сифатларнинг гапдаги вазифаларини таърифланг.

296-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг ва кўчиринг.

Ҳотамнинг бир энг учқур, қора оти бор экан. Ана шу отнинг донғи Рум подшоҳининг қулоғига етибди. Подшоҳ билимли, доно, ақлли бир кишига ўн кишини қўшиб, Ҳотамнинг уйига юборибди. Ҳотам уларни ниҳоятда нозик табиат билан кутиб олибди. Доно киши шоҳнинг мақсадини аниқроқ, тўғри тушунтирибди.

Топшириқлар.

1. Сифатларни топинг ва даражаларини аниқланг.
2. Сифатларнинг гапдаги вазифасини тушунтиринг.

297-машқ. Сифат даражаларини қатнаштириб «Илму ҳунарли инсон – ҳамиша ғолиб» мавзусида ижодий матн яратинг.

298-машқ. Гапларни ўқинг ва сифат даражаларини аниқлаб ёзинг.

1. Енисей дарёси бошқа дарёларга қараганда кенгроқ, узунроқ ва каттароқдир. 2. Эчкининг сути сигир сутига нисбатан ниҳоятда ёғли, қўй сути эса улардан қуюқроқ бўлади. 3. Булбулнинг сайраши ёқимли, бошқа қушларнинг сайраши хийла ёқимсизроқ бўлади. 4. Шаҳримиздаги энг узун йўл Абай шоҳ кўчаси бўлади. 5. Байрамга ним пушти пуфаклар, сарғиш гуллар, ниҳоятда гўзал капалаклар, оппоқ кабутарлар ҳозирланди.

Топшириқлар.

1. Қиёсий даража сифатларини таърифланг.
2. Сифатларнинг гапдаги вазифаларини изоҳланг.
3. Озайтirma сифатларни аниқланг ва изоҳ беринг.

299-машқ. Гапларни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

1. Байкал – дунёдаги энг чуқур кўл. 2. Керакли тошнинг оғирлиги йўқ. 3. Эл ширин уйқуга чўмган эди. 4. Қизил, сариқ, оқ сапсаргуллар чаман бўлиб очилибди. 5. Қалинроқ, силлиқроқ китоб Севаранинг қўлида эди. 6. Тарвуз каби думалоқ, тўни кўк, белбоғи қизил, дўпписи оқ. (*Топишмоқ*) 7. Раҳим Ботирга қараганда кучлироқ, бақувватроқ кўринади. 8. Қозим ним пушти, хийла оқ, сарғиш гуллардан ясалган гулдастани онасига тутқазди.

Топшириқлар.

1. Оддий даража ва қиёсий даража сифатларини аниқланг ва таққосланг.
2. Орттirma даража сифатларини топинг ва изоҳ беринг.

Қиёсий даражадаги сифатларининг -роқ қўшимчаси билан ҳосил қилинишини ва белгининг бошқаларга қараганда ортиқ ёки камлигини билдиришини ўрганадилар.

300-машқ. Қуйидаги сифатлардан аввал қиёсий, сўнгра орттирма ва озайтирма сифатлар ҳосил қилинг ва уларни бир-бирига таққослаб ёзинг.

Яхши, ширин, катта, баланд, юксак, юқори, узун, кенг, аччиқ, буюк, гўзал, чиройли, хатосиз, ишчан, тинчликсевар, халқпарвар, меҳмондўст, одобли, ахлоқли, кекса, тоза.

Топшириқлар.

1. Қиёсий даража сифатлари иштирокида гаплар тузинг.
2. Орттирма даража сифатларига изоҳ беринг.
3. Озайтирма сифатларнинг ҳосил бўлишини изоҳланг.

301-машқ. Гапларни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

1. Китоб буюк кучдир. 2. Дунёда ҳалол одамдан ҳам буюкроқ зот йўқдир. 3. Мовий осмонда кул ранг, қорамтироқ булутлар сузмоқда. 4. Кекса шифокор Муаттарни остонада учратди. 5. Кўм-кўк осмон шишадек тиниқ эди. 6. Султонмурод шеърни ниҳоятда гўзал ўқиди. Навоий уч-тўрт ёшидан гўзал шеърларни ёд олганди. 7. Хонага кексароқ аёл кирди. 8. Тип-тиниқ, зилол сув тоғдан оқиб келарди. 9. Тоғ йўлининг энг гаштли жойи бошланди. 10. Бу ерларнинг ҳавоси бир оз салқинга ўхшайди.

Топшириқлар.

1. Сифатларнинг даражаларини аниқланг ва изоҳланг.
2. Оддий, қиёсий ва орттирма, озайтирма сифатларнинг фарқларини тушунтиринг. Ҳар бир сифат даражаси бор гапларни алоҳида ёзинг.

Бир нарсадаги белгининг бошқа нарсадаги шундай белгидан ортиқ камлиги қиёсий даража дейилади. Масалан: Узунроқ, баландроқ, кенгроқ. Қиёсий даража сифатлари -роқ қўшимчасини қўшиш билан ҳосил қилинади.

302-машқ. Гапларни ўқинг ва кўчиринг.

1. Ота юртимизнинг бу куни чиройли, бахтли, эрта-си ва индини яна бахтлироқ, чиройлироқ, гўзалроқ бўлади.
2. Тўғри одам эгри сўздан ор қилади.
3. Тўғрироқ ишни аниқ, яна ҳам пухтароқ бажарсанг, эл олдида уятга қолмайсан.
4. Саёҳатчилар бугун тоғнинг баланд чўққисига чиқдилар.
5. Эртага уларни бундан баландроқ, юксакроқ тоғ чўққилари кутмоқда.

Топшириқлар.

1. Сифат даражаларини аниқланг ва ҳосил бўлишини тушунти-ринг.
2. -роқ қўшимчали сифат даражаларига таъриф беринг ва мисол-лар келтиринг.

303-машқ. Қуйидаги сифатларга (-роқ) қўшимчасини қўшиб, қиёсий даражали сифатлар ҳосил қилинг.

Чаққон, баланд, ақлли, ишсиз, ўткир, сезгир, кескир, тошқин, бақувват, тиришқоқ, бамаъни, беҳабар, билағон, учқур, чопқир.

Топшириқлар.

1. Сифат даражаларини ҳосил қилиб, улардан сўз бирикмалари тузинг.
2. Сўз бирикмалари асосида гаплар ҳосил қилинг.

Орттирма даража сифатларининг белгини бир-бири-дан фарқ қилишдаги ўрни, бу сифатларнинг белгини ортиқлигини кўрсатиши ҳақида билишимиз лозим.

304-машқ. Матнни ўқинг ва кўчириб ёзинг. Матн мазмунига ўз муносабатингизни билдиринг. Сиз онангизга қандай муносабатдасиз? Синфдошингиз билан фикр алмашинг.

Бир куни Вазира онаси билан дўконга борди. Онаси харид қилаётганда Вазира бошқа нарсаларга қизиқиб, энг чирой-

ли қўғирчоқларнинг олдига келиб қолди. Онасини излади, аммо ҳеч қайси бўлимдан тополмади. Ўпкаси тўлиб йиғлади, дум-думалоқ, маржон ёшлари тиниқ юзларини ювиб тушарди. Шу пайт унинг қаршисига кузатувчи амаки келиб, ундан йиғлашининг сабабини сўради. Атрофга одам тўпланди. Буларнинг орасидан ҳам қизча онасини қидирди, аммо улардан дарак бўлмади.

– Ойинглар қанақа эдилар? – деб сўради шу одамлардан бири. Вазира эса йиғидан бир зум тўхтаб:

– Менинг ойижоним, ҳаммадан ҳам чиройли, энг оқила, ниҳоятда одобли, энг меҳрибон, энг гўзал оналардан бири эди, – деди. Одамлар Вазиранинг онасига берган таърифидан ажабланмадилар.

Оналар дунёда ҳаммадан ҳам гўзал, энг дилбар, энг ақлли, энг меҳрибон, тенги йўқ ҳусн ва латофатга эгадирларки, таърифи учун сўзлар озлик қилур...

Топшириқлар.

1. Сифат даражаларини аниқланг ва таърифланг.
2. Орттирма даража сифатларининг ҳосил бўлишини мисоллар билан тушунтиринг.
3. Сифат даражаларининг фарқларини изоҳланг.

305-машқ. Қуйидаги сифатларга берилган сўзлардан синонимлар топинг ва кўчиринг.

Батафсил, **виждонли**, иноқ, одобли, **ишчан**, катта, кучли, лапашанг, дангаса, охирги, **сахий**, сезгир, хасис, хавфли, чиройли, қобилиятли, истеъдодли, яхши, узоқ, **қувноқ**, мазали.

Топшириқлар.

1. Уч гуруҳ ташкил этинг: биринчи гуруҳ оддий сифатлардан қиёсий, иккинчи гуруҳ орттирма, учинчи гуруҳ эса озайтирма сифатлар ҳосил қилинг.
2. Шу сифатлар иштирокида сўз бирикмаларини ва гапларни тузинг.
3. Ажратилган сифатларнинг антонимларини топинг.

Сўзлар: талантли, гўзал, кўркем; шод, хушчақчақ; хуррам, хушвақт; бахил, зиқна, қурумсоқ; хавотирли, хатарли; олис, йироқ; зийрак, ҳушёр, ҳикматли, хотам, танти; сўнгги, ке-

йинги; ҳаёли, андишали, иболи, ориятли; лаззатли, хушхўр, тотли; бўшанг, ношуд, ландовур; бақувват, улуг, буюк, гигант; ҳаракатчан, ғайратли; аҳил, иттифоқ, тотув; соф дил; тўлиқ, мукаммал.

Нарса-буюм белгисини бошқа нарса-буюмдаги шундай белгидан ортиқ эканлигини билдирадиган даража орттирма даража дейилади. Орттирма даража сифатлари: жуда, ниҳоят, энг каби сўзлар билан ҳосил қилинади. Масалан: жуда катта, ниҳоятда гўзал, энг юқори.

306-машқ. Гапларни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

1. Яхши гаплар ва ўринли ишлар энг ақлли, энг билимли инсонларда бўлади. 2. Дарахтлар олисдан тоғлардан ҳам баланд кўринади. 3. Хоразмнинг қовунлари ниҳоятда ширин бўлади. 4. Энг баланд бинолар АҚШдагина бор экан. 5. Энг тиниқ, энг ширин сув булоқ суви эди. 6. Меҳнатнинг нони энг ширин, ниҳоятда тоза нон бўлади.

Топшириқлар.

1. Гаплардан сифатларни аниқланг.
2. Сифатларнинг даражаларини топинг ва изоҳланг.
3. Орттирма даража сифатларининг ҳосил бўлиши ва хусусиятларини мисоллар билан тушунтиринг.

307-машқ. Матнни ўқинг, сифатларини аниқланг.

Ниҳоятда узоқ яйловларда бўлганмисиз? Энг баланд қорли тоғлар остидаги бахмал ўтлоқларда пода-пода қўйларни, саман отларни ўтлатиб юрганмисиз? Ям-яшил жилғаларда ёйилиб юрган кул ранг, қора қўй-қўзилар, оппоқ эчкилар, энг учқур тойлар ва ғўнонларни ўтлатганмисиз? Ажойиб, ниҳоятда табиат ошиғи бўлган чўпонлар билан суҳбат

қурганмисиз? Уларнинг ҳаёти ниҳоятда қизиқ воқеалар билан тўлгандир.

Мен сизга юртимизнинг узоқ тоғли қишлоқларидан бирида ўсган, беғубор яйлов ҳавосида чиниққан, бир неча бор йиртқич ҳайвонлар ҳужумига йўлиққан, энг қўрқмас, ниҳоят камтар, хийла қайсар, бир оз ўжар бола ҳақида ҳикоя қилмоқчиман. Унинг номи – Шерали.

Топшириқлар.

1. Матндан орттирма ва қиёсий даражали сифатлари бор гапларни алоҳида ёзинг.
2. Орттирма ва қиёсий сифатларни бир-бирига таққосланг ва фарқларини изоҳланг.

308-машқ. Матн билан танишиб, сарлавҳа қўйинг. Асосий ғоясини аниқланг.

Инсоният пайдо бўлибдики, инсон ҳамиша одамийлик қиёфасини, феъл-атворида ўзига ярашадиган хатти-ҳаракатларни, у ёки бу фазилатларни мужассамлаштиришга интилган. Ҳозирги замон кишисидаги одоб, хулқ-атвор қоидалари асрлар давомида таркиб топиб, такомиллашиб келган. Бу фазилатлар ҳар бир одамнинг ўзини тута билишида, хатти-ҳаракатида, муомала-муносабатида ўз ифодасини топган...

Инсон боласи бир-биридан ақлу фаросати, яхши фазилати, муомала-муносабати, илм-ҳунари, ор-номуси, хулқ-атвори билан фарқ қилади. Яхши сўз туфайли илиқ муомала инсонга ҳузур-ҳаловат бағишлайди, ўртада яқинлик, дўстлик ипларини боғлайди. Ёмон сўз, совуқ муомала кишининг ғазабини қўзғайди, ўртага совуқчилик, адоват солади, одамга бўлган ишонч, эътиқод йўқолади. Натижада ҳамма нарсага бефарқлоқайдлик келиб чиқади. Шунинг учун ўйлайманки, ...

Топшириқлар.

1. Матнни ўз фикр-мулоҳазаларингиз билан давом эттиринг.
2. Матн таркибидаги гаплардан белгини билдирувчи сўзларни топиб, уларнинг белгисини қиёслаб, орттириб ёзинг.

IX БЎЛИМ. КОИНОТ СИРЛАРИ

64-66-дарс. КОИНОТ ВА ҚУЁШ СИРЛАРИ

Сифатлар нарс-буюмлардаги бир хил белгининг ортиқ-камлиги жиҳатидан фарқланади: кап-катта, қип-қизил, жиққа ҳўл; кўкимтир, нимпушти.

309-машқ. Матнни ўқинг ва мазмунини ўз сўзларингиз билан тушунтиринг.

Самарқанд нонларидаги коинот сирлари

Самарқанд нонларида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган коинот сирлари борки, беихтиёр ҳайратдан ёқа ушлаб қоласиз. Барча ҳунармандчилик этнографик ашёларда, халқ амалий санъатида бўлгани каби Самарқанд нонларида қуёш, ой ҳамда юлдузли осмон сирларини кўриб туриб ўтган

авлод ва аجدодлар салоҳияти, ижодига тасаннолар айтганингиз келади.

Энди нега нонга седана сепишади? Албатта мухлисларимиз қорин дам бўлмаслиги, овқат ҳазм бўлиши ноннинг сифати, харидорлигини ошириш учун седана сепишади дейишади, бироқ...

Топшириқлар.

1. Матн мазмунига мос саволлар тузинг ва фикрингизни изоҳланг.
2. Самарқанд нонлари матнини кўчиринг ҳамда давом эттиринг: “бироқ...” нима бўлиши мумкин, Интернет манбаларидан фойдаланинг.

310-машқ. Шеърни ифодали ўқинг. Белгини билдирган сўзларни топинг ва уларга қарама-қарши маъноли сўзларни топинг.

Қуёшнинг нури

Биз – Қуёшнинг нуримиз,
Тонгда туриб кўрингиз.
Бизни қанча севсангиз,
Узун бўлар умрингиз.
Биз – Қуёшнинг нуримиз,
Дунёнинг суруримиз.
Ҳаёт деган лолани
Ўпибгина юрибмиз.

Биз – Қуёшнинг нуримиз,
Бизни яхши кўрингиз.
Кафтингизга тўлдириб
Мириқиб симирингиз.
Биз – Қуёшнинг нуримиз,
Беғубормиз, тўғримиз,
Сиз ҳам софсиз, болалар,
Узун бўлар умрингиз!

Топшириқ.

Қуёш сўзига унинг белгисини билдирувчи сўзлар топиб ёзинг.

Ёзиш

311-машқ. Расмни диққат билан кузатинг. Сарлавҳа қўйиб, ҳикоя тузинг.

Савол ва топшириқлар.

1. Расмга қараб ҳикоя тузишдан аввал 5-6та калит сўзларни белгиланг.

2. Ҳикояни ниманинг тасвири баён этишдан бошлаган бўлардингиз?

3. Тузган гапларингизда сифатнинг оддий, қиёсий ва орттирма даражаларидан фойдаланинг ва уларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.

312-машқ. Қуйидаги -роқ,-гина, (-қина,-ғина) -иш,-имтир, қўшимчалари билан озайтирма сифатлар ҳосил қилинг.

Оппоқ, баланд, сариқ, ширин, катта, қизиқ, қизил, яшил, кузги, ақлли, ишчан, меҳрли, қаттиқ, сезгир, сахий, аччиқ, лаззатли, тотли, кичкина, сероб, бақувват, мард.

Топшириқлар.

1. Озайтирма сифатлар ясанг ва уларни тушунтиринг.

2. Озайтирма сифатларнинг қиёсий, орттирма сифатлардан фарқини изоҳланг.

3. Тузган озайтирма сифатлар иштирокида гаплар тузинг.

Озайтирма сифатлар ўзакдан англашилган рангнинг, белгининг озлигини, камлигини билдиради.

Озайтирма сифатлар:

1. Рангни ифодалаган сифат ўзак-негизига: -роқ, (торроқ), -иш (оқиш), -имтир (-мтир), (кўкимтир, қорамтир) қўшимчасини қўшиш орқали ясалади.

Рангни ифодаловчи сифат ўзак негизидан олдин: оч (оч сариқ), ним (нимпушти) сўзларини келтириш ёрдамида ҳам ясалади ва оч сўзи билан ясалган сифатлар ажратилиб, ним сўзи билан ясалган сифатлар қўшиб ёзилади.

2. Ўзак-негиздан англашилган белгининг кучсизлигини билдирувчи -гина (-кина, -қина) қўшимчаси билан ҳосил бўлади. Ўзак-негиз к ёки г товушлари билан тугаган сўзларга -кина, г ёки қ билан тугаган сўзларга -қина шаклида қўшилади ва шундай ёзилади. Масалан: кичкинагина, кичиккина, юмшоққина.

313-машқ. Қуйидаги гапларни ёзинг ва сифат даражаларини изоҳланг.

1. Болалар оч қизил, сарғимтир, қизғиш қоғоздан байроқ-чалар тайёрладилар. 2. Сал кул ранг чанг қорамтир осмонга кўтарилди. 3. Ҳовлидан болаларнинг бир оз шўх, сал қувноқ овозлари эшитилди. 4. Мусобақа бизнинг кайфиятимизни хийла баландроқ кўтарилишига сабаб бўлди. 5. Бир ўлкаки, бутун тоғи – кон, тупроқлари сап-сарик олтиндир. 6. Бахмал қирлар, кенг пахтазорлар, бепоён яйловлар кўм-кўк.

Топшириқлар.

1. Озайтirma сифатларни аниқланг ва ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Озайтirma сифатларнинг ўзига хос белгиларини мисоллар билан изоҳланг.
3. Озайтirma сифатларнинг орттirma, қиёсий ва оддий сифат даражаларидан фарқланишини таърифланг.

314-машқ. 1. Матнни ўқинг ва мазмунини баён этинг.

2. Матндан сифатларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.

Ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Қуёш нега нур сочади? Қуёш системаси нима? Нега Қуёш системаси айнан шундай кўринишга эга?

Кечаси нур сочадиган юлдузлар ва кундузи оламни мунаввар этадиган Қуёш бир хил эканига ишониш қийин.

Қуёш ҳам Ерга яқин юлдуздир. Ердаги ҳаёт Қуёшга боғлиқ эканини ҳаммамиз яхши биламиз. Қуёш нури тафтисиз Ерда ҳаёт вужудга келмас эди. Қуёш нури тафтисиз ўсимликлар ҳам, ҳайвонлар ҳам, одамлар ҳам бўлмас эди.

Қуёш диаметри – кўндаланг ўлчами 1 400 000 км юлдуздир. Бу кўрсаткич ернинг диаметридан 109 марта катта. Қуёш билан ер ўртасидаги масофа 150 000 000 км.дир. Қуёшнинг массаси Ерникидан 1 300 000 марта оғирдир. Лекин қизиғи шундаки, Қуёш Ер сингари қаттиқ жисм эмас. Буни исбот қилиш осон: Қуёш юзасидаги ҳарорат Цельсий

шкаласи бўйича 6000 даражага етади. Бундай иссиқликда ҳар қандай металл ёки тош газга айланиб кетади, шунинг учун Қуёшнинг таркиби газдан иборат!

Илгари одамлар қуёш нури, тафти ёниш натижасида пайдо бўлади, деб ҳисоблашар эди. Аммо Қуёш юзаси юз миллионлаб йиллардан бери ҳаддан ташқари иссиқ бўлиб кетаётгани инobatга олинса, ҳеч нарса бу қадар узоқ ёнмаслиги маълум бўлади.

Бугунги кунда олимлар Қуёш атом бомбасидаги каби иссиқлик ажратиб чиқаради, деган хулосага келишди. Қуёш материяни энергия – қувватга айлантириб беради.

Бу жараён ёнишдан фарқ этади. Ёниш вақтида материя бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтади. Катта миқдордаги энергияни ҳосил қилиш учун жуда оз миқдордаги материя кифоя қилади. 28 грамм материя ажратиб чиқарадиган энергия 1 миллион тоннадан ошиқ тоғ жинсларини эритиш учун етарлидир.

315-машқ. Қуйидаги расмлардан фойдаланиб, коинот ва ундаги jismlar ҳақида фикр билдиринг. Калит сўзларни танлаб ёзинг.

Савол ва топшириқлар.

1. Коинот ҳақида қандай маълумотларга эгасиз?

2. Интернет манбаларидан фойдаланган ҳолда коинот, фазо ҳақида тақдимот тайёрланг.

3. Коинотга қандай қилиб саёҳат қилиш мумкин?

4. Тузган гапларингизда сифат турларидан фойдаланинг ва уларнинг бир-биридан фарқларини таърифланг.

5. Аслий сифатлар ҳақида маълумот беринг.

316-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва кўчиринг.

1. Қорамтир булутлар қуюқлашиб, тобора пастлашмоқда эди. 2. Толларнинг кўм-кўк, қалингина барглари шамолда шивирламоқда. 3. Бу ер қишлоқнинг энг баҳаво жойларидан бири бўлади. Кун бениҳоя иссиқ, ишларим жуда тиғиз; бир соат ҳам бўш вақт йўқ эди. 4. Ям-яшил далалар, ранго ранг лолалар билан безанган қирлар, оппоқ, қийғос гуллаган ол-мазорлар ҳар қандай кишининг кўнгил ғуборини йўқотади. 5. Аҳволи ғоят мушкул, чалкаш воқеалар жуда бисёр бўлди. 6. Қирлар ва тепаликлар тепа ям-яшил дарахтлар билан қопланди.

Топшириқлар.

1. Кучайтirma сифатларни топинг ва уларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Кучайтirma сифатларнинг бошқа сифатлардан фарқини изоҳланг.

317-машқ. Матнни ўқиб, фикр-мулоҳаза юритинг.

Қуёш системаси нима?

Ҳойнаҳой, “учар ликопчалар” ва ўзга дунёлардан келган ғайриоддий мавжудотлар тўғрисида эшитган бўлсангиз керак. Уларнинг ҳақиқатан ҳам мавжудлиги дарғумон, бироқ бундай ҳодисалар рўй бериши эҳтимолдан узоқ эмас. Гап шундаки, Қуёш системаси унга ўхшаш миллионлаб системалар бўлиши эҳтимолдан холи бўлмаган Коинотнинг увоққина бир заррасидир.

Қуёш системаси ўз ичида Қуёш ва унинг тортишиш кучи натижасида атрофида айланадиган барча жисмларни қамраб олади. Бизнинг Қуёш системамиз таркибига унинг тортишиш кучи таъсирида бўлган сайёралар, йўлдошлар, астероидлар ва кометалар киради. Ер тўққиз сайёранинг биридир.

Сайёралар ўлчами ва бошқа кўрсаткичлари бўйича бири-бирдан фарқ қилади ва Қуёшдан турли хил узоқликда жой-

лашгандир. Меркурий Қуёшга энг яқин ва энг кичик сайёра-дир. У 88 кеча-кундуз давомида Қуёш атрофида бир марта айланиб чиқади. Ундан кейинги сайёра Венера – Чўлпон бўлиб, Қуёшдан 108 млн.км узоқликда жойлашган ва унинг атрофида 225 кеча-кундузда бир марта айланиб чиқади. Учинчи сайёра Ер эса Қуёшдан 150 млн. км. узоқликда жойлашган. Кейинги сайёра Марс – Миррих билан Қуёш ўртасидаги масофа – 228 млн. км. Унинг Қуёш атрофида бир марта айланиб чиқиш вақти 687 кундир.

Сўнгра Қуёш системасидаги энг катта сайёра – Юпитер – Муштарий келади, унинг тўлиқ айланиб чиқиш вақти – 12 йил, Сатурн – Зуҳалники эса – 29,5 йил. Сўнгги уч сайёра – Уран, Нептун ва Плутон Қуёшдан шу даражада олисдаки, уларни оддий кўз билан кўриб бўлмайди.

Топшириқлар.

1. Қиёсий сифатларни топинг ва матн мазмунини ўз сўзларингиз билан қайта ҳикоя қилинг.
2. Сифат даражаларининг ҳосил бўлишини тушунтиринг.
3. Сифатлари бор гапларни кўчиринг.

Ўзак-негиздан англашилган белгининг ортиқлигини билдирган сифатлар кучайтирма сифатлар дейилади.

Кучайтирма сифатлар:

1. Рангни англатадиган сифатларнинг бош қисмига *n* ёки *m* товушларидан мос келгани билан бирга такрорлаш воситасида ясалади. Масалан: сап-сарик, ям-яшил. Ёзувда бундай сифатлар орасига чизиқча қўйилади.
2. Сифатларнинг биринчи бўғини асосий сифатдан олдин такрорланади ва орасига чизиқча қўйиб ёзилади. Масалан, дум-думалоқ.
3. Сифатдан олдин тўқ, жуда, гоят, ниҳоятда, жиққа, тим, гирт каби сўзларни келтириш ёрдамида ҳосил қилинади ва ажратиб ёзилади. Масалан: тўқ қизил, жиққа ҳўл, тим қора, гирт аҳмоқ.

318-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва кўчиринг.

1. Усти жик ҳўл бўлган болалар ёмғирдан уйларига чошиб кирдилар. Қизалоқнинг тим қора кўзларида сезгирлик пайдо бўлди. Сап-сарик олмалар, қип-қизил гилослар, тўқ қизил олчалар, пак-пакана беҳилар дастурхон кўрки бўлди. Ғоят иссиқ нонлар нонуштада берилади. Болалар чироқларни синдириб ғирт беадаблик қилдилар. Тим қоронғида ариқдан чиқолмай қийналаётган қарияга ёрдамлашдик. Жикқа ҳўл кийимларини тезда алмаштиришга ёрдамлашдик.

Топшириқлар.

1. Кучайтirma сифатларни аниқланг ва ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Кучайтirma сифатларнинг орттirma сифатларга ўхшашлигини мисоллар билан изоҳланг.

319-машқ. Матнни ўқинг, сарлавҳа топинг. Матн нима ҳақда? Мулоҳаза юритинг. Матнни кўчириб, сифатларнинг гапдаги вазифасини аниқланг.

Атроф оппоқ қорлар билан қопланган. Совуқ юзларни аста сийпалайди. Мактабдан келаётган Элдор чорраҳага етганда бир кишининг ердан алланиманидир қидираётганини кўрди. Элдор дарҳол ёрдамга шошилди ва унинг узунгина, энг зарур ҳассасини олиб қўлига тутқазди. Қария Элдорнинг бу ажойибгина ишидан хурсанд бўлди ва миннатдорчилик билдирди. Қария Элдорнинг ўқиш жойи ва нималар билан шуғулланишини сўраб олди. Уларнинг суҳбатлари ниҳоятда қизиқ мавзуларда бўлди. Қария Элдордан мусиқага қизиқиши борлигини билгач, ўзи бошқарадиган тўғаракка аъзо бўлишини таклиф этди. Элдор бу суҳбатни узоқ вақт ёддан чиқармади.

Топшириқлар.

1. Сифат даражаларини аниқланг ва уларнинг фарқли белгиларини мисоллар билан изоҳланг.
2. Кучайтirma сифатларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.

Сифатларнинг ҳам бошқа сўз туркумларидан ясалишини, уларнинг туб, ясама, содда ва қўшма сифатлар ҳосил қилишини ўрганадилар.

Қуйидаги сифатларнинг ҳосил бўлишини таърифланг:

- ли; ақлли, юзли, инсофли, кулгили;
- сиз; одобсиз, ишсиз, кўнгилсиз;
- чил; эпчил, изчил, дардчил;
- чан; ишчан, синовчан, кўнгилчан;
- аки; қалбаки, юзаки, оғзаки;
- ий(-вий); оилавий, тарбиявий, тарихий, оммавий;
- симон; тухумсимон, шарсимон, одамсимон, озуқасимон;
- лик; кўрпалик, қишлик, фарғоналик, шимкентлик;
- ги,(-ки,-қи): ёзги, қишки, эрталабки, ички;
- бе; беғубор, бефойда, бесабр, беҳабар;
- но; номаъқул, ноўрин, ноинсоф, нотинч;
- сер; серсув, серғайрат, серунум, серҳосил;
- ба; бақувват, бамаъни, бадавлат.

Топшириқлар.

1. Юқоридаги қўшимчалардан ҳосил бўлган сифатлар иштирокида гаплар тузинг ва ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Ясама сифатлар ҳақида фикр билдиринг.

320-машқ. Қўшимчалар билан ҳосил бўлган сифатларни тушунтиринг.

-к, -қ, -ик, иқ, -уқ, -ук,-ак; чанқоқ, ботқоқ, тиришқоқ, ёпишқоқ, тойғоқ, қуюқ, юмуқ, бўлак;

-чоқ, -чак, -чиқ; куюнчак, тортинчоқ, эринчоқ, мақтанчоқ, сирпанчиқ;

-ғин, -ғун, -кин, -қин; сўлғин, кескин, сотқин, жўшқин, турғун;

-ағон; билағон, чопағон, қопағон;

-мон; билармон, устабузармон, ўлармон;

-қир, қур, -ғир, -ғур, -кир, -гир; чопқир, сезгир, ўткир, топқир, бўлмағур, учқур, олғир, кескир, олғир.

Топшириқлар.

1. Феълдан қўшимчалар билан ҳосил қилинган ясама сифатлар иштирокида сўз бирикмалари ҳосил қилинг.
2. Сўз бирикмалари билан гаплар тузинг. Сифатларнинг ҳосил бўлиш усулини таърифланг.

67-68-дарс. ФАЗО ВА ФАЗОГИРЛАР

321-машқ. Матнни диққат билан овоз чиқариб ўқинг. Ўз мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.

Самога биринчи бўлиб қилинган тарихий парвоз бутун инсоният тарихида оламшумул воқеа бўлди. Бу ҳайратомуз парвоз 1961 йил 12 апрель куни рўй берган эди. Совет Иттифоқининг фуқароси Юрий Алексеевич Гагарин одамзод тарихида биринчи бўлиб космик бўшлиққа йўл очди.

Космонавтнинг онаси – Анна Тимофеевна Гагарина оддий, заҳматкаш аёл эди. Умрининг сўнгги йилларида, у ўғли Юрий ҳақида катта китоб ёзиш билан машғул бўлди. Анна Тимофеевнанинг «Қалб хотираси» китоби ҳам Онанинг фарзандини, оламга машҳур бўлган, аммо умрининг охиригача

камтар, оддий ва улўғ инсон бўлиб қолган фарзандини қўмсаш ҳисси билан тўлиқ.

“Ўғлимнинг иши ҳақида фақат бир нарсани билар эдик. У эртадан-кечгача иш билан банд, зўр бериб ўқияпти, спорт билан шуғулланаяпти, қандайдир синовлар-

дан ўтаяпти. Ҳарбий учувчи сир сақлаши керак. Шу боисдан биз ҳар нарсани суриштириб уни қийнамасдик.

Энди эсласам, кунлардан бирида космосга тирик одамни чиқариш ҳақида гап айланибди. Ўша кезлари самога космик аппаратда итларни чиқариб, синашаётган эди».

Бир сафар Юранинг опаси Зоя гап қистириб қолди.

– Бу кетиши бўлса одам ҳам учади шекилли?

– Учади! – деди Юра баланд овозда.

Гапга Алексей Иванович аралашди.

– Нима, сен учмоқчимисан?

Йўқ, бу саволда Юранинг режаларини билиш истаги йўқ эди. Ҳамма гап шундаки, дадаси Юранинг гап оҳангидан мақтанчоқликка ўхшаган нарсани сезгандек бўлди. Шунинг учун гапга аралашди.

– Агар шу вазифани менга топширишса, учавераман, – деди Юра дадасига.

– Ҳай-ҳай-ҳай, учармиш! – деди Алексей Иванович таънаомуз оҳангда. – Бунақа ишларни олимлар эплайди. Сенга йўл бўлсин!

Юра хафа бўлмади. Кулиб қўя қолди. Алексей Иванович ҳам ҳар қалай ўғлини тартибга чақириб қўйганидан мамнун бўлди.

Савол ва топшириқлар.

1. Юранинг шундай инсон бўлиб етишишида кимнинг ҳиссаси бор деб ўйлайсиз?
2. Космонавт бўлиш учун инсонда қандай фазилатлар мужассам бўлиши керак? Шу ҳақда гуруҳларда муҳокама юритинг.
3. Сифатларни аниқланг ва уларнинг ҳосил бўлишини изоҳланг.
4. Матнга сарлавҳа топинг ва ижодий баён ёзинг.

322-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

1. Байрамга онамлар нимпушти кўйлак совға қилдилар.
2. Навоий бир оз қоронғи, пастаккина уй олдида тўхтади.
3. Акбарнинг иши уйдан хийла узоқ жойда экан. Сал яшил ўтлар орасида қизил қизғалдоқлар очилиб турарди.
4. Тоғ

чўққиси каби бўлма, инсонлар кўзингга кичкина бўлиб кўринади, сен ҳам уларга кичкина кўринасан. 5. Қорамтир осмонда юлдузлар сал ялтиради. 6. Бир оз суви қочган нонни олибди, у сал қота бошлабди.

Муаллифлар

Топшириқлар.

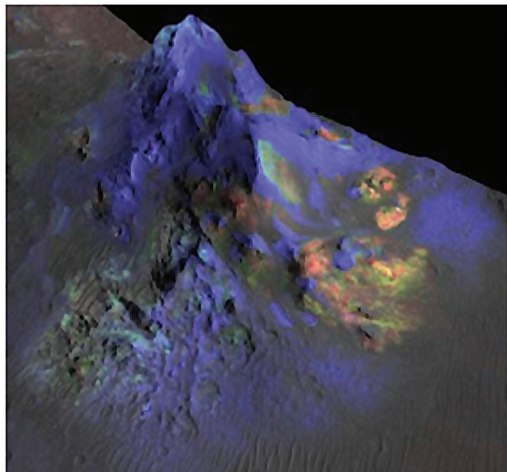
1. Озайтirma сифатларни аниқланг ва уларга изоҳ беринг.
2. Озайтirma сифат даражаларининг ҳосил бўлиши ҳақида фикр билдиринг.
3. Сифатларнинг ясалишини тушунтиринг.

323-машқ. Матн билан танишинг. Ўз фикр-мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг. Ўзингизга нотаниш бўлган, янги сўзларни белгиланг ва Интернет манбаларидан излаб топиб, дафтарингизга ёзинг.

Марсда ҳаёт борлигидан далолат берувчи жинс топилди

Импактитлар – метеоритлар қулаши натижасида ҳосил бўлган тоғ жинслари. Улар кўпинча тошлар, минераллар, шиша ва кристаллдан таркиб топган. Ердаги энг машҳур импактит манбалари – Невада саҳросидаги (АҚШ) Аламо кратери ва Тасманиядаги Дарвин кратери. Ўтган йили NASA Марсда улардан яна бирини топди.

NASA'нинг Mars Reconnaissance Orbiter космик аппарати Қизил сайёранинг бир неча кратерларида импакт шиша қолдиқларини топди. Бир йил аввал эса олим Питер Шульц Аргентинада топилган худди шундай таркибли импакт шишани кўрсатган эди, унда ўсимликлар ва органик молекулалар қисмлари бўлган. Бу эса Марс импакт шишаси ҳам қадимий ҳаёт илдизларини ўзида мужассам қилган бўлиши мумкинлигидан далолат беради.

Топшириқлар.

1. Сифат даражаларини бир-бирига таққосланг ва фарқларини мисоллар билан изоҳланг.
2. Матн услубини аниқлаб, сифатлари бор гапларни кўчиринг.

324-машқ. Қуйидаги шеърий матнни ифодали ўқинг ва сифатларни кўчириб ёзинг.

Тинчлик қўшиғи

Тинчликман, тинчлик,
Энг ширин қўшиқ.
Мен билан яшнар
Гул каби ёшлик.
Тинчликман, тинчлик
Энг гўзал қўшиқ.
Иқбол қасрида
Мен – олтин эшик.
Тинчликман, тинчлик,
Энг азиз қўшиқ.
Мени Ер юзи
Куйлайди жўшиб!

Топшириқлар.

1. Ясама ва қўшма сифатларнинг таркибини аниқланг, гаплар тузинг.
2. Ясама ва қўшма сифатларни бир-бирига таққосланг.

Сифатларнинг от+от, от+феъл кабилардан қўшма сифатлар ҳосил бўлишини ва уларнинг баъзилари қўшилиб ёзилади.

325-машқ. Қуйидаги сифатларнинг ясалишини тушунтиринг.

I. Ширинсўз, эртапишар, олижаноб, кул ранг, жигар ранг, яланг оёқ, соҳибжамол, кўптилли, хушовоз.

II. Эрксевар, қизил ранг, мактаблараро, ўқувчилараро, тўқ кўк, калтафаҳм, муз ёрар, кечпишар.

Топшириқлар.

1. Икки отдан тузилган қўшма сифатларни топиб кўчиринг.
2. Икки сифат, сифат ва отдан тузилган қўшма сифатларни алоҳида ёзинг.
3. Ҳар иккала сифатлардан танлаб гаплар тузинг ва таҳлил қилинг.

Икки ёки ундан ортиқ мустақил сўзларнинг ўзаро бирикиб, бир маънони англатишидан ҳосил бўлган сифатлар қўшма сифатлар дейилади. Масалан, раҳмдил, соф дил.

Қўшма сифатлар икки сўздан ташкил топиб, бир белгини ифодалайди ва бир урғу билан айтилади. Масалан, шифобахш, оромбахш.

Қўшма сифатларнинг таркиби қуйидаги кўринишларда ифодаланади ва шундай ёзилади:

1. Икки сифатдан тузилади – тим қора.
2. Сифат ва отдан тузилади – очкўз.
3. Икки отдан тузилади – шер юрак.
4. Сон ва сифатдан тузилади – икки хонали.
5. Равиш ва сифатдан тузилади – кўп қаватли.
6. От ва аро сўздан тузилади: – халқаро.

326-машқ. Матнни ўқинг ва сифатларни аниқланг.

Қозоғистоннинг биринчи фазогири

Инсон соғ-саломат бўлиб, қалбида ҳаловат бор экан, у бахтиёрдир. Шу маънода, биз бугун фахру ғурур оғушида яшаб, шукроналар айтсак арзийди.

Зеро, Ватанимиз тинч, ҳаётимиз осойишта. Истиқлол туфайли ана шу неъматларнинг кадр-қиммати беқиёс эканлигини чуқур англаб етмоқдамиз.

Ватанимиз мустақиллиги йилдан-йилга мустаҳкамланиб, Қозоғистонимиз халқаро

миқёсда ўзининг муносиб ўрнини эгаллаб, аҳоли турмуш даражаси яхшиланиб, эл-юрт фаровонлиги янада равнақ топмоқда. Меҳр-оқибат, саховат, мурувват каби халқимизга хос фазилатлар янада сайқал топиб, янгича мазмун-моҳият касб этганлиги туфайли турмушимиз фаровон, юртимиз тинч ва осуда. Бугун хайрли ишлари, юртимиз тараққиёти учун беқиёс хизматлари сингган аجدодларимиз билан ҳақли равишда фахрланиш бахтига муяссармиз. Ана шундай Ватанимизнинг фахри – Қозоғистоннинг биринчи фазогири – **Тўхтар Абубакиров** фикримиз далилидир.

Билимдонлиги, қатъиятлилиги, интизомлилиги, жасурлиги, меҳнатсеварлиги туфайли Тўхтар Абубакиров ўз олдига қўйган олий мақсадларига эришиб, эл-юрт, Ватан равнақига улкан ҳиссасини қўшиб, тарихда ўз муносиб ўрнини эгаллади.

Савол ва топшириқлар.

1. Қозоғистонлик фазогирлардан яна кимларни биласиз? Гуруҳларда муҳокама қилинг ҳамда АКТ-дан фойдаланиб, тақдимот тайёрланг.
2. Фазогир бўлиш учун инсон қандай фазилатларга эга бўлиши керак? Фикрингизни ёзма баён қилинг.
3. Матн таркибидаги сифатларни аниқланг ва гапдаги вазифасини белгиланг.
4. Сифатларнинг ясалишини тушунтиринг.

327-машқ. Матн билан танишинг. Матн мазмуни бўйича мулоҳаза юритинг.

Ўт ўчирувчилар

Ёзнинг энг иссиқ, жазирама, саратон кунлари эди. Ҳавонинг ҳарорати энг юқори даражага етган. Болалар ҳам, катталар ҳам салқин оромгоҳ излаб дам олишга киришган пайт эди. Кўчамизнинг бурилишида, нақ газ қувурининг ёнида, қуруқ беда ортган юк машинаси қайрилишга киришди. Шу пайт электр симлари ортилган қуруқ бедага тегиб қолди. Ғирт аҳмоқ бир одам ўйламай симларни илгич билан

кўтарди. Симлар бир-бирига тегди-да, қизил, сарғиш учқун чиқарди. Юк машинасидаги сарғимтир, ғирт қуруқ бедага ўт кетди. Олов осмонга ўрмалаб, тим қора тутун ҳамма ерни ўраб олди. Атрофда беш-олти ёшли болакайлар юрарди. Олов борган сари ўпқонини очарди, очкўз олов бир зумда уйнинг деразаларига тирмашди. Шу пайт уй эгасининг яланг оёқ юрганини кўрдик. Ҳайдовчи жон ҳолатда эшикни очиб чиққан, аммо унинг қора сочлари жигар ранг тусга кириб қолган эди. Ҳайдовчига тез ёрдам кўрсатилди. Оловдан қизиган машина баки портлади, қип-қизил, бир боғ беда осмонга олов билан кўтарилди. Ўт ўчирувчилар ҳам тезда етиб келишган.

Хонадонларнинг қолганларига ўт ўтмади, чунки оловнинг бўғзини бўғиб ўчиришди. Ўтдан қолган қоп-қора кул ҳар бир хонадонларга меҳмон бўлди. Бир неча кунга қадар оловнинг кучли ваҳимаси, яланг оёқ ёрдамга келган одамлар, эпчил ёшлар, тўқ қора ёнган беда, жигар ранг сочлари билан ақлини йўқотган ҳайдовчи ҳалигача кўз олдимизда пайдо бўлади.

Топшириқлар.

1. Қўшма сифатларни аниқланг ва уларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Қўшма сифатларнинг ясалишини тушунтиринг.
3. Матнга режа тузинг ва ижодий баён ёзинг.

328-машқ. Феълдан ясалган сифатларни аниқлаб, ҳосил бўлишини изоҳланг.

1. Қайнатма шўрвага қозон осдилар. 2. Пахса девор ковакларида йилтироқ қуртнинг чироғи милтирайди. 3. Усти ялтироқ, ичи қалтироқ. 4. Қувноқ ва топқир болалар ўзаро мусобақалашдилар. 5. Улар пушти ранг эшик олдида тўхтадилар. 6. Хулкар ёлғизоёқ йўлга чиққанида от дупури эшитилди. 7. Очкўз савдогар Орзубекнинг ҳазилига чиппа-чин ишонибди. 8. Навоий ипакдай майин, қимматбаҳо қоғозни олиб, табассум билан бир қараб қўйди.

Топшириқлар.

1. Сифатларнинг ясалишини тушунтиринг.
2. Қўшма сифатларнинг ҳосил бўлишини мисоллар билан изоҳланг.

Сифатни таҳлил қилиш тартиби

1. Сифатларнинг қайси сўроққа жавоб бўлишини топиш.
2. Сифатларнинг гапдаги қайси сўз билан боғланишини аниқлаш.
3. Сифат даражаси (Даража кўрсаткичи бўлгандагина айтилади).

Таҳлил намунаси

Болаларга иссиқ-иссиқ чойларни беришди.

1. Бу грамматик шаклланган, нисбий тугалланган гап, бир оҳанг билан ўқилади, хабар мазмунини билдиради.
2. Тузилишига кўра бир бош бўлакли гап, шахси маълум гап.
3. Болаларга – кимларга? сўроғига жавоб бўлади, от – предмет умумий номини билдиради, гапда тўлдирувчи вазифасини бажаради.
4. Иссиқ-иссиқ – жуфт сифатлар (чойларни – гапда тўлдирувчи) отига боғланган, қандай? сўроғига жавоб бўлади, предметнинг белгисини билдиради.
5. Беришди – нима қилишди? сўроғига жавоб бўлади, феъл, иш-ҳаракатни билдиради, эга ҳақидаги хабар беради, гапда кесим вазифасини бажаради.

Соннинг умумий номини, предмет сон-саногини билдиради, соннинг туб ва ясама турлари, уларнинг араб ва рим рақамлари билан ёзилади, гапда эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи ва ҳол вазифасида келади.

329-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг ва ажратилган сўзларга сўроқ беринг.

Бугун **2016 йил 2 ноябрь** куни мен ва акам Иззатнинг туғилган куни. Онамлар ишдан бўшай олмаганлари учун **иккаламиз** ҳам хафа бўлмадик. Ака-сингил ойим ва дадамлар ишдан қайтадиган вақтгача пишириқларни ва ош-овқатни ҳозирлашга киришдик. Иккинчи акам бизга ёрдамлашдилар. Бир-икки ширинликларни менинг ўзим пиширдим. **Иккала**

акам ҳам ошхонага киришди. Кеч соат ўн тўққизда ойимлар ва дадамлар ишдан қайтдилар. Ҳаммамиз кечки овқатга ошхонага кирдик. Дастурхонга **иккита** бир хил салат, **бир** торт, **икки** жойга олма ва узумлар қўйилган эди. **Учаламиз** ойимлар ва дадамларга қараб турардик, уларнинг **иккалови** эса бувилари келибди-да деган хаёлга бордилар. Ҳар **иккаласи биринчи** бўлиб катта акамни, сўнгра мени қўзичоғим, оппоғим деб эркалаб туғилган кунимиз билан табрикладилар. **Бешовимиз** биргаликда катта акамни табрикладик.

Топшириқлар.

1. Қанча? Нечанчи? сўроқларига жавоб бўлган сўзларни аниқланг.
2. Сон ҳақида маълумот беринг.

330-машқ. Топишмоқнинг жавобини топинг.

Тўпланишиб ўн ўғил-қиз:
– Мезбон-меҳмон ўйнаймиз,
Дейишар. – Собир, сана,
Адашиб кетма яна.
Тоқ сонлар бўлар мезбон,
Жуфт сонлар: – Кўринг-чи,
Нодир бўлди биринчи.
Икки – синглим Дурдона,
Учинчиси, Гулдона.

Тўртсан, Дилшод, Лола – беш,
– Дилдор – олти, етти –Эш.
Саккизинчи сен, Гулқиз.
Аҳмадулло-чи – тўққиз.
Ия, ўн йўқ-ку, қаранг!
Топмас Собир, бош – гаранг.
Ўртоқлари кулишар:
– Бошқа сана, – дейишар.
Ёрдам беринг сиз энди.

Дурдона

Топшириқлар.

1. Сонларни аниқланг ва турини изоҳланг.
2. Миқдор ва тартиб сонларни алоҳида ёзинг.

331-машқ. *Уч, беш, етти, ўн* сонларидан аввал миқдор сонлар, сўнгра тартиб сонлар ҳосил қилинг.

Топшириқлар.

1. Ҳосил қилган сонларингиз иштирокида гаплар тузинг.
2. Сон ва унинг турларини мисоллар билан изоҳланг.

Қанча?, неча?, нечанчи? сўроқларига жавоб бўлиб, соннинг умумий номини, нарса-буюмнинг сон-саногини, тартибини билдирган сўзлар сон дейилади. Сонлар бошқа сўз туркумларидан ясалмайди. Сонлар икки хил рақамлар билан ёзилади. Араб рақамлари: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10; Рим рақамлари: II, III, IV, IX, XXI; Нутқимизда тез-тез ишлатиладиган 23 та содда сонлар бор. Бошқа сонлар шу сонлар қўшилмасидан пайдо бўлади.

332-машқ. Қуйидаги берилган гапларни кўчиринг.

1. Икки ўн беш – бир ўттиз. 2. Беш карра беш – йигирма беш. 3. Қирқнинг ярми – йигирма. 4. Менинг икки онам бор, Иккиси ҳам менга меҳрибон. 5. Ўзи битта, қулоғи тўртта.

Топшириқлар.

1. Соннинг номини билдирган сўзларни аниқланг.
2. Саналадиган нарса-буюмларнинг сон-саногини билдирган сўзларни топинг ва уларни изоҳланг.

Сонлар иккига бўлинади: 1. Миқдор сонлар. 2. Тартиб сонлар;

Қанча?, неча? сўроқларига жавоб бўлган сонлар миқдор сонлар дейилади. Нарса-буюмларнинг умумий сонини, миқдорини билдиради.

Нечанчи? сўроғига жавоб бўлган сонлар тартиб сон дейилади.

69-71-дарс. ИНСОН ВА АТРОФ-МУҲИТ

333-машқ. Гапларни ўқинг ва кўчиринг.

1. Бир туп гул юз ғунча очади. 2. Икки соатдан кейин унинг одамийлигига чек қўйилди. 3. Оламда тўртта нарса йўқ. 4. Саида бир варақ дафтарга ёзилган аризани кўтариб

кирди. 5. Қуёш ва Ой тутилишига энг бой йил 1935 йил бўлган эди. Шу йили беш марта Қуёш, икки марта ой тутилган экан. 5. Ғуломжон муздай булоқ сувидан бир чўмич ичди. 6. Инсоннинг юраги йигирма тўрт соат ичида юз минг бир марта юрар экан.

Топшириқлар.

1. Миқдор сонларни аниқлаб, ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Миқдор сонлар билан бирга келадиган сўзларни изоҳланг.

Сонлар гапда отга боғланса, аниқловчи, феълга боғланса ҳол, гапнинг охирида келса, кесим вазифасини бажаради. Масалан: Синфимизда ўттиз ўқувчи бор. Олмалардан Назира бешта олди. Юзнинг ярми – эллик.

Миқдор сонлар: кун, ой, кеч-кундуз, соат, дақиқа, нафар, сония, туп, бет, миллиметр, сантиметр, қадам, қарич, энли, ҳовуч каби сўзлар билан бирга ишлатилади.

334-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва сонларни аниқланг.

1. Ўқув йили ўттиз тўрт ҳафтадан иборат. 2. Уларнинг иккиси ҳам ўйланиб, бир нафас жим қолишди. 3. Бир пиёлада икки хил шарбат. 4. Биз бу йил тўрт юз ўттиз гектар ерни ўзлаштирдик. 5. Баҳромнинг ўн беш нафар китоби бор эди. 6. Мажлисга саксон беш ўқувчи иштирок этди. 7. Мактабимизни бу йил олтмиш беш ўқувчи тамомлайди.

Топшириқлар.

1. Содда сонларни ёзинг, сонларнинг вазифасини аниқлаб тагига чизинг.
2. Қўшма сонлар ва содда сонларни бир-бирига таққосланг ва ҳосил бўлишини тушунтиринг.
3. Сонларнинг гапдаги вазифасини изоҳланг.

Тузилиши жиҳатидан сонлар содда сон, қўшма сон каби турларга бўлинади.

Бир ўзакдан иборат бўлган сонлар содда сон дейилади. Масалан: икки, ўн, йигирма.

Миқдор тушунчасини англатган икки ёки ундан ортиқ сонлардан тузилган сонлар қўшма сон дейилади. Масалан: ўн тўрт, икки юз етмиш, бир минг беш юз йигирма уч.

Эслатма: Қўшма сонларнинг жуфт сон ва такрорий сон каби турлари ҳам mavжуд.

335-машқ. Гапларни кўчиринг, содда ва қўшма сонларни алоҳида ёзинг.

1. Топган бир даста гул келтирар, топмаган бир боғ пиёз келтиради. 2. Туркистон Шимкентдан бир юз эллик километр масофада жойлашган. 3. Гуласал ҳовлисига саккиз туп атиргул, ўн икки дона гулсапсар, йигирма беш дона намозшомгул ўтказди. 4. Ўқитувчимиз эллик икки йил мураббий бўлиб ишлаган экан. 5. Бир ҳафта ичида бу масала, албатта, ечилади. 6. Мактабимизда икки минг беш юз эллик ўқувчи таълим олади. 7. Мактаб ҳовлисида беш-олти бола суҳбатлашиб турарди. 8. Ўқитувчимиз бизни уч-тўрт гуруҳга ажратиб машғулот ўтказдилар.

Топшириқлар.

1. Содда сонлар ва уларнинг ҳосил бўлиши ҳақида маълумот беринг.
2. Қўшма сонларнинг ҳосил бўлишини мисоллар билан тушунтиринг.
3. Жуфт сонларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.

336-машқ. Матнни ўқинг ва сарлавҳа топинг.

Қалдирғочлар бир кунда ўртача ўн олти соатга яқин парвоз қилишади. Улар бир соат давомида ўз полапонларига тумшуқларини тўлғазиб йигирма-ўттиз марта овқат олиб келишади. Нар ва мода қалдирғоч ўз уяларига олти юз қирқ мартагача келиб кетади ва ҳар бир келишида тумшуғида ўнлаб ҳашарот олиб келади. Бир жуфт қалдирғоч ҳар куни

олти минг тўрт юздан ортиқ ҳашаротга қирғин келтириб, уларни болаларига олиб келса, яна олти юзга яқини билан ўзи овқатланади.

Топшириқлар.

1. Содда сонларни аниқланг.
2. Қўшма сонларнинг ҳосил бўлишини ўзингиз мисоллар билан тушунтиринг.
3. Матнга режа тузинг ва ижодий баён ёзинг.

Сонларнинг маъно ва грамматик жиҳатдан олти турини ўз ичига олиши, ҳар бир сон турининг ўзига хос белгилари борлиги ва уларнинг бир-биридан фарқланишини ўрганадилар.

337-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва кўчиринг.

1. Олимлар бир йил уч юз олтмиш беш кеча-кундуз, беш соат, қирқ саккиз дақиқа, қирқ олти сония эканлигини аниқлаб олганлар. 2. Мактабимиз кутубхонаси ҳар бир синфни ҳар йили ўқув йили бошида бир юз эллик саккиз ўқув дарсликлари билан таъминлайди.

3. Бу қизлар ўттиз уч ишкомли токзорни ташкил қилганлардан бир гуруҳи эди. 4. Икки япроқ бир танда, ёзда кезар чаманда. (*Топишмоқ*). 5. Онага вақтида бир ҳўплам сув берди, олдидан бир қарич ҳам жилмай ҳурматини жойига қўйди.

Топшириқлар.

1. Миқдор сонларни аниқланг ва ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Миқдор сонларнинг ўзи билан бирга келадиган сўзларини изоҳланг.

338-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг ва сонларини аниқланг. Матн қаҳрамонларига ўз муносабатингизни билдиринг.

Зарофат билан Зарина бир синфда ўқишади. Икки дугона баъзан аразлашиб қолишади. Зарина биринчи бўлиб гапирмайди. Биринчи бўлиб гапирсам ялинган бўламан, деб ўйлайди.

Бир куни Зарофат билан Зарина нима ҳақидадир баҳс-лашиб қолишди. Зарофат бир-иккита масалаларни ўзи мустақил ҳал этди. Орадан уч-тўрт кун ўтди. Ниҳоят, Зарофат Заринага биринчи бўлиб гапирди. Улар иккови яна яқин дугона бўлиб қолишди.

Топшириқлар.

1. Сон турларини аниқланг.
2. Тартиб ва дона сонларнинг ҳосил бўлишини изоҳланг.
3. Тартиб, дона ва жамловчи сонларнинг фарқларини мисоллар билан тушунтиринг.

Сонлар маъно ва грамматик жиҳатдан олти турга бўлинади:

1. Миқдор сон. 2. Дона сон. 3. Тартиб сон. 4. Чама сон. 5. Жамловчи сон. 6. Тақсим сон.

Миқдор сонлар нарса-буюмнинг умумий сонини билдириб, қанча? неча? сўроқларига жавоб бўлади.

Дона сонлар нарса-буюмнинг доналаб саналадиган умумий сонини билдириб, қанча? нечта? сўроқларига жавоб бўлади. Дона сон миқдор сонга (-та) қўшимчасини қўшиш билан ясалади.

339-машқ. Қуйидаги гапларни ёзинг ва сон турларини фарқини тушунтиринг.

1. Донохон мактабга иккита гулдаста, бешта китоб, саккизта дафтар топширди. 2. Болалар бўш майдонга икки юзта мевали дарахт кўчатларини ўтқаздилар. 3. Атрофга шамолга

чидамли элликта дарахтлар экишмоқчи бўлишди. 5. Тўртта ўқувчимиз фан олимпиадаларининг ғолиблари бўлишди.

Топшириқлар.

1. Дона сонларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Сонларнинг гапдаги вазифасини аниқлаб, уларнинг тагига чизинг.

340-машқ. Қуйидаги гапларни ёзинг ва сон турларини аниқланг.

1. Бугун ўқув йилининг биринчи чораги якунланди.
2. Ҳозир иккинчи чорак бошланди.
3. Ўлкамизга биринчи қор меҳмон бўлди.
4. Биринчи ўзбек алифбоси “Устои аввал” номи билан Саидрасул Саидазизов томонидан ёзилган.
5. Бу алифбо бир минг тўққиз юз иккинчи йилда нашрдан чиққан.
6. Алишер Навоий XV асрда яшаган.
7. Навоий ўз ижодида икки минг олти юз ғазал, юз мингга яқин рубоийлар ёзган эди.

Топшириқлар.

1. Тартиб сонларни топинг ва уларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Тартиб сон ҳақида фикр билдиринг.

Тартиб сонлар нарса-буюмнинг саноқдаги тартибини билдириб, нечанчи? сўроғига жавоб бўлади.

Тартиб сонлар араб рақамлари билан ёзилса, -инчи, -нчи қўшимчалари қўйилади.

Тартиб сонлар рим рақамлари билан ёзилса чизикча қўйилмайди. Йил, ойни кўрсатувчи араб рақамларидан сўнг чизикча қўйилмайди: Низомиддин Мир Алишер Ғиёсиддин ўғли 1441 йилнинг 9 феввалида Ҳирот шаҳрида туғилган.

Тартиб сонлар араб ва рим рақамлари билан кўрсатилиб, тугалланган оҳанг билан айтилса, рақамдан кейин нуқта қўйилади.

341-машқ. Қуйидаги гапларни ёзинг ва сонларнинг маъно турларини аниқланг.

1. Олтовлон ола бўлса, оғзидагини олдирад, тўртовлон тугал бўлса, битмагани битирар. 2. Иккови қизғин суҳбатга киришди-да, вақтнинг алламаҳал бўлганини унутдилар. 3. Бешови мактаб ҳақида суҳбат қурдилар. 4. Бешала мўйсафид кўчатзордан кўчат экиб чиқишдилар. 5. Тўртала бола мусобақага пухта тайёрландилар. 6. Еттови бир-биридан гўзал қизлар эди.

Топшириқлар.

1. Жамловчи сонларни аниқланг ва уларнинг бошқа сон турларидан фарқини тушунтиринг.
2. Жамловчи сонларнинг ҳосил бўлиши ва қўшимчаларини мисоллар билан изоҳланг.

Жамловчи сон нарса-буюмнинг доналаб саналишидан ҳосил бўлган миқдорни билдиради.

Жамловчи сон миқдор сонга -ов, -ала қўшимчаларини қўйиш билан ҳосил қилинади. Жамловчи сонлар бирдан еттигача бўлган сонлардан ҳосил қилинади.

342-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

1. Ҳар бир ўқувчига биттадан кундалик, ўнтадан ўқув дарслиги, юзтадан дафтар берилди. 2. Ҳар бир синфда йигирма бештадан ўқувчи ўқийди. 3. Кутубхонадан ўқитувчилар бештадан газета, иккитадан методик қўлланма олдилар. 4. Боғча опа болаларга иккитадан ширинлик, биттадан олма, иккитадан банан берди. 5. Она болаларига бештадан дафтар, иккитадан қалам, учтадан рангли қалам, биттадан кундалик олиб келди.

Топшириқлар.

1. Тақсим сонларни аниқланг ва уларнинг ҳосил бўлишини мисоллар билан таърифланг.
2. Тақсим соннинг жамловчи сонлардан фарқларини изоҳланг.

Тақсим сон нарсa-буюмларнинг тақсимланиш миқдорида ҳосил бўлган миқдорни билдиради.

Тақсим сон миқдор сонга -тадан қўшимчасини қўшиш билан ҳосил қилинади.

343-машқ. Берилган матнни ўқинг ва кўчиринг.

Оиламиз билан боққа кўчатлар ўтқозишга бордик. Боболар ҳар биримизга биттадан ўрик, иккитадан олма, биттадан терак кўчатларини бериб ўтқозишимизни назорат қилдилар. Мен ва акам икковимиз айтилган кўчатларни тез орада жойларга ўтқаздик. Онам ва дадамлар ва учала укаларим кўчатларга сув қуйишни бошқаришдилар. Биз тўртовимиз ўтқазган кўчатларимизни тез-тез парвариш қилиб турдик. Бу кўчатлар кўкара бошлади. Икки-уч йилдан кейин боғимиз меваги дарахтлари қийғос гулга кирди.

Топшириқлар.

1. Сонларни аниқланг ва уларнинг маъно турларга ажратинг.
2. Сонларнинг тагига чизинг ва гапдаги вазифасини тушунтиринг.
3. Тақсим сонларни таърифланг.

Сонни таҳлил қилиш тартиби

1. Соннинг сўроқларини топиш.
2. Гапда сон боғланган сўзни аниқлаш.
3. Сонларнинг маъно ва грамматик турларини аниқлаш.
4. Сонларнинг тузилишига кўра турларини фарқлаш

Таҳлил намунаси

Болалар мактаб ҳовлисига ўттиз туп атиргул, йигирма нафар сапсаргул, беш-олти карнайгуллар ўтқозишдилар.

1. Бу гап грамматик шалланган, нисбий тугалланган, бир оҳангда айтилади, хабар мазмунини билдиради.
 1. Содда ёйиқ гап, уюшиқ бўлакли содда гап.
 2. Болалар – кимлар? – сўроғига жавоб бўлади – от – нарсa-буюмнинг умумий номини билдиради, гапда эга вазифасини бажаради.
 3. Ўтқозишдилар – нима қилишдилар? сўроғига жавоб бўлади, гапда кесим вазифасини бажаради.

4. Атиргуллар, намозшомгул, карнайгуллар (-ни) қўшимчаси тушиб қолган- нималарни? сўроғига жавоб бўлади, от - гапда уюшиқ тўлдирувчи вазифасини бажаради.

5. Ўттиз туп, йигирма нафар, беш – сон, қанча? сўроғига жавоб бўлиб, нарсa- буюмнинг сон-саноғини билдиради, гапда аниқловчи вазифасини бажаради.

6. Ўттиз туп атиргул, йигирма нафар намозшомгул, беш карнайгул – миқдор сонлари от билан боғланиб, уларнинг сон – саноғини билдириб келяпти.

344-машқ. Қуйидаги гапларни ёзинг ва сонларнинг гапдаги вазифасини аниқланг.

1. Бирни биров беради, мингни меҳнат беради. 2. Икки ўн беш – бир ўттиз. 3. Қирқнинг ярми – йигирма. 4. Навоий турли-туман шоирларнинг турли асарларидан ўн мингларча байтларни ёд олган эди. 5. Минглаб халқ ўрда атрофида силжимай ётиб олди. 6. Эр кишининг сўзи битта бўлади. 7. Иккови қизгин суҳбатга киришганди. 8. Бешови бирга қурилишга отланишди. 9. Тўртинчи синф ўқувчилари биринчи синовдан ўтдилар. 10. Онамлар бешта фарзандлари учун умрини қурбон қилганлар.

Топшириқлар.

1. Таҳлил тартибидан фойдаланиб, гапларни таҳлил қилинг ва изоҳланг.
2. Сон турларига изоҳ беринг.
3. Сонларнинг тагига чизинг ва таъриф беринг.

345-машқ. Берилган гаплардаги қайси сўз ўрнида **у, улар, шунча, шундай** сўзларининг ишлатилганини тушунтиринг.

Анзираат хола кийимларини саранжомлаб, йўлга ҳозирлана бошлади. **У** хонасини бир зум кўздан кечирди-да, нарсаларини қўлига олиб, эшикни аста ёпди. Болалар кутубхонага кирдилар. **Улар** китобни кутубхонадан олишган эди. Ўқув йили бошида синфимизда ўттиз ўқувчи бор эди. Иккинчи ярим йилликда ҳам **шунча** ўқувчи ўқийди.

Топшириқлар.

1. Ажратиб кўрсатилган сўзлар қайси сўзларнинг ўрнида келганлигини изоҳланг.
2. Ажратилган сўзларнинг қайси сўз туркумларига киришини изоҳланг.

346-машқ. Гапларни ўқинг ва олмошларнинг қайси сўз туркуми ўрнида келганини изоҳланг.

1. Узоқдан отлиқларнинг қораси кўринди. 2. Кишининг иши тўғри бўлса, бу унинг учун энг яхши мақтовдир. 3. Ёқимли шабада қўзғалди. 4. У ҳориққан жонларга ором беради. 5. Бешинчи синфда йигирма икки ўқувчи ўқийди. 6. Олтинчи синфда ҳам шунча ўқувчи ўқийди. 7. Ботир Камалов – мард инсон.

Топшириқлар.

1. Олмошларнинг қайси сўз туркуми ўрнида келганини топинг ва изоҳ беринг.
2. Олмошларнинг гапдаги вазифасини аниқланг, тагига чизинг.

От, сифат, сон ва бошқа сўз туркумлари ўрнида келган сўз туркуми олмош дейилади.

Олмошлар қайси сўз туркумлари ўрнида келса, шу сўз туркумининг сўроқларига жавоб бўлади.

72-74-дарс. МЎЪЖИЗАЛАР ЯРАТУВЧИСИ ЎЗИНГСан, ИНСОН!

347-машқ. Матн билан танишинг. Асардан парча сизга танишми? Матн нима ҳақда?

Шаҳаншоҳ ҳашаматли махфилда ранг-рўйи оқариб, оёқ-қўллари музлаб ётарди. Сарой амалдорлари шаҳаншоҳни ўлдига чиқариб қўйганлар, янги шоҳга таъзимга шоши-

лардилар. Қароллар гап сотишар, чўрилар эса мароқ билан чойхўрлик қилишарди. Одамлар товуш чиқармасдилар. Орага сукунат чўкканди... Шаҳаншоҳнинг нафас олиши қийинлашди. Кимдир унинг кўкрагига ўтириб олгандай бўлди. У кўзларини очиб, чиндан ҳам кўксида ўтирган Азроилни кўрди. У шоҳнинг тожини бошига илиб олганди. Олтин қиличини бир қўлида ушлаб, иккинчиси билан қимматбаҳо давлат байроғини ушлаганди. Пардалар орасида кимларнингдир ғалати башаралари кўринарди. Азроил шоҳнинг умрида қилган яхши-ёмон ишларини гапириб берарди...

Шу пайт дераза ортидан бир аллақандай куй янгради. Чинакам булбул шаҳаншоҳнинг бетоблигини эшитиб, уни овутиш учун учиб келганди. Азроилнинг ўзи булбул куйига ошиқ бўлди. У куй сеҳрига берилиб қимматли нарсаларнинг барчасини қайтариб берди...

Топшириқлар.

1. Матндан олмошларни аниқланг ва уларнинг қайси сўз туркуми ўрнида келганини изоҳланг.
2. Олмошларнинг гапдаги вазифасини таърифланг.

348-машқ. Матнни ўқинг. Матн мазмуни ҳақида мулоҳаза юритинг. Фикрингиз билан жуфтликда ўртоқлашинг. Олмошлар қатнашган гапларни кўчириб ёзинг.

Муҳсин гуппи хизматкорлари билан хумни тўлдиришга киришди. Улар обкашлаб сув ташидилар. Насриддин ўзининг бошқа ишлари билан банд эди. Муҳсин гуппи хум тўлгандир деб, хумга энгашиб қаради. Сув ҳамон иккилик кам эди. Унинг боши гаранг бўлди. Алимшо ва Қаландарга яна сув келтиришларини буюрди. Улар сув ташишга киришдилар. Насриддин жуда хурсанд. Хумнинг ёриғидан чиққан сувдан экинлар баҳра олган эди. Насриддин аллақачон уйда дам олмоқда.

Топшириқлар.

1. Олмошларни аниқланг ва таъриф беринг.
2. Олмошларнинг гапдаги вазифасини аниқланг.

349-машқ. Шеърӣ парчани ўқинг ва кўчиринг.

Қуёш – она

Олам уйининг
Чироғи – Қуёш.
Онадай у ҳам Меҳрибон, ювош.
Одам уйининг Чироғи–она.
Икки Қуёшга Бизлар парвона.
Чарақлаб турсин шу икки Қуёш,
Улар бор экан, гуллар ҳатто тош!

З.Аҳмедов

Топшириқлар.

1. Шахсни кўрсатувчи олмошларни аниқланг.
2. Кишилиқ олмошларига таъриф беринг.
3. Кишилиқ олмошларининг гапдаги вазифасини белгиланг.

350-машқ. Гапларни ўқинг ва кишилиқ олмошларини аниқланг.

1. Шоир йўлдан чарчаб, бир эшик олдида тўхтади. 2. У ўймакор, нақшиндор эшик олдида дўстин кутарди. 3. Ўртоғинг югуришда биринчи экан, сен-чи, нечанчи ўриндасан? 4. Чолнинг чапдаст, чаққон бир ўғли бор экан. 5. Менинг ҳам шундай ўғлим бўлса эди. 6. Бу ишга сенинг қанча вақтинг кетади.

Топшириқлар.

1. Олмошларнинг турларини аниқланг.
2. Кишилиқ олмошлари ҳақида фикр юритинг.

Шахсни билдирган олмошлар кишилиқ олмошлари дейилади. Кишилиқ олмошларининг I шахс кўп-лиги(биз) баъзан I шахс бирлиги(Мен) ўрнида ишла-

тилса, ўзини ажратиб кўрсатиш, мақтаниш маъноларини ифодалайди.

Кишилик олмошларининг I ва II шахс кўплигига -лар қўшимчаси қўшилиб келади. Масалан: Бизлар келдик. Сизлар борингиз.

Кишилик олмошлари отлар каби турланади. Қаратқич ва тушум келишикларида-ники қўшимчасини олади ва шундай ёзилади: менинг – меники, сенинг – сеники.

351-машқ. Шеърини парчани ўқинг ва кўчириб ёзинг.

Биринчи муаллимим

Офтобимиз, Ойимиз,
Сўзлари мулойимсиз.
Омон бўлинг доим Сиз,
Биринчи муаллимим!

Дарсда шовқин солмаймиз,
«Икки» баҳо олмаймиз.
Биз Сизни ардоқлаймиз,
Биринчи муаллимим!

Биз бўлсак аҳил, иноқ,
Аълочи, камтар, қувноқ,
Сочингизга тушмас оқ,
Биринчи муаллимим!

Этолмасак Сизни шод,
Кўнгил уйингиз обод,
Қарздормиз умрбод,
Биринчи муаллимим!

Топшириқлар.

1. Олмошларни топинг ва турларини изоҳланг.
2. Кишилик олмошлари билан бошқа олмошларни таққосланг.

352-машқ. Гапларни ўқинг ва ўзлик, хосликни, тегишлиликни билдирган сўзларни аниқланг.

1. Тили билан бировнинг айбини айтиш осон, ўз тили билан ўз айбини айтадиганлар жуда кам. 2. Унинг ўзи ёш, пишиққина, зийрак бола эди. 3. Кўчатларни Вазиранинг ўзи парвариш қилди. 4. Мен нима ёзганимни ўзим тушунтираман. 5. Ўзи ширин туклигина, мазаси ҳам тотлигина. 6. Кинининг ҳурмати, обрўи ўз қўлида. 7. Ўз ошим – ғавғосиз бошим. 8. Бу расмларни Жаҳонгирнинг ўзи чизган эди.

Топшириқлар.

1. Тегишлиликни билдирган олмошларни аниқланг.
2. Ўзлик олмошининг хусусиятларини таърифланг.

353-машқ. Гапларни ўқинг ва олмош турларини изоҳланг.

1. Мактабимиз кутубхонасидан ўзимга зарур бўлган китобларни олдим. 2. Ўртоқларимга ҳам бу ҳақида маслаҳат бердим. 3. Ҳар биримизнинг ўзимиз кўрсатган адабиётларни олишимиз зарур бўлди. 4. Ўз ишига ўзи жавоб беришни ўйлаган одам ёмонга яқинлашмайди. 5. Ўзим ўстирган гуллардан олиб келдим. 6. Дадамларнинг ўзлари етиштирган ҳосилини болаларга олиб келдилар.

Топшириқлар.

1. Ўзлик олмошларининг ҳосил бўлишини изоҳланг.
2. Ўзлик олмошларига хос белгиларни таърифланг ва мисоллар келтиринг.

Нарса-буюмни таъжидлаб, аниқлаб кўрсатадиган олмошлар ўзлик олмошлари дейилади.

Ўзлик олмошлари икки хил маънони билдиради:

1. От билан боғланган ўзлик олмоши хосликни, тегишлиликни билдиради. Масалан: ўзимнинг китобим.

Ўзлик олмоши танҳоликни билдириб, эгалик қўшимчасини олиб келади: Расмни ўзим чиздим.

Ўзлик олмоши турланади, бироқ олдин эгалик қўшимчалари бўлиши шарт: Ўзига боқма, сўзига боқ.

Топшириқлар.

1. Ўзлик олмошининг ўзига хослик белгиларини изоҳланг.
2. Ўзлик олмошининг ҳосил бўлишини тушунтиринг.

354-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва олмош турларини изоҳланг.

1. Боғимизда мен эккан мевали дарахтлар нишона кўрсатмоқда. 2. Ана шафтоли гуллабди. 3. Унинг нафис гули дилга ором беради. 4. Мана сенга олам-олам гул, Этагингга сиққанича ол, Бунда толе ҳар нарасадан мўл, то ўлгунча шу ўлкада қол... 5. Бундай ишораларга тоқат йўқдир. 6. Ўша пайт ойнинг ёруғ нурида кампир болани яхши танимади.

Топшириқлар.

1. Нарса-буюмни кўрсатган олмошларни аниқланг.
2. Шахсни кўрсатган кўрсатиш олмошларини изоҳланг.

Нарса-буюм ва кимсани кўрсатиш учун ишлатилган олмошлар кўрсатиш олмошлари дейилади.

Кўрсатиш олмошлари қуйидагилар: у, ўша, бу, шу, ана, мана, ана шу, мана бу, анови...

Кўрсатиш олмоши кишилик олмошининг III шахс бирлиги билан бир хил шаклдадир. Уларни маъноси билан фарқлаш мумкин. Масалан: Навоий XV яшаган. У яшаган. – Ким? сўроғига жавоб бўлса, У китоб меники – гапида қайси? сўроғига жавоб бўлади. Кўрсатиш олмошлари жўналиш, ўрин-пайт келишик қўшимчаларини олганда, қўшимча олдидан бир-н товуши орттирилади.

355-машқ. Гапларни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

1. Ана тоғларда қип-қизил лолалар очилибди. 2. Мана олдимизда катта ҳаёт имтиҳони турибди. 3. Бундай ўлка доим

бор бўлсин, бундай ўлка элга ёр бўлсин. 4. Мана шу асбобларни бошингга қўйиб ётсанг, ҳушёрроқ бўлиб ётасан. 5. Бу овоз унга жуда таниш эди. 6. Мен шу ўлкада туғилдим, ўша ерда яшайман.

Топшириқлар.

1. Нарса-буюмни кўрсатган олмошларни аниқланг ва уларнинг хусусиятларини изоҳланг.
2. Шахсни кўрсатган олмошларга таъриф беринг.

356-машқ. Гапларни ўқинг ва олмошларнинг турини изоҳланг.

1. Ўша Гўзал Шоҳимардоннинг марказий шоҳ кўчасидаги 41-хонадонда яшайди. 2. Мана шу оламда яхши-ёмонни кўп кўрдим. 3. Анави терган гулларини сувга солиб қўйдим. 4. Ўша ерда биз ҳам ўқидик. 5. Анови кўчанинг чап ва ўнг томонларига чироқлар ўрнатилибди. 6. Бундай ишларга сен бормайсан деб ўйлагандим. 7. Ўқитувчимиз ҳам мана шу кўп қаватли бинода яшайди.

Топшириқлар.

1. Кўрсатиш олмошларини таърифланг.
2. Ўзлик олмошларидан фарқини тушунтиринг.

357-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва сўроқ мазмунини билдирган олмошларни изоҳланг.

1. Сиз ҳам шу уйда турасизми? 2. Сизга берилган вазифа бажарилдими? 3. Мусобақада биринчиликни ким олди? 4. Ким олди бу китобни? 5. Музей хотираларини ким сўзлайди?

Топшириқлар.

1. Сўраш мазмунини билдирган олмошларни таърифланг.
2. Олмошларнинг турларига таъриф беринг.

358-машқ. Шеърни ифодали ўқинг ва ўз фикрингизни билдиринг.

Ким ёр анга илм толиби илм керак,
Ўргангали илм толиби илм керак.
Мен толиби илму толиби илме йўқ,
Мен бормен илм толиби илм керак.

Бобур

Топшириқлар.

1. Кишилиқ олмошларини аниқлаб, уларга мисоллар келтиринг.
2. Сўроқ олмошларининг ўзига хос хусусиятларини мисоллар билан тушунтиринг.

359-машқ. Кўчиринг.

1. Сиз ўзи нималарни ўйлаяпсиз? 2. Қайси ёзувчиларни биласиз? 3. Нега мунча кеч қолдингиз? 4. Шералига қандай топшириқ берилибди? 5. Қандай кириб қолдинг бу боши берк кўчага? 6. Қаёқдан бу қадар уятчан бўлдинг?

Топшириқлар.

1. Сўроқ олмошларининг тагига чизинг.
2. Сўроқ олмошларининг ўзига хос белгиларини мисоллар билан изоҳланг.
3. Берилган саволларга ёзма жавоб беринг.

Бирор нарса-буюм, белги ёки сон ҳақидаги сўроқларни билдирган олмошлар сўроқ олмошлари дейилади. Ким, нима олмошлари бирлик ва кўпликда, эгалик қўшимчаларини олади. Масалан: Ким олди? Бу киши кимингиз бўлади?

Қандай, қанақа сўроқ олмошлари белгини аниқлаш учун ишлатилади.

Қанча, неча, нечанчи олмошлари сон, миқдорни аниқлаш учун ишлатилади.

360-машқ. Гапларни ўқинг ва олмошларни аниқланг.

1. Ҳаммаси соғ, димоғлари чоғ эди. 2. Ҳар ким эҳканини ўради. 3. Ҳамма бу хабарни эшитди. 4. Ҳар бир ўқувчи четда қолмасин. 5. Ҳар қайсисига алоҳида вазифа топширди-лар. 6. Барча шодлик сенга бўлсин, бор аламлар менга бўлур. 7. Бу таклиф ҳаммамизнинг номимиздан бўлади.

Топшириқлар.

1. Нарса-буюмни белгилашни билдирган сўзларни аниқланг.
2. Белгилаш олмошларининг ҳосил бўлишини мисоллар билан тушунтиринг.

361-машқ. Шеърни ўқинг ва кўчиринг.

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидир,
Ҳар кимки, жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмагай ямонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки, ямон бўлса, жазо топқусидур.

Топшириқлар.

1. Белгилаш олмошларининг ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Белгилаш олмошларининг гапдаги вазифасини аниқланг ва тагига чизинг.

Нарса-буюмларни белгилаш учун ишлатиладиган олмошлар белгилаш олмошлари дейилади. Ҳамма, барча, бутун, ҳар ким, бари, ҳар қайси, жами, ҳар нима, ҳар бир – белгилаш олмошларидир. Ҳамма, барча кўплик маъносида ишлатилади. Белгилаш олмошлари эгалик ва келишик қўшимчаларини олиб келади.

362-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва олмошларни аниқланг.

1. Сизнинг бу таклифингиз барчамизнинг номимиздан бўлди. 2. Бу китобларнинг барини ўқидим. 3. Ҳадича хола ҳамма қатори кексаликка сўз бермайдиган ғайратли, тетик, дадил кампирлардан эди. 4. Ҳар бир қишлоқ ширингина шаҳарча бўлади. 5. Боғча атрофидаги барча гуллар очилди. 6. Ҳар биримиз ўз айбимизни билмаймиз, аммо билсак нур устига аъло нур бўларди.

Топшириқлар.

1. Белгилаш олмошлари билан сўроқ олмошларини таққосланг.
2. Олмошларнинг ўрни ва аҳамиятини мисоллар билан тушунти-
ринг.

363-машқ. Шеърни ифодали ўқинг ва ёд олинг. Давом эттиришга уриниб кўринг.

Нега шунча гўзал кўринар олам?
Нега қараб тўймас кўзларим?
Нега жўш уради кўпиради қон?
Нега мисдай қизир юзларим?
Нега ҳаяжонда туйғулар, ҳислар?
Нега лабларимда кезар табассум?..
Кўнгил гулзорига тинмасдан нега
Чексиз севинч келтирар ҳар зум?

Уйғун

Топшириқлар.

1. Сўроқни билдирган олмошларни топинг ва уларга таъриф бе-
ринг.
2. Сўроқ олмошларининг белгилаш олмошларидан фарқини таъ-
рифланг.

75-76-дарс. ЁРҚИН ЛАҲЗАЛАР

Ноаниқлик ва гумонни ифодалаган олмошларнинг ишлатилиш ўринлари ва уларнинг ясалиши ҳақидаги назарий-амалий маълумотга эга бўладилар.

364-машқ. Инкор маъносини билдирган сўзларни аниқланг.

1. Дўконда Шокир отадан бўлак ҳеч ким йўқ эди.
2. Виждони тоза одам ҳеч кимга ҳасад қилмайди. 3. Атрофда ҳеч ким кўринмайди. 4. Ҳеч ким кўчада юрмайдиган бир пайт эди. 5. Бола кўзларини ёшга тўлдирди, аммо ҳеч нима демади, бунга ҳеч ким эътибор бермади. 6. Ҳовлидаги супада ҳеч ким йўқ эди. 7. Кампирлар ҳеч кимга ҳеч нима демай иш бошладилар. 8. Раис ҳеч нимадан хабари йўқдай индамади.

Топшириқлар.

1. Инкор маъносини билдирган олмошларни аниқланг.
2. Бўлишсизлик олмошларига таъриф беринг.

365-машқ. Матнни ўқинг ва олмошларнинг турларини аниқланг.

Барчага маълумки, тоза ҳавода дам олиш яхши кайфият улашади ва ҳаётга куч бағишлайди. Яқинда шифокорлар унинг мия фаолиятига ҳам таъсири борлигини аниқлашди. Албатта, ижобий томонга.

Сайёрамизнинг энг ёввойи ва кимсасиз ерларидаги табиат қўйнида саёҳат қилиш ва дам олиш нафақат ёрқин лаҳзаларни

ҳадя этади, балки доимий ўйлашдан халос қилади. Олимлар ва шифокорларнинг фикрича, тушкун кайфият билан курашишнинг энг яхши усули – вақтинчалик мия фаолиятини тўхтатиб қўйиш. Қизиғи шундаки, айнан “тўхташ” ҳолатида инсон мияси том маънода ўзгаришни бошлайди.

Бу назарияни тасдиқлаш учун тадқиқотчилар ярим соат ўрмон бўйлаб сайр қилган кишилар гуруҳини синовдан ўтказишди. Тажрибанинг ҳар бир иштирокчисиди миядаги фаолликнинг сезиларли тарзда камайганини пайқашди. Энди табиат қўйнида ярим соат эмас, бир неча кун вақт ўтказган киши қандай бўлишини тасаввур қилинг!

Савол ва топшириқлар.

Сиз саёҳатга чиқиб турасизми? Қаерга? Унинг қандай фойдали жиҳатларини биласиз? Синфдошларингиз билан ўртоқлашинг.

Инкор маъносини билдирган олмошлар бўлишсизлик олмошлари дейилади.

Бўлишсизлик олмошлари эгалик ва келишик қўшимчаларини олади. Бўлишсизлик олмошини ҳосил қилувчи ҳеч сўзи доимо ажратиб ёзилади.

366-машқ. Расмга қараб ҳикоя тузинг. Сарлавҳа қўйинг. Тузган гапларингизда бўлишсизлик олмошларидан фойдаланинг.

Топшириқлар.

1. Бўлишсизлик олмошларининг ясалишини мисоллар билан тунтиринг.
2. Бўлишсизлик олмошларини гумон олмошларидан фарқини изоҳланг.
3. Бўлишсизлик олмошларининг гапдаги вазифасини таърифланг.

367-машқ. Расм асосида гуруҳларда саёҳат уюштиринг.

Биз синфимиз билан ҳайвонот боғига саёҳатга бордик...

Жирафа

Зебра

Фил

Силовсин

Кенгуру

Шер

Бегемот

Тоғ эчкиси

Туяқуш

Топшириқлар.

1. Тузган матн таркибида гумон олмошлари иштирок этсин.
2. Гумон олмошларининг ҳосил бўлишини мисоллар билан тусунтиринг.
3. Ўзингиз гумон олмошлари иштирокида гаплар тузинг ва ёзинг.

Болалар луғати:
Кибр-манманлик

368-машқ. Матнни ўқинг. Матн ғоясини ёритиб берувчи 5та калит сўзларни топинг. Ўз фикр-мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг. Хулоса чиқаринг.

Лайлак йўлда келаётиб товуснинг аллақандай ҳаракатларини кўрди ва уни ҳеч нарса демай кузатди. Товуснинг ранго ранг қанотларини кўриб лайлак ҳайратланди. У лайлакнинг атрофида айланди, ғурурланди. Лайлак товус ниятини кўриб унга:

– Товусхон, сен гўзалсан, сенга тенглашадиган қуш йўқ. Сен кибрланишда мана шундай давом этсанг, гўзаллигингдан

ҳеч нарса қолмайди. Сен кибрни унутиб, мен каби парвоз қил.

Ўзига аллақандай бино қўйганлар бир муддат олқишланади, аммо ичидаги мағрурлиги билан ҳурматидан айрилади-лар. Ҳақиқий инсоннинг кўнглида кибр бўлмайди. Тавозели инсон юксалади, манманлар эса борган сари тубанлашади-лар.

Топшириқлар.

1. Гумон олмошларининг ҳосил бўлишини таърифланг.
2. Гумон олмошларини ёзинг.
3. Олмошларнинг маъно турларига мисоллар келтиринг.

369-машқ. Гапларни ўқинг ва олмошларни кўчиринг.

1. Аллақандай гумонли фикрлар унга ором бермасди.
2. Кўзларида нимадир йилтирайди.
3. Аллаким эшикдан бир зум мўралади.
4. Қандайдир ноҳуш хабар тарқалди.
5. Аллақандай йўғон овозлар йўлакдан эшитилди.
6. Кимдир қўнғироқни чалди, бировга топшириқ берилган экан.
7. Ҳамма кимнидир кўриб ўринларидан турди.
8. Бировга ошкор қилмади, кимгадир мурожаат қилди.

Топшириқлар.

1. Олмошларни аниқлаб, турларини таърифланг.
2. Гумон олмошларининг ҳосил бўлишини мисоллар билан тусунтиринг.
3. “Кластер” стратегияси асосида олмошнинг турларини ёритинг.

Ноаниқлик, гумон маъносини билдирган олмошлар гумон олмошлари дейилади.

От ўрнида келган гумон олмошлари келишиклар билан турланади, бирлик ва кўпликда келади.

Алла-ёрдами билан ҳосил қилинган гумон олмошлари ҳар доим қўшилиб ёзилади.

Масалан: Алла-қўшимчаси ёрдамида аллақачон, аллақандай...

370-машқ. Гапларни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

1. Бола алланарсаларни гапирди, аммо биз ҳеч нарса тушунмадик. 2. Қоронғида нимадир ялтираб кўринди. 3. Отлиқлар аллақадан келаётган эди. 4. Аллакимнинг овози тинчликни бузди. 5. Алланима тарақлаб кетди. 6. Қаердан-дир гудок эшитилди. 7. Унсин аллақандай хаёллар билан ўтирарди. 8. Аллақандай нотаниш кишилар ҳовлида гаплашардилар. 9. Мактабимизга кимдир эълон осибди. 10. Қанақадир қўшиқчининг расмини кўрсатишди.

Топшириқлар.

1. Гумон олмошларини таърифланг.
2. Гумон олмошлари ҳақида маълумот беринг.
3. Олмошларнинг гапдаги вазифасини изоҳланг.

Олмошни таҳлил қилиш тартиби

1. Олмошларнинг сўроқларини топинг.
2. Келишигини аниқланг.
3. Гапда қайси сўз туркуми ўрнида эканлигини топинг.
4. Олмошларнинг маъно турларини аниқланг.

Таҳлил намунаси

Биз қўшиқни завқланиб тинглаймиз.

1. Бу гап грамматик шаклланган, нисбий тугалланган, бир оҳангда ўқилади ва хабарни билдиради.
2. Содда ёйиқ гап.
3. Биз – олмош, ким? сўроғига жавоб бўлади, бош келишикда, гапда от ўрнида келган, кишилиқ олмоши. Гапда эга вазифасини бажарган.
4. Қўшиқни – нимани? сўроғига жавоб бўлади, от- нарса буюмининг умумий номини билдиради, гапда тўлдирувчи вазифасини бажарган.
5. Завқланиб – қандай? – иш-ҳаракатнинг белгисини билдиргани учун равишдош, гапда ҳол.
6. Тинглаймиз – нима қиламиз? Иш –ҳаракатни билдиргани учун феъл, гапда эга ҳақидаги хабарни билдиргани учун кесим.

77-79-дарс. ТАБИАТ ҚҰЙНИДА

371-машқ. Матнни ўқинг. Матн мазмунига ўз муносабатингизни билдиринг. Сиз дам олиш вақтингизни қандай ўтказасиз? Жуфтликда ўртоқлашинг.

Болалар лугати:

Гаджет – (*gadget* – инглизчадан мослама, майда-чуйда нарса) инсон ҳаётини енгиллаштириш ва такомиллаштириш учун мўлжалланган кичикроқ мослама.

Масалан, уяли телефон, планшет, смартфонли билакузук, плеер ва ҳк.

Физиология ўз йўлига бўлсин. Миянинг ўзгариши кундалик ҳаётга қандай таъсир ўтказади? Олимлар бу саволга ҳам жавоб топишди. Улар кўнгиллилар гуруҳидан бир неча кунга барча гаджетларни ўчириб, шаҳар шовқинидан олисроқда бўлган ерда вақт ўтказишларини сўрашди. Шундан сўнг, кўнгиллилардан ижодий синов ва мураккаб вазифаларни ҳал этишлари сўралди. Натижада, иштирокчиларнинг ижодий изланиш кўрсаткичи 50 фоизга ортган. Бу энг кам миқдорда!

Шундай экан, баъзида муҳим, долзарб деб ҳисоблайдиган ишларингизни бир четга суриб, керакли нарсаларни жойлаб, сокин ва чиройли манзарага эга табиат қўйнига сайр қилишингизни маслаҳат берамиз.

Топшириқлар.

1. Олмошларнинг турларини топинг ва ёзинг.
2. Олмош турларининг бир-биридан фарқини мисоллар билан таърифланг.
3. Таҳлил намунасидан фойдаланиб, олмошларни таҳлил қилинг.

372-машқ. Матнни ўқинг, Нима қилди? Нима қилган эди? Нима қилади? сўроқларига жавоб бўлган сўзларни аниқланг.

Тонг отди. Аллақаерда булбул тўлиб-тошиб сайради. Тоғлар ортидан қизғиш тусда камалак ранг таратиб қуёш кўринди. Унинг заррин нурлари фақат оламга эмас, қалбларга

хам нур сочаётгандай туюлади. Бир лаҳзалик жимликдан кейин атроф чарақлаб кетди. Қуёш нурларидан кечани ёритиб турган ой ва юлдузлар бир-бирларини етаклаб ётоқларига яшириндилар. Қушларнинг ёқимли, сеҳрли сайрашлари ҳар қандай дилхираликни тарқатиб юборади. Улар худди биздан ҳол-аҳвол сўраётгандай айланиб учишарди. Тонг мана шундай ажойиб, тенги йўқ бир пайт бўлади.

Топшириқлар.

1. Феъллар ҳақида фикр юритинг.
2. Феълларни топиб ёзинг ва тагига чизинг.

373-машқ. Қуйидаги ясовчи қўшимчалар билан ясалган феълларга таъриф беринг ва мисоллар келтириб ёзинг.

-**ла:** ишла, сўзла, ёдла, бошла, михла, сувла, қатиқла, боғла;

-**а,-й, (-ай)** оша, кучай, сана,

-**ик, (-ик,-ир,) (-ур)** йўлиқ, гапир;

-**сира:** сувсира, уйқусира;

-**и:** чанги, бойи;

-**лан,-лаш:** дардлаш, гаплаш, тайёрлан.

Топшириқлар.

1. Қўшимчалар билан ҳосил қилинган феълларни таърифланг.
2. Бу феъллар иштирокида гаплар тузинг.
3. Феълларнинг қайси сўз туркумидан ҳосил қилинганини аниқланг ва уларга таъриф беринг.

374-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг. Сизнинг ҳовлингизда яна қандай мевалар ўсади? Уларни ким парвариш қилади? Анорнинг яна қандай фойдали хусусиятлари ҳақида маълумотларга эгасиз?

Анор

Анор ажойиб шифобахш ўсимлик бўлиб ҳисобланади. Асли анор кичик мевали дарахтдир. Барги қалин, сал ялтироқдир. Меваси йирик, шарсимон, кўп уруғли бўлиб саналади. Уруғи

серсув, нордон бўлиб танага даводир. Унинг ранги қизил, пушти ва оқ бўлади.

Анор май-август ойларида гуллаб қолади. Меваси сентябрь-октябрь ойларида пишиб етилади. Анорнинг меваси ва пўстлоғидан айрим касалликларни даволашда фойдаланиб келмоқдалар.

Анор – форс-тожикча сўздир. Анорнинг меваси ҳам, гули ҳам жуда чиройли бўлади. Шу туфайли бадий адабиётларда исм ўрнида ҳам қўлланиб келади. Анор гулини гулнор деб аташ ҳам расм бўлиб қолди.

Топшириқлар.

1. Иш-ҳаракатни билдирувчи сўзларни топинг, уларнинг ҳосил бўлишини мисоллар билан айтинг.
2. Содда ва қўшма феъллар иштирокидаги гапларни ёзинг.

375-машқ. Қуйидаги феълларнинг ҳосил бўлишини изоҳланг.

- ла: оқла, тезла, секинла, яхшила, ёмонла;
- а: бўша, қийна, оқла;
- й, (-ай): қорай, кўпай, озай;
- р, (-ар): оқар, қисқар, эскир;
- ик, (-ик): кечик;
- сира: ётсира, бегонасира.

Топшириқлар.

1. Феълларнинг қайси сўз туркумидан ҳосил бўлишини таърифланг ва ўзингиз мисоллар келтиринг.
2. Бу феълларнинг тузилишини аниқланг ва фикрингизни мисоллар билан изоҳланг.
3. Ҳосил қилган феъллар иштирокида матн тузинг.

376-машқ. Шеърини парчани ўқинг, кўчириб ёзинг.

Шағирлайди бетиним дарё,
Шағирлайди ваҳм тўлган жар.
Шағирлайди қоронғи дунё.

Шағирлайди водий, даралар.
Шағирлайди... Бермайди уйқу,
Хаёлларим бўлар паришон.
Бир изланиш бошланар менда
Тушунчамга яна кирар жон...

Ҳ. Олимжон

Топшириқлар.

1. Феълларни аниқланг, ҳосил бўлишини таърифланг.
2. Иш-ҳаракатни билдирган феълларнинг ҳосил бўлишини изоҳланг.

Феъл туркумидаги сўзлар шахс, нарс-буюм ва ҳодисаларнинг ҳаракати ҳамда ҳолатини билдиради. Улар нима қилди?, нима бўлди? каби сўроқларга жавоб бўлади: ўқиди (нима қилди?).

Шахс, нарс-буюм ва ҳодисанинг иш-ҳаракати, ҳолатини билдирган сўзлар туркуми феъл дейилади.

377-машқ. Матнни ўқинг. Иссиққўл ҳақида яна қандай маълумотларни биласиз? Нима учун ушбу маскан барчани ўзига чорлайди?

Иссиққўл – Марказий Осиё дурдонаси

Иссиққўл дунёда катталиги бўйича Титикака кўлидан кейин иккинчи ўринда туради ва тозаликда фақатгина машҳур Байкал кўлидан кейинги ўринда туради ва сизнинг ҳаётингиздаги энг ажойиб ҳодиса бўлиб қолиши ҳам мумкин.

Тоза ва соғ экология, илиқ ва салгина чучукроқ сув, Иссиққўлнинг нишабли қумлик қирғоқлари, мазкур нишабликдаги қумлар вақти-вақти билан сайёҳлик инфраструктураси билан аралашиб кетган кўлнинг мовий тублигига кетадиган ва қизиқарли экскурсиялар ва саёҳатлар, сув аттракционлари, турли хил кўнгилочар тадбирлар ва тотли мева-

лар барча сайилгоҳ иштиёқмандлари учун жуда ҳам маъқул келади. Айниқса, болалар билан қумликларда маза қилиб ўйнаш, оилавий дам олиш ҳам шуларнинг биридир.

Топшириқлар.

1. Феълларни аниқлаб ёзинг ва уларнинг тагига чизинг.
2. Феълларнинг ҳосил бўлишини мисоллар билан тушунтиринг.

Феъллар замон, шахс-сон, бўлишли-бўлишсизлик маъноларини ифодалайди. Масалан: ёзмадим сўзида -ма қўшимчаси бўлишсизликни билдиради, -ди қўшимчаси замон қўшимчасидир, -м – қўшимчаси эса шахс-сон маъноларини билдиради.

378-машқ. Матнни ўқинг ва феълларни аниқлаб ёзинг.

Бир одам маслаҳат сўраб донишманд ҳузурига борибди.

– Эй улуғ зот, – деди. – Менинг фарзандларим кўп. Нима қилсам, улардан меҳр-оқибат, эътибор кўраман?

Донишманд ўйлаб туриб жавоб берди:

– Меҳр кўрай десанг, фарзандларинг қалбига меҳрибонлик уруғини соч.

Топшириқлар.

1. Феълларнинг гапдаги вазифасини аниқланг.
2. Ҳаракат ва ҳолатни билдирган феълларни таърифланг.

379-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг ва унинг жанрини аниқланг. Матн мазмунини ёритувчи 5та калит сўз топинг. Улар ёрдамида мавзуга доир мустақил гаплар ҳосил қилинг.

Яйловда

Оппоқ ойдин кеча. Осмон юлдузлари сирли шивирлаб куйламоқда. Ой танҳо сайр этарди. Ёз кечасининг оромбахш шабадаси майин эсмоқда. Майин шамол гулларнинг, жам-

билларнинг хушбўй атри-
ни димоққа олиб келмоқда.
Гуллар атрига бурканган
шамол гулдан гулга, қирдан
қирга қўниб бормоқда. Тоғ
бағридаги оқ ўтов ой нури-
да кумушдек товланиб тура-
ди. Ой юлдузлар билан бирга
кўкаламзор адирларга сайр
этишни бошлади. Пастдаги
ярим ҳалқа бўлиб оқаётган

сой ой шуъласида дилдан куйламоқда.

Яйлов олисда. Ўтов олдидаги тоғ ён бағрида тўпланиб ёт-
ган қўзилар она бағридан жой олган, қўйлар бир-бирига меҳр
билан бош қўйиб мириқиб ухлашарди.

Тун ярмидан оғди. Сайрдан хориган ой пистазор томон
тоғлар ортига аста-секин яшириниб олди. Милтиллаган юл-
дузлар ой ортидан сузиб борди. Заррин нурлардан оқ рўмол
ўраб олган юлдузлар тун билан хайрлашди ва аста-секин
ғойиб бўлдилар.

Тонг ота бошлади. Қоронғилик пардаси йўқолиб борарди,
оқ нурли парда билан осмон ёриша бошлади. Қўйлар аста
кўзларини очишиб олди ва қўзилари билан жилгадан сув
ичишга шошилиб борарди. Қуёш қизғиш нурлар таратиб,
қушларнинг жўшқин овози билан тонг отиб келарди.

Топшириқлар.

Феълларни аниқланг ва уларнинг турларига таъриф беринг.

380-машқ. Шеърий парчани ифодали ўқинг ва кўчиринг.

Эрта тонг шамоли сочларин ёйиб,
Ёнимдан ўтганда сўраб кўрамен,
Айтадир: бир кўриб, йўлимдан озиб,

Тоғу тошлар ичра истаб юрамен!
Бир кўрдим мен уни – шунчалар гўзал,
Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!

Чўлпон

Топшириқлар.

1. Феълларни топинг ва уларни изоҳланг.
2. Феъл турларини «Кластер» стратегияси асосида ёритинг.

381-машқ. Қуйидаги феълларни кўчиринг ва кўмакчи феълларни ажратинг.

Аҳд қилди, тарқала бошлади, иқрор бўлди, айтиб қўйди, қизариб кетди, қарор қилди, олиб берди, баён этди, кўриб чиқди, ёзиб берди, ёза бошлади, айта қолди, тортиб қўйди, ўқиб берарди...

Топшириқлар.

1. Феъллар иштирокида гаплар тузинг.
2. Етакчи феъл ва кўмакчи феълларнинг ҳосил бўлишини мустақил мисоллар билан таърифланг.

382-машқ. Матнни ўқинг ва унинг турини аниқланг. Матн нима ҳақда? Нима учун илон сут тўла косани синдириб юборди? Фикр-мулоҳазаларингиз билан жуфтликда ўртоқлашинг.

Баҳодирнинг бобоси тоғ қишлоқларининг бирида яшаб келарди. Баҳодир бобосининг уйига баъзан дам олиш пайтларида боради. Таътил кунларининг бирида Баҳодир бобосининг олдида борди. Бобо билан неvara беда суғора бошладилар. Баҳодир тош остидаги тухумларни кўриб қолди. У тухумларни оппоқ қоғоз қутига солиб қўйди.

Кўп ўтмай бир илон келди. У ўз инига қараб кетди ва тезда инидан чиқди. Илон айвон устунига чирмашиб шипга чиқди. Илон бир ерга тушиб, бир шипга чиқиб, хуллас, ўша

атрофда айланиб юра бошлади. Бобо неварасига илоннинг ни-
мадандир безовта бўлаётганини айтди. Баҳодир илоннинг ту-
хумларни яшириб қўйганини айтди. Бобоси Баҳодирга тезда
тухумларни илонга сездирмай, жойига олиб бориб қўйишни
айтди.

Илон тухумларни кўриши билан айвонга қараб кетди. У
устунга чирмашиб сут қўядиган жойга чиқиб борди. Думи
билан сут тўла косани шундай қаттиқ урдики, коса ерга ту-
шиб, чил-чил бўлиб синиб кетди. Бола бу ҳодисага ҳайрон
бўлиб қолди...

Топшириқлар.

1. Феълларни топинг ва турларини мисоллар билан тушунтиринг.
2. Содда ва қўшма феълларни ажратиб кўрсатинг.
3. Қўшма феълларнинг етакчи ва кўмакчи феъллардан фарқини таққосланг.

Етакчи ва кўмакчи феъллар қўшма феълларни ҳосил қилмайди, чунки улар биргаликда янги лугавий маънони ифодаламайди. Етакчи феъл ифодалаган маънонинг турли жиҳатларини англатади. Масалан: ўқиб турди – асосий маъно ўқиш ҳаракати, ўқиб турди эса ўқиш ҳаракатининг давомийлигини билдиради.

Етакчи ва кўмакчи феълнинг бирикишидан ҳосил бўлган ўқиб чиқди, ўқиб берди кабилар кўмакчи феъл қўшилмасидир.

Ёт, тур, юр, ўтир, бўл, бор, қол, сол, бер, қўй, чиқ, ташла, ўт, ет, боқ, қара, юбор кабилар маънонинг турли қирраларини ифодалайди, яъни кўмакчи феъл тарзида ҳам хизмат қилади.

383-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

1. Болаларнинг шовқини дарҳол эшитилиб қолди.
2. Шоиранинг шеър ўқигиси келиб қолди.
3. Меҳмонларни ичка-

рига таклиф қилдилар. 4. Ўқувчи ўқитувчининг қаршисида туриб қолди. 5. Шартномага раис бугун имзо қўйди. 6. Болага ёрдам бера бошладик. 7. Келажакнинг режасини ишлаб чиқдик. 8. Онанинг ёшларга тўлган кўзларидаги қаҳрни пайқаб қолдилар.

Топшириқлар.

1. Феълларнинг ясалишини аниқланг.
2. Етакчи ва кўмакчи феълларнинг фарқини изоҳланг.

80-81-дарс. ЯХШИ ДАМ – МЕҲНАТГА ҲАМДАМ

384-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

Осмон юлдузлари милтирайди. Ой бу юлдузлар орасида кўринмади. Энг ёруғ Чўлпон юлдузи доимо Ой ёнида пайдо бўларди, бироқ Чўлпон ёлғиз хаёл сурарди. Ҳали замон сомон йўли ҳам чиқади. Буларнинг ҳузурига Катта айиқ ва Кичкина айиқ ҳам ташриф буюради. Эҳ, сиз қайдасиз Оймонжон, сизсиз борлиқ осмон ҳувиллаб қолди-ку. Ана коинотнинг эркаси ой ҳам пайдо бўлди.

Ярим тундан оғди. Қоронғилик йўқолмоқда. Ой ва юлдузлар ҳам бирин-кетин яшириндилар. Бу сафар юлдузлар билан суҳбат қуролмадик...

Топшириқлар.

1. Бажарилган ва бажарилмаган иш-ҳаракатни билдирган феълларни топинг.
2. Бўлишли ва бўлишсиз феълларнинг фарқини мисоллар билан тушунтиринг.

385-машқ. Бўлишли ва бўлишсиз феъллар топишмоқларнинг қайси предметлар ҳақидалигини топишга ёрдам берганини изоҳланг.

1. Ўтда ёнмайди, сувда ботмайди. 2. Икки ака-ука яшайди, бир-бирин кўрмайди. 3. Ёзда кийинади, қишда ечинади. 4. У ёққа қарасангиз, кўринмайди, Бу ёққа қарасангиз,

кўринмайди, Бошингизга қарасангиз, кўринмайди, Соянгизга қарасангиз, кўринади.

Топшириқлар.

1. Бўлишли ва бўлишсиз феълларни алоҳида ёзинг ва ҳосил бўлишидаги фарқларни таърифланг.
2. Бўлишсиз феълларнинг айтилиши ва ёзилишидаги фарқларни мисоллар билан изоҳланг.
3. Топишмоқларнинг жавобларини топинг.

Феъллар бўлишли ва бўлишсиз шаклда бўлади.

Бўлишли феъллар аниқ бажарилган, бажариладиган, бажарилаётган иш-ҳаракатни билдиради. Масалан: ёзди, ўқиди, чиқди, ишлади каби...

Бажарилмаган ва бажарилмайдиган, бажарилмаётган иш-ҳаракатни билдирган феъллар бўлишсиз феъллар дейилади. Масалан: ишламади, ёзмади, келмади, бормади...

386-машқ. Матнни ўқинг. Ўз муносабатингизни билдиринг. Сиз нимага қизиқасиз?

Раҳим ёшлигидан шахмат тўғарагига қизиқади. Мактабдаги шахмат-шашка тўғарагига аъзо бўлди. Тўғарак машғулотларига мунтазам қатнашмади. Тўғарак раҳбарининг топшириқларини ўз вақтида бажармади, шунинг учун у шахмат ўйинини яхши ўргана олмади. Шахмат мусобақалари бошланиб қолди. Раҳим шахмат мусобақаларида ғолиб бўла олмади. Кимки танлаган ҳунарини яхши билиб олишга қунт билан киришмаса, у ҳунарни пухта ўргана олмайди.

Топшириқлар.

1. Бўлишли феълларни аниқланг.
2. Бўлишсиз феълларни бўлишлига айлантириб ёзинг.
3. Бўлишли ва бўлишсиз феълларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.

Бўлишсиз феъллар феъл негизига –ма қўшимчасини қўйиш билан ҳосил қилинади. Феълларнинг бўлишсиз шаклини эмас сўзини келтириш билан ҳам ҳосил қилиш мумкин.

Эслатма: Қўшма феълларнинг етакчи ва кўмакчи қисмларига -май қўшимчаси қўшилса бўлишли феъл ҳисобланади: айтмай қўймайди, келмай қолмайди.

2. Феъл шаклларида сўнг эмас сўзини келтириш орқали ясалади: гапирган эмас, олган эмас.

3. Феъл шаклларида сўнг йўқ сўзини келтириш орқали ясалади: эшитган йўқ, келишгани йўқ.

387-машқ. Шеърни ўқинг. Мазмуни ҳақида ўйланинг.

Агар боғлар гулласа, демак, боғбон ўлмабди,
Агар чироғ порласа, демак, чароғбон ўлмабди.
Агар қанот қоқилса, демак, шунқор ўлмабди,
Агар ғазал ёзилса, демакки, ёр ўлмабди.
Шарилласа сув агар, демак мироб ўлмабди,
Агар бўлса китобхон, демак, китоб ўлмабди.
Агар қўнса нурлари, демак, қуёш ўлмабди,
Йўлда ёлғиз бўлмасам, демак йўлдош ўлмабди.

Э. Воҳидов

Топшириқлар.

1. Бўлишли феълларнинг бўлишсиз феъллар билан фарқини таққосланг.
2. Феълнинг бўлишсиз шакли ҳосил бўлишини мисоллар билан тушунтиринг.
3. Бўлишли феълларга мисоллар келтиринг.
4. Шеърни ёд олинг.

388-машқ. Шеърини парчани ўқинг ва кўчириб ёзинг.

...Мен умримда кўп саргузашт, кўп одам кўрдим,
Ҳоқонларга ҳамкасб бўлдим, жангларда юрдим,

Шаҳарларни, қишлоқларни бирма-бир кездим,
Қирда, даштда овчиликнинг гаштин сездим,
Танилмасдан ўғриларга гоҳо йўлиқдим,
Кўкни аниқ кўрмак учун тоғларга чиқдим,
Баъзан овул тўйларида ўйинга тушдим,
“Манман” деган паҳлавонлар билан курашдим...

М. Шайхзода

Топшириқлар.

1. Феъл шаклларини аниқланг.
2. Бўлишли ва бўлишсиз феълларни топинг ва уларнинг ҳосил бўлишини мисоллар билан тушунтиринг.

389-машқ. Матнни овоз чиқариб ўқинг. Матн нима ҳақида? Мулоҳаза юритинг.

Чақалоқлар ва мушукларга қаранг: уларнинг осойишта уйқуси – дангасалик белгиси эмас. Мизғиб олишнинг асл сабабларини келтириб ўтамыз.

Кўпинча вазифа ва муаммолар қалашиб кетадики, биз ҳаттоки, фикрларимизни бир ерга жамлаб олиш учун ҳам вақт

топа олмаймиз. Бироқ шундай сокин ва тинч кунлар ҳам бўладики, тушликдан сўнг бир оз мизғиб олиш учун етарлича вақт топишимиз мумкин.

Маълум бўлишича, бу саломатлик учун энг фойдали одат экан!

Мазали тушликдан сўнг қанча муддатгача мизғиб олгингиз келади? Бу бекорга эмас – бизнинг организм ўзимизни яхши ҳис қилишимиз учун нима кераклигини билади.

Барчамизга маълумки, агар кечқурун тўйиб ухламасак, эртаси куни ўзимизни ҳолсиз сезиб юрамиз. Уйқу ахборот ва

таълим равшанлигига масъул экан, дам олишга шошилинг. 60–90 дақиқа тонгги уйқу 24 соат давомида ақлий фаолликни оширади.

Савол ва топшириқлар.

1. Сизнинг-ча, инсон саломатлиги нималарга ёки кимга боғлиқ?

Гуруҳда муҳокама қилинг.

2. Феълларни топинг ва таърифлаб ёзинг.

3. Ўтимли феълларни изоҳланг ва мисоллар келтиринг, фарқларини изоҳланг.

390-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг. Матн мазмуни бўйича мулоҳаза юритинг.

Чарчоқ ўз-ўзидан стрессни келтириб чиқаради ва сизни янада ҳолдан тойдиради. Зерикарли давранан қочишга тонгги уйқу ёрдам беради. Олимлар қайд этишича, стресснинг учта гармон кўрсаткичи кундузи дам олмаган кишиларда тезда ошиб кетади. Шундай

экан, сокин виждон билан бемалол ухлаш мумкин. Агарда сиз чарчаган бўлсангиз ва қувват етишмаса – дарҳол егулик излай бошлайсиз. Бу ерда гап ширинликлар, газаклар, газли ичимликлар ҳақида бормоқда... Бунга қарши энг ёқимли ва фойдалироқ йўл – мизғиб олиш. Дам олиш жараёнида қувват эркинлашади, шунингдек, сиз уйқуда таом ҳақида ўйлай олмайсиз. Ҳаттоки, 10–15 дақиқага кўзнинг илиниши сизни зарарли егуликлар ҳақидаги фикрлардан озод қилади. Енгил тортишга нима етсин?!

Топшириқлар.

1. Ўтимли феълларни алоҳида ёзинг ва ҳосил бўлишини мисоллар билан тушунтиринг.
2. Ўтимсиз феълларнинг ҳосил бўлишини мисоллар билан изоҳланг. Феълларнинг гапдаги вазифасини аниқланг ва тагига чизинг.

Ҳаракатнинг тушум келишигидаги от орқали ифодаланган нарса-буюмга ўтишини билдирган феъллар ўтимли феъллар дейилади. Масалан: Китобни ўқидим. Ишни бажардим. Бугдойни йиғдик.

Ўтимли феъллар кимни? нимани? каби сўроқларга жавоб бўлувчи сўзлар билан грамматик алоқага киришади.

Ўтимсиз феъллар таъсири бирор нарса-буюмга ўтмайдиган ҳаракатни билдирувчи феъллар ўтимсиз феъллар дейилади.

Ўтимсиз феъллар тушум келишигидаги сўзлар билан эмас, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишигидаги сўзлар билан муносабатга киришади. Масалан: Ўқишдан келдим. Китобдан олдим.

391-машқ. Матнни ўқинг ва феълларнинг турларини аниқланг.

Мансуров дўстига яқинлашди ва эгардан тушди. Оти бошини осилтириб ҳарсилларди, аъзойи бадани қора терга тушиб кетганди. Мансуров отнинг тортмасини дарров бўшаттирди, оғзидан сулиғини чиқарди. Болалар ухлаб қолишибди, овозлари эшитилмайди, деб кўнгилдан ўтказди. У қулочини кериб столга яқинлашди. Отни эгарла, ҳамроҳ бўламиз. Ота устидаги чакмонини ташлаб ўрнига ётди.

Машина тоғ йўлидан чиқиб тошлоққа бурилди. Йўловчилар бир силкинди-да, жойларидан қимирламай қолишди. Тоғ бағри кўм-кўк ўтлар билан қопланганди. Бу ерга қўйлар

бошқа вақтларда ҳатто кечалари ҳам ёйилади. Қизнинг икки ўрим йўғон сочлари тўлғаниб тақимига тушади.

Топшириқлар.

1. Ўтимли феълларни ўтимсиз феълга айлантирган қўшимчаларни топинг ва мисоллар билан тушунтириб ёзинг.
2. Ўтимсиз феълларни ўтимли феълларга айлантирган қўшимчаларни таърифланг ва мисоллар келтиринг.

Ўтимли ва ўтимсизлик феълларнинг маъноларидан ҳам билинади. Масалан: Юрди, ўқиди, турди, бошлади каби....

Баъзан орттирма нисбат қўшимчалари (-тир, -дир, -т, -гиз, -каз, -қаз, -газ) қўшилганда ўтимсиз феъл ўтимлига айланади.

Баъзан (-н,-ин,-л,-ил) мажҳуллик ва ўзлик нисбат қўшимчалари ўтимли феълларга қўшилиб, ўтимли феълларни ўтимсизга айлантиради. Масалан: ювинди, кийинди, югурди, осилди...

Савол ва топшириқлар.

1. Феъллар қайси белгиларига кўра ўтимли ёки ўтимсиз бўлади?
2. Ўтимли феъл деб нимага айтилади?
3. Ўтимсиз феъл деб нимага айтилади?
4. Ўтимли ва ўтимсиз феъллар иштирокида иккита гап тузинг.

Феълни таҳлил қилиш тартиби

1. Қайси сўроққа жавоб бўлишини аниқлаш.
2. Феъл боғланган сўзни топиш.
3. Етакчи феъл, кўмакчи феъл (қўшма феъл бўлганда).
3. Бўлишли, бўлишсиз феълларни топиш.
4. Ўтимли, ўтимсиз феълларга изоҳ бериш.

Таҳлил намунаси

Болалар топшириқларини бажарди.

Бажарди – феъл, нима қилди? сўроғига жавоб бўлади, Нарсабуюм бажарган иш-ҳаракат ва ҳолатни билдиради, гапда кесим. Болалар сўзи билан боғланган, бўлишли, ўтимли феъл.

Иш-ҳаракатнинг белгиси, ҳолати, пайти, даражамикдорини билдириб келиши, гапда ҳол бўлиши ва равишларнинг маъно турларга бўлиниши, уларнинг изоҳланишини ўрганадилар.

392-машқ. Шеърни ифодали ўқинг ва равишларни изоҳланг.

Она тилимга

Минг йилларким, булбул каломи
Ўзгармайди, яхлит ҳамиша.
Аммо шўрлик тўтининг ҳоли
Ўзгаларга тақлид ҳамиша.
Она тилим, сен борсан, шаксиз
Булбул куйин шеърга соламан.
Сен йўқолган кунинг, шубҳасиз,
Мен ҳам тўти бўлиб қоламан.

А. Орипов

Топшириқлар.

1. Иш-ҳаракатнинг белгисини билдирган сўзларни аниқланг.
2. Равиш сўз туркуми ҳақида маълумот беринг.

393-машқ. Қуйидаги сўзлар иштирокида гаплар тузинг.

Аста-секин, яёв, пиёда, зийрак, астойдил, ғоят, мўл, бирдан, узоқдан, мардона, қаҳрамонона, тўсатдан.

Топшириқлар.

1. Сўзлар иштирокида гаплар тузинг ва равишларнинг гапдаги вазифасини изоҳланг.
2. Равишларнинг ҳосил бўлишини мисоллар билан тушунтиринг.

394-машқ. Шеърни ўқинг ва равишларни топиб ёзинг.

Водийларни яёв кезганда	Дарёлардан куйлаб ўтардим,
Бир ажиб ҳис бор эди менда.	Эртакларга қулоқ тутардим.
Чаппар уриб гуллаган боғин	Ўхшадини топмасдим асло,
Ўпар эдим Ватан тупроғин.	Ўхшаши йўқ бу гўзал бўстон...

Ҳ. Олимжон

Топшириқлар.

1. Ҳолатни билдирган сўзларни топинг ва уларга таъриф беринг.
2. Ажратилган сўзларга изоҳ беринг.

Қандай?, қанақа?, қачон? сингари сўроқларга жавоб бўлиб, иш-ҳаракатнинг ҳолатини, пайти, ўрни, сабаби, даража-миқдорини билдирган сўзлар равиш дейилади.

395-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

1. Тонг шабадаси юзларни аста сийпалаб ўтди. 2. Юрти-миз ободонлиги ва халқлар тотувлиги учун астойдил ҳаракат қилмоқдамиз. 3. У вазифани мардларча бажаришга киришди. 4. Умри хола зинапоядан секин-аста юқори кўтарилди. 5. Беҳини хомлигича узиб олдилар. 6. Узоқдан она бургут қанотларини ёйиб ўқдай учиб келди. 7. Қаерда аҳиллик бўлса, ўша ерга қайғу келолмасди. 8. Роқия буви пиёда юрди. 9. Боғбон бобом тинимсиз, фидокорона меҳнат қилади. 10. Бу йил ҳосил мўл, кўнгилдагидек бўлади.

Топшириқлар.

1. Равишларни ўзи боғланган сўзлар билан изоҳланг.
2. Равишга таъриф беринг ва мисоллар келтиринг.

Равиш сўз туркуми ҳам бошқа сўз туркумлари сингари қўшимчалар ёрдамида ҳосил бўлади, бунда ясама ва қўшма равишлар ҳосил қилинади.

82-84-дарс. ҲАР ЛАҲЗАНИНГ ҚАДРИГА ЕТ!

396-машқ. Қуйидаги сўзларнинг қўшимчаларини аниқланг ва қайси сўз туркумларидан ясалганини изоҳланг.

Яхшиликча, ҳозирча, ўзбекча, тўхтовсиз, сўзсиз, граммлаб, аравалаб, ҳарбийларча, қаҳрамонларча, яширин, ёзин – қишин, кўпинча, вақтинча, бутунлигича, тириклигича, бутунлигича, хомлигича, мардона, дўстона, ғойибона, тириклай, бутунлай, сутдай, ойдаи, пахтадек, муштдек.

Топшириқлар.

1. Ясама равишларга таъриф беринг ва ҳосил бўлишини мисоллар билан далилланг.
2. Равишларнинг қайси сўз туркумларидан ҳосил бўлганлигини аниқланг.
3. Ясама равишлар иштирокида гаплар ҳосил қилиб ёзинг.

397-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

1. Бу шаҳар тахминан бир юз эллик километр нарида жойлашган эди. 2. Ҳаммадан ишни яширинча бажариб қўйибдилар. 3. Болалар бир – бирларига дўстона муносабатда бўлганди. 4. Она фарзандларининг келажагини ўйлаб ёзин-қишин, эрта-кеч тинмай меҳнат қилди. 5. Бола қушни тириклигича қафасга солди. 6. Раис тўхтовсиз Тошкентга сим қоқди.

Топшириқлар.

1. Содда равишларни топинг ва ҳосил бўлишини изоҳланг.
2. Жуфт равишларга мисоллар келтиринг ва изоҳланг.

398-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг ва равишларини аниқланг.

Ким учундир бўш вақт – оромгоҳларда дам олиш, мириқиб ухлаш, саёҳат қилиш бўлса, ким учундир китоб ўқиш, спорт билан шуғулланиш ёки ижод қилиш. Шавкат Чоршамовнинг ҳаётида эса умуман бўш вақтнинг ўзи йўқ. 5 нафар фарзанди, 9 нафар неварасини ёнига олиб томорқада деҳқончилик, боғбонлик қилади. Полиз ва сабзаёт маҳсулотларининг энг сархили Шавкат Чоршамовнинг томорқасида етилади. Мевачеванинг сероблиги эса оила иқтисоди учун кони фойда. Барча юмушларидан ортган пайтида у музей томон ошиқади. Энг сокин, энг ширин лаҳзалар унинг назарида шу ерда, музейда! Яқин-атрофдаги мактабларнинг ўқувчилари, овул ёшлари, ҳатто кексалари ҳам уташқилэтган музейни томоша қилишдан асло зерикисмайди. Чунки ушбу музейини шунчаки томоша қилиш учун эмас, балки бу ердан ниманидир ўрганиш, зарур манбаларга эга бўлиш учун келишади одамлар.

Интернет манбаларидан

Савол-топшириқлар.

1. Матн мазмуни ҳақида мушоҳада юритинг.
2. Сиз учун дам олиш нима?

Болалар луғати:

Сархил-сара
Сероб-мўл, кўп
Сокин-тинч

Равишлар тузилишига кўра содда, қўшма, мураккаб ва жуфт равишларга бўлинади. Ясовчи қўшимчаларсиз келган равишлар туб равишлар дейилади. Масалан: тез, секин, аста, оз, кўп, кейин. Махсус қўшимчалар билан ясалган равишлар ясама равишлар дейилади. Улар бир ўзакдан тузилса, содда равишлар бўлади. Масалан: ойдай, мардларча, голибона, тириклайин.

399-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва ясама, қўшма равишларни ажратиб ёзинг.

Бобур боғда ўйларга ғарқ, вазмин-вазмин юрарди. Бутун атроф қурум босгандай қоп-қора бўлиб қолган эди. Ўқитувчимиз ҳар вақт тоза, озода юрадилар. Қизлар бир-бирлари билан ҳар доим қадрдонларча хайрлашадилар. Биз аста-секин бу хонадонларнинг баланд-пастини ўргандик. Ота-бола анчагача жимгина бордилар, ўртага оғир сукунат тушди. Ғуломжон отнинг жиловини аста силтади, кейин қаёққа кетаётганини аниқлаш учун у ёқ-бу ёққа аланглаб қараб олди.

Топшириқлар:

1. Содда равишларни изоҳланг ва ҳосил бўлишини мисоллар билан тушунтиринг.
2. Қўшма ва жуфт равишларни бир-бирига таққосланг, фарқларини айтинг.
3. Равишларнинг гапдаги вазифасини мисоллар билан тушунтиринг.

400-машқ. Қуйидаги матн билан танишинг. Матн мазмуни ҳақида мулоҳаза юритинг. Сизнинг-ча, ҳаётнинг мазмуни нимада деб биласиз? Жуфтликда таҳлил қилинг.

Болалар лугати:

Ила-билан

Поён-охир

Бешафқат-шафқатсиз

Кимдир бу ҳаётнинг карвонида сарсон кезиб ўзига яшаш учун осон йўл излаб-излаб чарчайди, умри поёнига етганини сезмай қолади. Кимдир бойлик, мансаб гадоси бўлиб вақтнинг бешафқат ғилдирагида чархпалакдай айланаверади, айланаверади. Ўзидан бирор бир эзгу из қолдирмаганини сезганда вақт ғилдираги уни умрнинг сўнгги лаҳзалари томон элтиб қўйганини ҳис этади. Бу дам ҳам аянчли, ҳам жуда кеч. Шавкат Чоршамовга ўхшаганлар эса ҳаётининг ҳар бир дамини маъно, мазмун ила бойитиб яшайдилар. Умумнинг манфаати, миллат келажаги учун фидойилик қиладилар.

Бундай инсонларнинг изи, ўтган умри ҳикматларга, яхшиликларга тўла бўлади.

Топшириқлар.

1. Қўшма равишларни аниқланг ва уларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Жуфт ва қўшма равишларни бир-биридан фарқланишини мисоллар билан тушунтиринг.

Бири мустақил қўллана олмайдиган, иккинчиси мустақил маънога эга бўлган сўзларнинг бирикувидан ҳосил бўлган равишлар қўшма равишлар дейилади. Масалан: озмунча, бирпас, алламаҳалгача.

Ҳар иккала қисмлари мустақил маъно ифодаладиган сўзлардан ташкил топган равишлар мураккаб равишлар дейилади. Масалан: ҳар вақт, шу пайт, ҳар замонда, шу ерда, бу ёққа.

Антоним сўзларни жуфт келтириш, от ёки олмошларининг турларини ўрин-пайт, жўналиш, чиқиш келишларининг бирида такрорлашдан ясалган равишлар жуфт равишлар дейилади. Масалан: аста-секин, кеча-кундуз, йилдан-йилга, кўчама-кўча, уйма-уй.

401-машқ. Қуйида берилган гапларни ўқинг ва кўчириг.

Болалар луғати:
Ҳовур-буг
Қатра-томчи

Паст-баланд яйлов. Офтобда қизиган ерлардан жимир-жимир ҳовур кўтарилади. Айтишларича, мусичадай келадиган бу қуш дарахт шохига оёғини чалиштириб осилар экан, тушиб кетишдан қўрқиб, туни билан ку-

кулаб чиқаркан. Улар деразаларнинг тагида нари-бери бориб келдилар, аста-секин, ҳар замонда аллақандай ҳаракат қилардилар. Оз сўзла, кўп ўйла ва пишиққина фикр қил. Тома-тома кўл бўлур, томмай қолса, чўл бўлур. Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур. Шу пайт аллақаерда дарахт гурсиллаб қулади. Болалар бир зумда масалани ечиб бўлдилар.

Топшириқлар.

1. Ҳаракатнинг ҳолатини билдирувчи сўзларни топинг ва уларнинг тузилишига диққат қилинг. Уларни бир-бирига таққосланг ва фарқларини мисоллар билан тушунтиринг.
2. Содда ва жуфт равишларга таъриф беринг.

402-машқ. Матнни ўқинг ва равишларини аниқланг.

Боланинг хаёлига чексиз қувончга тўлиши келмаганди. У шу пайтгача мактаб ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Шу пайтгача бобоси билан буғу авлодидаги машҳур кексаларнинг маъракасига борганда тоғлар ортидаги Иссиқкўлда қишлоқлардан мактабга келаётган болаларни кўрган эди. Бола шу ондан портфелдан бир қадам ажралмай қолди. Шодлигидан терисига сиғмай қувонди, қоровулхонанинг ҳовлисини бир зумда бир неча бор айланиб чиқди. Бўкей холасига ҳам кўрсатди. Унинг хушнуд дамлари жуда кам бўларди. Бўкей хола ғамгин, тажанг, ўйланган ҳолда юрарди. Ўрозқул ва Сейдахмадларга ҳам кўрсатиш ниятида бир мунча ўйланиб турди. Қоровултоғ чўққисидан бу ерлар яққол, чўғдай кўриниб турарди. Тоғнинг ортидан пасттекисликлар, сойлар равшан кўриниб турарди.

Топшириқлар.

1. Содда равишларни топинг ва уларга мисоллар келтириб, фикрингизни изоҳланг.
2. Қўшма ва жуфт равишларнинг ҳосил бўлишини мисоллар билан тушунтиринг.
3. Мураккаб равишларнинг ҳосил бўлиши ҳақида фикр билдиринг, мисоллар келтиринг.

Равишларнинг маъно турлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини, белгиларини ва гапдаги вазифаларини амалий-назарий ўрганадилар ва изоҳлайдилар.

403-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва кўчиринг, равишларни ўзи боғланган сўзлар билан алоҳида изоҳланг.

Беданинг илдизи тарқоқ бўлиб, ерга анча чуқур кириб боради. Бедани илдизида тугунчалар бўлиб, улар кўп озуқа тўплайди. Бу озуқа бедапоя бузилган чоғда ерда қолади, натижада ерда озиқ моддалар жуда кўп бўлади. Ер вақтида кучга тўлиб боради.

Аравалар ўринларидан секин қўзғалди. Улар жуда секин борардилар. Болалар шошилганларича эшикка қараб югурдилар. Машина йўлидан аранг ўтасиз. Эрта эккан хирмон қилур, кеч эккан армон қилур. Аллақачон қуёш ботди. Биз ҳалигача йўлда борардик.

Топшириқлар.

1. Ҳолатни билдирган равишларни аниқланг ва маъносини тунтиринг.
2. Мураккаб равишларга мисоллар топинг ва изоҳланг.
3. Ҳолат равишига таъриф беринг.

404-машқ. Берилган равишлар иштирокида оғзаки гаплар тунинг.

Қийғос, бирдан, ноқулай, чала-чулпа, тўсатдан.

Топшириқлар.

1. Гапдаги ҳолат равишларини амалий изоҳланг.
2. Равишларнинг маъно турларига мисоллар келтиринг.

Болалар лугати:
Сатҳ-юза

405-машқ. Матни ўқинг ва равишнинг маъно турларини изоҳлаб ёзинг.

Ҳамма нарса бирдан унутилди. У ерда Иссиқкўлнинг сатҳида кема оқариб кўринди. Мана у яна қалқиб келарди. У худди ип тортиб қўйилгандек бир текис, тўғри сузиб борарди. Бола дурбин ойналарни шоша-пиша артди ва кемани янада тиниқроқ кўра бошлади. Энди унинг тўлқинлараро қандай чайқалиб, қуйруғи ортидан оппоқ кўпикли излар қолдириб келаётганини кўrsa бўларди.

Топшириқлар.

1. Гуруҳларга бўлиниб, ҳолат равишларининг ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Ҳолат равишининг таърифини келтиринг.

Равишларнинг иш-ҳаракатнинг белгиси, ҳолати, пайти, даража-миқдорини билдиришини, гапда ҳол вазифасини бажаришини, унинг маъно турларига бўлинишини ҳамда олган билимлари юзасидан хулоса чиқара олишни билишлари лозим.

406-машқ. Шеърни ифодали ўқинг ва равишларини изоҳланг.

Бола ва шамол

Бола айтар шамолга:

«Кемангга ол мени ҳам.

Дунё кезар хаёлга

Қанот бўл олмос, ўктам!»

Болага дейди шамол:

«Хаёл тубсиз, кўк чексиз.

Кемага чиқ, бетимсол
Орзу рангли ҳисни чиз».

Шамол қуёш соатин
Ушлаб учар фалакка.
Шу шамолнинг сувратин
Бола чизар юракка.

Ойгул Суюндиқова

Топшириқлар.

1. Иш-ҳаракатнинг белгисини билдирган сўзларни аниқланг.
2. Равиш сўз туркуми ҳақида маълумот беринг.

85-87-дарс. МАДАНИЙ ҲОРДИҚ

407-машқ. Қўйидаги матн билан танишинг. Матн мазмунига ўз муносабатингизни билдиринг.

Табиатнинг гўзал манзараларида саёҳат қилиш инсонларнинг ижтимоий-маданий тарбияси ва соғлом турмуш тарзи кечиришида жисмоний ҳаракатлар, айниқса, сайр-саёҳатлар муҳим аҳамият касб этади. Чунки улар кўп ақлий фаолият ва касб билан боғлиқ билимларни эгаллаш натижасида толиққан ўқувчи-ёшларнинг асаб фаолиятини тинчлантиради, улар танаси ва аъзоларини иш бажариш қобилиятини ошириб, келгуси фаолият самарадорлигига муҳим пойдевор яратади.

Топшириқлар.

1. Сиз ҳам сайру саёҳатга чиқиб турасизми? Кимлар билан? Ўз таассуротларингиз билан ўртоқлашинг ҳамда ёзма баён этинг.
2. Равишларнинг гапдаги вазифасини изоҳланг.
3. Равишларнинг ҳосил бўлишини мисоллар билан тушунтиринг.

408-машқ. Шеърни ўқинг ва равишларни топинг.

Оқ қирлар

Кумуш чойшаб ёпиб далалар
 Қор қўйнида ухлаб ётади.
Уфқларга қизил хол **ташлаб**,
 Зар соч ёзиб қуёш ботади.
 Гоҳ булутлар кўкда ястаниб,
 Ерга оқ япроқлар қуяди.
 Изғиринлар **ўйнаб-қувлашиб**,
 Япроқларни **қучиб** суяди.
 Чечаклар, майсалар, чаманлар,
 Яшнагандир баҳор кунлари.
 Юлдузлар-ла **тўлиб** кулгандир
 Бу қирларнинг олтин тунлари.

Уйғун

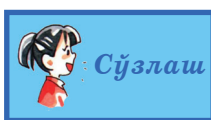

Топшириқлар.

1. Ҳолатни билдирган сўзларни топинг ва уларга таъриф беринг.
2. Ажратилган сўзларни изоҳланг.

Қандай?, қанақа?, қачон? сингари сўроқларга жавоб бўлиб, иш-ҳаракатнинг ҳолатини, пайти, ўрни, сабаби, даража-миқдорини билдирган сўзлар равиш дейилади.

409-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг.

1. Тонг шабадаси юзларни аста сийпалаб ўтди. 2. Юрти-миз ободонлиги ва халқлар тотувлиги учун астойдил ҳаракат қилмоқдамиз. 3. У вазифани мардларча бажаришга киришди. 4. Умри хола зинапоядан секин-аста юқори кўтарилди. 5. Беҳини хомлигича узиб олдилар. 6. Узоқдан она бургут қанотларини ёйиб ўқдай учиб келди. 7. Қаерда аҳиллик бўлса, ўша ерга қайғу келолмасди. 8. Роқия буви пиёда юрди. 9. Боғбон бобом тинимсиз, фидокорона меҳнат қилади. 10. Бу йил ҳосил мўл, кўнгилдагидек бўлади.

Топшириқлар.

1. Равишларни ўзи боғланган сўзлар билан кўчиринг ва изоҳланг.
2. Гуруҳларга бўлиниб, равишларга таъриф беринг, мисоллар билан тушунтиринг.

Равиш сўз туркуми ҳам бошқа сўз туркумлари сингари қўшимчалар ёрдамида ҳосил бўлади, шу асосда ясама ва қўшма равишлар ҳосил қилинади.

410-машқ. Қуйидаги сўзларнинг қўшимчаларини аниқланг ва қайси сўз туркумларидан ясалганини изоҳланг.

Тахминан, тасодифан, тўхтовсиз, сўзсиз, кўплаб, килолаб, ўзбекча, йилларча, айтишларича, очин-тўқин, яширинча, ғолибона, тириклайин, метиндай.

Топшириқлар.

1. Ясама равишларга таъриф беринг ва ҳосил бўлишини мисоллар билан далилланг.
2. Равишларнинг қайси сўз туркумларидан ҳосил бўлганлигини аниқланг.
3. Ясама равишлар иштирокида гаплар тузиб ёзинг.

411-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва кўчириб ёзинг.

1. Бу шаҳар тахминан бир юз эллик километр нарида жойлашган эди. 2. Ҳаммадан ишни яширинча бажариб қўйибдилар. 3. Болалар бир-бирларига дўстона муносабатда бўлганди. 4. Она фарзандларининг келажагини ўйлаб ёзинқинин, эрта-кеч тинмай меҳнат қилди. 5. Бола қушни тириклигича қафасга солди. 6. Раис тўхтовсиз Тошкентга сим қоқди.

Топшириқлар.

1. Гуруҳларда ишланг. Машқда берилган содда равишларни топинг ва ҳосил бўлишини изоҳланг.
2. Ҳуфт равишларга мисоллар келтиринг ва изоҳланг.

412-машқ. Қуйидаги матнни ўқинг ва равишларини аниқланг.

Турсунбой тўхтовсиз, бетиним ингради. Шу топда Жаннат холанинг кўзига бутунлай дунё қоронғи бўлиб кетди. У ўзининг оғир дардини тамоман, бутунлай унутди. Бошидаги рўмолини олди ва кўлмак сувда ҳўллаб келди. Рўмолни ўғлининг темирдек қизиган пешонасига босди. Ориқ бармоқлари билан ўғлининг юзларини силади, кўзларини бир нуқтага тикканича, овозсиз, яширинча йиғлади. Унинг дардини енгиллаштиришга имкон йўқ эди...

Атрофни қоронғилик босди. Жаннат хола шу кўйи алламаҳалгача ўтириб қолди. Қамишлар шамолда совуққина, ваҳимали гувиллайди. Ёнида ётган боласи ўқтин-ўқтин инграйди...

Топшириқлар.

1. Содда равишларни қўшма ва жуфт равишлар билан таққосланг ва мисоллар билан тушунтиринг.
2. Содда равишларнинг қўшма равишлардан фарқини мисоллар билан изоҳлаб ёзинг.

Равишлар тузилишига кўра содда, қўшма, мураккаб ва жуфт равишларга бўлинади. Ясовчи қўшимчаларсиз келган равишлар туб равишлар дейилади. Масалан: тез, секин, аста, оз, кўп, кейин. Махсус қўшимчалар билан ясалган равишлар ясама равишлар дейилади. Улар бир ўзакдан тузилса, содда равишлар бўлади. Масалан: ойдай, мардларча, голибона, тириклайин.

413-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва ясама, қўшма равишларни ажратинг.

Болалар лугати:

Бадфеъл-феъли ёмон
Алар-улар
Сархил-сара
Ғаним-душман
Сармаст-бу ерда: ўйчан
Сукунат-жимжитлик

...У вилоятлар энди бузғунчи, бадфеъл бойқушларга қолди. Олманинг сархилини қурт ермиш. Аларнинг ақли бошидаги тожидан ҳаргиз ташқари чиқмагай. Йўқса, бирининг этини бири еб, юртини ғанимга берармиди? Олимнинг вужудига симобдек титроқ югурди. “Аларнинг ақли бошидаги тождан ҳаргиз чиқмагай”. Бобурнинг сармаст, аммо маънодор бу сўзлари унинг юрагида илҳом ўтини ёқди – шу бир жумла не вақтдан буён тўхтаб ётган асарига нажотбахш бўлиб тушуви муқаррар эди...

У олампаноҳдан тезроқ ижозат олиб қўзғалиш истагида ўртана бошлади. Яна сукунат тушди. Ҳофиз Кўйкий на бу осойишта, дилбар сукунатни, на ўйга толган Бобурнинг хаёлини бузишга журъат этарди.

Х.Султонов

Топшириқлар.

1. Содда равишларни изоҳланг ва ҳосил бўлишини мисоллар билан тушунтиринг.
2. Қўшма ва жуфт равишларни бир-бирига таққосланг, фарқларини айтинг.
3. Равишларнинг гапдаги вазифасини мисоллар билан тушунтириб ёзинг.

414-машқ. Матнни ўқинг ва равишларга изоҳ беринг.

Ҳар куни ишга отланар чоғда Иззат онасидан дуо олишни ҳеч қачон қанда қилмасди. Бугун у дўстлари билан дам олишга тоққа бораётиб ҳам онасининг ҳузурига кирди. Она уни дуо қилди, яхши дам олиб, омон-эсон уйга келишини тилади. Йўл олдидан ҳамма нарсаларини бир қатор кўздан кечириб олди. Шу пайт уйлари олдида машина келиб тўхтади. Бирпасда юклар ортилди. Орадан кўп ўтмай машина бутунлай шаҳар ташқарисига чиқиб олди ва текис йўлдан ғизиллаб кета бошлади. Тоғ ҳавоси кишига ором беради. Иззат дўстлари билан қизғин суҳбатлашиб тоққа етиб келишганини сезмай қолди. Дам олиш жойида машинадан тушдилар. Дарҳол чодирни ҳам ихчамгина, жозибадор қилиб тикдилар. Шу ерга қозон ҳам осдилар. Ҳамма ўз ишлари билан банд бўлди.

Иззат тоғдан ҳансираб оқиб келаётган муздай сувда роҳат қилиб чўмилди. Тоғ бағридан оқаётган булоқни томоша қилди. Бир зум иш ташвишларидан узоқлашди. Табиат қўйнида дам олига нима етсин. Бугунги дам олиш куни кўнгилдагидай ўтди. Қуёш ётоғига кетар чоғида шаҳарга қайтиб келдилар.

Топшириқлар.

1. Қўшма равишларни аниқланг ва уларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Жуфт ва қўшма равишларни бир-биридан фарқланишини мисоллар билан тушунтиринг.

Бири мустақил қўллана олмайдиган, иккинчиси мустақил маънога эга бўлган сўзларнинг бирикувидан ҳосил бўлган равишлар қўшма равишлар дейилади. Масалан: озмунча, бирпас, алламаҳалгача.

Ҳар иккала қисмлари мустақил маъно ифодаладиган сўзлардан ташкил топган равишлар мураккаб равишлар дейилади. Масалан: ҳар вақт, шу пайт, ҳар замонда, шу ерда, бу ёққа.

Антоним сўзларни жуфт келтириш, от ёки олмошларнинг турларини ўрин-пайт, жўналиш, чиқиш келишикларининг бирида такрорлашдан ясалган равишлар жуфт равишлар дейилади. Масалан: аста-секин, кеча-кундуз, йилдан-йилга, кўчама-кўча, уйма-уй.

415-машқ. Гапларни ўқинг, топшириқларни бажаринг.

Вақт алла-палла бўлганда гулхан ёруғида бир тўп кишининг қораси кўринди. Ҳар ер-ҳар ерда болалар қий-чуви қулоққа чалинади. Паст-баланд тепаликлар ҳам ортда қолди. Аллақаерда хўрознинг қичқириши эшитилди. Болалар сув юзидаги танга балиқларнинг жимир-жимирини қийқариб томоша қилардилар. Ҳаммалари отларни апил-тапил эгаржабдуқдан чиқариб, чарчоқнинг зўридан ўзларини таппатаппа ерга ташладилар. Сандро этаги куйгандай, аллақандай типирчилаб қолди, нари-бери юра бошлади.

Топшириқлар.

1. Қўшма ва мураккаб равишларни бир-бирига таққосланг ва фарқларини мисоллар билан ёнингиздаги ўртоғингизга тушунтиринг.

2. Содда ва жуфт равишларга таъриф беринг.

416-машқ. Матнни ўқинг ва равишларини аниқлаб ёзинг.

Мўмин чол оқим юмалатиб кетмаслиги учун қанчадан қанча катта тошларни кўтариб келди. Уларни қорнига қўйиб ташиди, тошлар орасидан сувнинг бемалол ўтиб туришини ҳисобга олган ҳолда уларни сувнинг ичида тик туриб, шундай тахлаб терди-ки, сув ҳақиқатан ҳам бемалол оқадиган бўлди. Сийрак соқолли қотма чол кун бўйи шу тўсиқ билан овора бўлди.

Кечқурун йўталди, белини ололмай қолди... Нима бўлмасин, саёзликда ажойиб кўлоб пайдо бўлди. Энди бола ҳеч қўрқмай чўмилади. Шохчадан ушлаганча ўзини сувга отади, у ҳамиша сувга кўзини очган бўйи тушарди. Шунинг учун кўзини очиқ тутардики, балиқлар очиқ кўз билан юради-да. Унинг ғалати бир орзуси бор: у балиққа айланиб қолишни ва узоқ-узоқларга сузиб кетишни хаёл қиларди.

Ч.Айтматов

Топшириқлар.

1. Содда равишларни топинг ва уларга мисоллар келтириб фикрингизни изоҳланг.
2. Қўшма ва жуфт равишларнинг ҳосил бўлишини мисоллар билан изоҳланг.
3. Мураккаб равишларнинг ҳосил бўлиши ҳақида фикр билдиринг, мисоллар келтиринг.

Равишларнинг маъно турлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини, белгиларини ва гапдаги вазифаларини амалий-назарий ўрганадилар ва изоҳлайдилар.

417-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва кўчиринг, равишларни ўзи боғланган сўзлар билан алоҳида изоҳланг.

Эркин спортнинг кураш тури билан кўпдан бери шуғулланади. У бир неча марта спорт мусобақаларининг ғолиби бўлган. Бир куни навбатдаги машқларда у қўлидан шикастланди. Шифокорлар унга вақтинча машқларни

тўхтатишини маслаҳат бердилар. Эркин бутунлай бу фикрга қарши бўлди ва машқларни тинимсиз давом эттирди. Кунлар кетидан кунлар ўтди. Мусобақалар бошланиб кетди. Эркин машқларни яхши давом эттиргани учун ҳеч иккиланмай мусобақаларга иштирок этмоқда эди. Мусобақалар қизгин давом этди. Навбат Эркинга келди. Кураш майдонида дастлаб ғолиб бўлди. Охирги кураш куни Эркин кутилмаганда жиддий шикастланди. Бор кучини ишга солган Эркин бу курашда ҳам ғолиб бўлди, аммо энди у бутунлай майдонга чиқолмайдиган бўлиб қолди. Зафарнинг ўзи бўлмайди. Эркин қаттиқ жароҳат олган эди.

Топшириқлар.

1. Ҳолатни билдирган равишларни аниқланг ва маъносини тунтиринг.
2. Мураккаб равишларга мисоллар топинг ва изоҳланг.
3. Ҳолат равишига таъриф беринг.

88-90-дарс. ТАБИАТ ВА ИНСОН

418-машқ. Гуруҳларга бўлининг ва берилган расм бўйича равишлар иштирокида матн тузинг.

Таянч сўзлар: бирдан, ноқулай, чала-чулпа, тўсатдан, дарҳол, дарров, қўлма-қўл, аста-секин, яёв, пиёда, қушдай, қўққисдан.

419-машқ. Матнни ўқинг ва мулоҳаза юритинг.

Ғайрат ва Нодир ажралмас ўртоқлар эди. Бир куни катта савдо марказидан нарсалар харид қилган Нодирга сотувчи лоторея билетини ишонч билан тутқазди ва шундай деди: “Мана, сиз бунга машина ютиб оласиз”. Шу онда дўсти ёнида турган Ғайрат ҳам шундай билет олмоқда эди. Иккала дўст бир-бирларига яхши ният қилиб олган нарсалари билан уйларига бирга қайтдилар. Бир ой қандай ўтганини ҳеч ким сезмай қолди. Ютуқлар куни аниқланиб, газетада рақамлари билан берилган нарсалар номи кўрсатилган эди. Ғайрат газетани кўтариб Нодирнинг уйига келди ва ўз рақамларини биргаликда қидирдилар. Иккала дўстларга машина ютуқлари бор эди. Ғайрат шошиб қолди ва дўстига энди бу машиналарни бирга ҳайдашни ўрганамиз,-деди. Нодир эса мен биринчи бўлиб машинамни онамларга бераман, ахир улар мени шу даражага етказганлар, онамлар ўтирмасдан мен унга асло ўтирмайман, – деди.

Топшириқлар.

1. Ҳолат равишнинг маъно турларини изоҳлаб ёзинг, равишларнинг ҳосил бўлишини тушунтиринг.
2. Ҳолат равишининг таърифини келтиринг.

Болалар луғати:
Жабҳа-соҳа

420-машқ. Берилган шеърӣй ва насрий матнларни диққат билан ўқинг, топшириқларни бажаринг.

1. Бугун эрта туриб тонгни кўрдим,
Оқ шохи рўмоли бошида.
Уфқ кийинтириб, гўзал фалак
Сочини тарайди қошида.

(Уйғун)

2. Аввал ўйла, кейин сўзла. 3. Аллақачон тонг отганди, қуёш тиккага келди. 4. Чўл гулларининг ярми аллақачон қуриб битганди. 5. Бултурги ҳосил яна такрорланди. 6. Йилдан-йилга барча ҳаёт жабҳалари ўзгариб бормоқда. 7. Тунов кунги об-ҳаво такрорланмоқда. 8. Эрта куз пайти. 9. Мўмин чол болага эртакни завқ билан ҳикоя қилмоқда.

Топшириқлар.

1. Қачон? сўроғига жавоб бўлган сўзларни топинг ва шу сўзлар иштирокидаги гапларни таҳлил қилинг.

Я

2. Пайт равишларининг ўзига хос хусусиятларини изоҳланг.

421-машқ. Матн билан танишинг.
Матн ғоясини аниқланг.

Болалар луғати:
Бежо-олазарак,
нотинч,
бесаранжом

Турсунбой эрталаб онасини кутарди. Ахир, у бугун унга овқат келтириши керак. Қамишлар орасидан бўридай қараб нималар бўлаётганини кузатарди. Дадасининг тобут олдида бел боғлаб йиғлаб кетаётганини кўрди-ю, кўзлари бежо бўлиб кетди. Наҳотки, Онам, онам, йўқ! Боласи қабрга яқин келолмай, йиртқичдай тўқайдан хунук қараб турарди.

Энди ҳолим нима кечади? У ҳайратланмади. Ундаги инсоний ҳислар аллақачонлар йўқ бўлиб кетганди. Турсунбой ҳозиргидек афсусланмаган эди.

Саид Аҳмад

Савол ва топшириқлар.

1. Турсунбойнинг ҳолатини тасаввур қилинг.
2. Сиз бундай ҳолатга қандай қарайсиз?
3. Ота-она олдидаги бурчингиз ҳақида сўзлаб беринг.
4. Пайт равишларини таърифланг ва гапдаги вазифаларини аниқлаб ёзинг.

Пайт равишлари иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдириб, қачон?, қачонгача?, қачондан бошлаб? сўроқларидан бирига жавоб бўлади. Масалан: Биз кеча ва бугун бирга дарс тайёрладик. Аввал ўйла, кейин сўзла.

422-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва равишнинг маъно турларига эътибор беринг.

1. Бугун ҳаво илиқ, деразаларни ланг очиб қўйсак бўлади.
2. Йигитлар бир пиёла чой атрофида чақчақлашиб тонг оттирдилар.
3. Ҳали замон дўстларим келишади.
4. Кечаси билан шамол тинмади.
5. Шу пайт хонага бошлиғимиз кириб келдилар.
6. Алламаҳалда эшикни кимдир очди.

Топшириқлар.

1. Пайт равишларини ҳолат равишларидан фарқларини тушунтиринг ва мисоллар келтиринг.
2. Гапларни кўчиринг ва таҳлил қилинг.

423-машқ. Гуруҳларга бўлиниб, қуйидаги сўзлар билан бирикмалар ҳосил қилинг.

Чўққиларда, боққа, нари, бери, олдинда, баландда, олисда, пастда, ҳар ерда, у ёқда.

Топшириқлар.

1. Ўрин равишларининг ўзига хос саволларини топинг ва изоҳланг.
2. Тузган сўз бирикмаларингиз иштирокида гаплар тузинг .
3. Ўрин равишларининг пайт ва ҳолат равишларидан фарқли томонларини мисоллар билан изоҳланг.

424-машқ. Равишларнинг маъно турларига асосланиб, тўрт гуруҳга ажратиб ёзинг.

Аста-секин, бултур, узоқдан, олисда, муштдек, олға, кўп, ҳамиша, тўсатдан, ғоят, тез, эрта-кеч, шу ерга, нари-берида, бир мунча, бир оз, ўнгдан, аллақерда.

Топшириқлар.

1. Гуруҳларга ажратган шу равишларингиз иштирокида гаплар тузинг.
2. Равиш маъно турларининг ҳар бирига мисоллар келтириб, уларни амалий изоҳланг.
3. Ҳар бир равиш турларининг гапдаги вазифаларини аниқланг.

425-машқ. Матнни ўқинг ва равишнинг маъно турларига эътибор беринг.

Чегарадаги ҳодиса

Шокир 5-синфда ўқийди. Шокир ўрмонда кетаётган эди. Бир пайт буталар орасидан тўсатдан бир нарсанинг қимирлаган товуши эшитилди. Шокир яқинроқ борди. Дарахтлар орасида кийимлари йиртилиб кетган бир кишини кўрди. У нимадан-дир олазарак бўларди. Шокир бир оз шубҳаланди, лекин у кишига сездирмади. У нотаниш кишига ёрдам бериб ўрнидан турғазди ва ўз уйига таклиф қилди. Меҳмонни ўтқазиб чой қўйди. Шу пайт ўртоғи Собир келиб қолди. Шокир хурсанд бўлди, унга чегарачиларга хабар беришини илтимос қилди. Собир келгунга қадар Шокир меҳмонга қизиқ нарсаларни айтиб уни чалғитиб турди. Нотаниш киши кетмоқчи бўлиб

ҳовлига чиққанида, атрофни чегарачилар ўраб олдилар. Текширилганда, нотаниш меҳмоннинг хавфли душман эканлиги маълум бўлди.

Савол ва топшириқлар.

1. Шокирнинг иши тўғрими? Сиз Шокирнинг ўрнида нималар қилган бўлардингиз?

2. Равиш маъно турларини топинг ва уларнинг ҳосил бўлишини тушунтириб ёзинг.

3. Хавфли кишига Шокир қандай муносабатда бўлганини айтиб беринг.

426-машқ. Қуйидаги гапларни ўқинг ва равишларни аниқланг.

Мақсад ноилож қолди. Кўпгина ишлар унинг зиммасига тушарди. Акаси ундан фойдаланмоқчи бўлди. Укам ҳеч қачон мен учун йўқ демайди деб ўйлади. Она бунақа пайтда аканинг гапларига қулоқ соларди. Атайин уларнинг режаларини тинглади, Мақсад ҳам ақл билан иш бошлади. Онаси озгина гапиради, кўп тинглайди. Эндигина кучга кирган она кўзларини жавдиратиб ўғлидан хурсанд бўлди. Унинг юзларида озгина жилмайиш пайдо бўлди.

Топшириқлар.

1. Гуруҳларга бўлиниб, матндаги ғояга муносабат билдиринг.

2. Даража-миқдор равишларининг ҳосил бўлишини мисоллар билан тушунтиринг.

3. Матнни ижодий давом эттиринг.

427-машқ. Матнни ўқинг, кўчириб ёзинг, жавобларини топинг.

Топишмоқлар

Қанот қоқмай учади,
Булутларни кесади.

Арслон каби ўкириб,
Кенг фазони кезади.
Унга туннинг фарқи йўқ,
Кўкрагида ёниб ўт
Учаверар, нима бу?
– Буми, ҳозир...

* * *

У нимадир, юрган билан
Силжимас ҳеч?
Тўхтаб қолар ундан хабар
Олсалар кеч.

* * *

Кундузи кўзи битта,
Кечаси минг битта.

* * *

Тоғда бўлади,
Йиғлаб туради.

Даража-миқдор равиши иш-ҳаракатнинг даража-миқдорини, белгининг даражасини, нарса-буюмнинг ноаниқ миқдорини билдириб, қанча?, қай даражада? сўроқларига жавоб бўлади: Дарё суви жуда секин оқмоқда.

Кўп, оз, кам, бир оз, сал, пича, қиттак, хиёл, гоят, ниҳоятда, ҳар қанча, обдон, озмунча, асло, сира, ҳеч каби сўзлар даража-миқдор равишларидир.

Иш-ҳаракатнинг даража-миқдорини, нарса-буюмнинг ноаниқ миқдорини билдирган равишлар даража-миқдор равиши деб аталади.

428-машқ. Матнни ўқинг ва ўз фикрингизни айтинг.

Лагерда

Лагерь тоғ бағридаги кўм-кўк адирда жойлашган. Лагери-мизнинг ўнг томонида тоғдан оқиб келаётган манман деган сой зилол сувларини кўз-кўз қилиб оқмоқда. Тоғлар чўққиси худди ялтироқ зумраддай товланади. Чўққилар тепасидаги оппоқ қор қуёш нурида олтиндай товланади. Болалар тиниқ сув ҳовузларда маза қилиб чўмилишмоқда. Эртага тоққа сайрга чиқиш ниятимиз бор. Бунинг учун тайёргарликни ҳам бошлаб юбордик. Зилол сув тагидаги жимирлаб турган тошларни кўз олдингизга келтиринг. Бу ниҳоятда завқли ва унутилмас, ҳатто, такрорланмасдир. Лагерь олдида катта, қулоч етмайдиган арчани кўрасиз. Арчанинг ёшини ҳеч ким аниқ айтолмайди. Унинг танаси қўнғир тусга кирган. Сафаримиз ҳам қаримоқда. Бой таассуротлар билан уйга қайтамиз.

Топшириқлар.

1. Дам олиш тасвирини ўз сўзингиз билан қайта ҳикоя қилиб беринг.
2. Матндаги равишларни топинг ва уларнинг ҳар бир маъно турларига матндан мисоллар келтиринг.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.

1. Сўз туркумлари ўзбек тилида қанча? Мустақил сўз туркумларига таъриф беринг.
2. Ёрдамчи сўз туркумларининг номларини айтинг.
3. От ва унинг грамматик маъно хусусиятларини таърифланг.
4. Атоқли ва турдош отларга мисоллар келтиринг.
5. Отларнинг гапдаги вазифаларини мисоллар билан амалий изоҳланг.
6. Сифат ва унинг бегиларини таърифланг. Мисоллар келтиринг.
7. Олмош ҳақида маълумот беринг. Олмошнинг маъно турларига мисоллар топинг.

ИЛОВАЛАР

Нутқ маданиятини шакллантириш учун матнлар

СУҲБАТ ОДОБИ

Тўй, зиёфат, маърака ёки шуларга ўхшаш йиғин жойларга бориб, суҳбатлашиб ўтирган одамлар орасига кирсангиз, қуйида зикр қилинган суҳбат одоби қоидаларига риоя қилинг: аввало ўтирганларнинг нафратига сабаб бўлмаслик учун баданингиз ва кийимингиз озода, пок бўлсин, оғзингиздан саримсоқ, хом пиёз ҳидлари келмасин. Сўнг, суҳбатдошлар орасига кириб, салом бериб, улар билан кўришинг, битта салом ҳаммалари учун кифоя қилади. Сиздан ёшлари катта бўлган одамлардан юқори ўтирманг. Икки киши орасига рухсатсиз кириб жойлашманг. Сиздан юқорироқ ўтирган одам ташқарига чиқиб келишни сўраса, ўрнингиздан туриб йўл беринг. Мутакаббирона ўтиришдан сақланинг. Рухсатсиз ёнбошлаб, оёқларни узатиб ўтириш одобсизлик саналади.

Ўтирганларнинг суҳбатига иштирок қилишни истасангиз, ножўя ҳаракатлардан сақланинг. Катта-кичикларнинг ҳар қайсисини ҳурматлаб, ёши ва мартабасига кўра муомала қилинг. Қовоқ солиб, пўнғиллаб сўзламанг. Муомалангиз хуш, чиройингиз очиқ, сўзларингиз ширин ва мулойим бўлсин.

(«Ҳаёт ва турмуш одоби» китобидан)

ЛАЙЛАК

Эҳтимол, лайлаklar тўғрисида кўп нарсa эшитган бўлсангиз керак. Кўпинча минораларда ва масжидларнинг гумбазларида, қари тут ва чинорларнинг учларида қуруқ

шоҳ-шаббалар уюмларини учратиш мумкин. Бу лайлакларнинг иинидир.

Оқ лайлак Ўрта Осиёнинг деярли ҳамма воҳаларида учрайди. Оқ лайлак март ойларининг бошларида учиб келади ва қаерга уя қурган бўлса, ўша ерга жойлашади. Улар уяларини тузатиб, 3-5 тадан тухум қўяди. Апрель охирида уяда узун оёқли, патсиз лайлакчалар пайдо бўлади.

Лайлакчалар одамлардан ҳайиқишмайди, ота-онасининг овдан қайтишини кутишади, илиқ шамол эсганда шабадага ва сахий кишиларга миннатдорчилик изҳор этгандек эгилиб таъзим қилиб туришаверади.

Ота-оналари лайлакчаларни узоқ вақт боқишади. Ёйиш учун уларга навбатма-навбат қурбақа, сичқон, калтакесак, турли-туман қурт-қумурсқалар олиб келишади.

Кузга келиб лайлакчалар вояга етиб, катта бўлади, кучга тўлади. Учадиган бўлган ёш лайлаклар бир неча кунгача тунагани инига учиб келади. Октябрнинг ўрталарида иссиқ томонларга учиб кетишади.

Лайлаклар товуш чиқармайди. Улар бир-бирлари билан тумшуқларини тақиллатиб «сўз»лашишади.

Оқ лайлакнинг яқин қариндоши ҳам бор, у қора лайлак, бироқ у ўрмонларда яшайди ва нима учундир одам билан дўстлашмаган. У оқ лайлакдан пат қопламида қора рангнинг кўп бўлиши ва бир оз кичкиналиги билан фарқ қилади.

(«Болалар қомусномаси»дан)

МАТЕМАТИКА – АҚЛ ГИМНАСТИКАСИ

Баъзан ўқувчилар: «Менга математиканинг ҳожати йўқ, мен она тили ўқитувчиси ёки артист, ёки рассом бўламан», дейишади. Шубҳасиз, улар ноҳақ. Кимда-ким болалигидан математика билан шуғулланса, у ақлини ўстиради ва диққатини ривожлантиради, кўзлаган мақсадига етиш учун ўзида ирода ва қатъиятни тарбиялайди. Шу сабабли математика ўқитувчига ҳам, шифокорга ҳам, артистга ҳам, рассомга ҳам керак.

Юнонлар давридан маълумки, математика билан шуғулланиш тўғри ва изчил фикрлашга, муҳокама юритишга ўргатади. Математика инсонга теварагимизни ўраб турган рақамлар ва шаклларнинг ўзига хос дунёсини очиб беради.

Инсон фаолиятининг бирор соҳаси йўқки, унда буюмларни керакли тартибда гуруҳлаш, қайта санаш, уларнинг катта-кичиклигини, шаклини топиш, бир-бирига нисбатан ҳолатини аниқлашга эҳтиёж сезилмайдиган бўлсин. Аммо оддий ҳисоб ва ўлчов ҳали математика бўла олмайди. Математика бизни ортиқча қайта-қайта санашлардан халос этади, маълум нарса ёрдамида илгари номаълум бўлган нарсаларни топишимизга ёрдам беради.

Шаҳар томондан ёлғиз салт отлиқ йўртиб келарди. У отда бир ёнига қийшайиб ўтирар, бу ҳолат ҳаммага таниш, ўрганиш бўлиб кетган, шунинг учун ҳам ҳамқишлоқлари уни узоқдан танир эди. Ғиёс ака ҳам уни таниб пешвоз чиқди. Тўра хижолат тортиб, ариқ бўйида турганича, шалаббо бўлиб кетган кийимларини сиқа бошлади.

Раис бобо уларнинг ёнгинасига келиб отдан тушди, тўриқ йўргани ўз ҳолига қўйиб, дастурхон ёнига ҳорғин чўкди. Баъзи Соли оқсоқолга ўхшаган тенг-тўшлари уни Йўлдошвой, Йўлдош оқсоқол дейишади-ю, аммо кўпчилик уни «раис бобо» деб муомала қилади. Шунга ўрганиб, одатланиб кетишган...

Раис ҳам бугун, негадир, хафадек кўринар эди. Одамларга бир нарса бўлганми, ўзи?

* * *

– Абдиғиёс, ишлар қалай?– деди у сал мийиғида кулишга ҳаракат қилиб. Раис кимни чақирмасин, унинг исми олдида «Абди» қўшмасдан айтмас эди. – Чойдан борми, бир пиёла қуй.

Ғиёс ака қора қумғондан зарангга чой қуйиб узатди. Раис бобо чойдан бир ҳўплаб бошини чайқади.

- Шу дейман, қора қумғоннинг чойи бўлакча бўлади-да...
– У устма-уст чой хўплар, ҳар хўплаганда «ҳа-а...» деб қўяр, тамшаниб бошини чайқар эди.

Н. Фозиловдан

КИЙИНИШ ОДОБИ

Либосларнинг ранги турлича бўлади. Ҳар бир ранг ўзига хос маънони ифодалайди.

Оқ кийим куннинг рангидадир, шунинг учун бундай либос юрагида гина-адовати бўлмаган кишиларга ярашади. Оқ кийим кийган киши худди тонг каби кишиларга нур улашишлари керак.

Кўк ранг сув рангидир. Шу боис бу рангда кийинган кишилар сахий ва ҳаётни севувчи бўлишлари лозим. Ким агар бу рангни маъқул кўрса, у худди сувдек тоза ва мусаффо, ҳар бир қалбга яқин бўлиши лозим.

Қора ранг тун ва кўз қорачиғининг рангидир; шу боис бундай либосни кийганларнинг қалблари сиру асрорларга тўла бўлади.

Яшил ранг осмон ва етук кишилар рангидир. Бундай кийим кийган киши осмон каби соф ва бағри кенг бўлиши, ёрдамга муҳтож кишиларга иложи борица кўмаклашиши керак.

Доно халқимиз фаҳм-фаросатли, одобли инсонни фақат янги кийишдан эмас, унинг кийиниш маданиятидан яхшигина ажратиб оладилар. Айниқса, ёшига, жинсига қараб кийинмаслик бу ўта беодобликдир. Баъзан қизлар шим кийиб, сочларини қирқиб эркакча кийинадилар, баъзи йигитлар эса сочини елкасига тушириб, бўйнига мунчоқ, қулоғига сирға тақадилар. Бу- ярашмаган қилиқ. Бунинг ўрнига аксинча, қизларимиз йигитлар кўзига ҳаёли, ифбатли, назокатли бўлиб, уларнинг ҳурмати қозонишга, муҳаббатига эришишга ҳаракат қилмоқлари керак. Йигитлар ҳам ўзларининг ташқи кўриниши, жасурлиги, мардлиги, одоб ва ахлоқий

маданияти билан қизларга ёқимли кўринишлари, уларнинг муҳаббатларини қозонишлари лозим.

(Х. Кошифийдан)

МАҒРУРЛИК

Бир куни бир боғда ўт-ўланлар ва дала гуллари орасида атиргул очилди. Атрофидаги барча ўсимликлар унинг гўзаллиги ва ҳидидан ҳайратга тушиб, атиргулни олқишлай бошлашди. Атиргул бу мақтовларни эшитиб ғурурланди ва ҳеч кимни назарига илмай қўйди.

Бир куни атиргул туш кўрибди. Тушида бир ўзи чўлда ўсаётган эмиш. Атрофида на бир ўт-ўлан, на бир дарахт бор экан. Қуёш аёвсиз қиздираркан. Иссиқдан роса чанқабди, лекин сув кўринмас эмиш. Тез орада сўлиб, гул барглари қовжирай бошлабди. Шунда боғдаги соя солиб турадиган дарахтни, уни шамол ва иссиқдан асрайдиган атрофидаги ўт-ўланларни, ёнгинасидан жилдираб оқиб турадиган ариқчани эслабди. Уларга бу яхшиликлари учун бирор марта ҳам миннатдорчилик билдирмаганини эслаб қаттиқ уялибди. Уларсиз бир ўзи ҳалок бўлишини тушуниб даҳшатга тушибди. Шу пайт қаттиқ шамол туриб, қум уюмларини атиргулнинг устига ташлабди. Атиргулнинг танаси қумнинг оғирлигини кўтара олмай синиб кетай дебди. Қўрқувдан овозининг бори-ча бақириб юборибди ва ўз овозидан уйғониб кетибди. Кўзини очиб атрофида унга ҳайрон бўлиб қараб турган ўтларга ва дарахтларга биринчи марта жилмайиб қарабди ҳамда уларни чўчитиб юборгани учун узр сўрабди.

(«Тарбия китоби»дан)

ЎЗИГА СИЙЛОВ

Қадим замонда бир қишлоқ бўлган экан. Унинг аҳолиси ўта қашшоқ бўлиш билан бирга зиқналиги ва баджаҳллиги билан атрофга донг таратган экан. Бир куни дунё кезиб юрган

дарвешлардан бири тасодифан шу қишлоққа келиб қолибди. Уни кўрган одамлар тўпланиб, дарвешни ҳайдай бошлабди. Дарвеш уларга ҳеч қандай зиёни тегмаслигини айтса ҳам, қишлоқ аҳли уни ўғри, деб қарғаб, ҳақорат қилибди. Шунда дарвеш уларга:

– Мен кетаман, лекин кетишимдан олдин сизларга бир гапим бор. Мен ҳозиргина ёнингиздаги қишлоқдан чиқдим. У ернинг аҳолиси марҳамат кўрсатиб, менга турли ноз-неъматлар узатишди. Мен дарвешман, менга халтамдаги бир бурда қотган нон кифоя қилади. Шунинг учун уларнинг туҳфаларини қабул қилмай, ўзларига қайтардим. Сиз нима деб ўйлайсиз, улар бу туҳфаларни энди нима қилишади? – дебди.

– Олиб бориб болаларига беришади ва ўзлари ейишади, – дейишибди одамлар. Шунда дарвеш:

– Ундай бўлса, мен сизнинг ҳам ҳақорату қарғишларингизни қабул қилмайман, улар ўзингизга сийлов, – дебди.

(«Тарбия китоби»дан)

ОЙДАН ТУШГАН ЭМАС

Ҳеч кимни бахт ўз-ўзидан қучган эмас,
Қуш ҳам кўкка машаққатсиз учган эмас.
Ойдин тунлар, осойишта, тиниқ тонглар
Ойдан тушган эмас, кўкдан тушган эмас.

Мевасин еб, боғини ҳам сўраб қўйгин,
Керак бўлса, боғ атрофин ўраб қўйгин.
Ниҳолларнинг кокилларин тараб қўйгин,
Озодлик ҳам, ободлик ҳам ўзи келмас,
Ойдан тушган эмас, кўкдан тушган эмас.

Бу бинолар қайдан бино бўлди экан?
Ким боболар қадин расо қилди экан?
Нечук бизни бугун дунё билди экан?

Озодлик ҳам, ободлик ҳам ўзи келмас,
Ойдан тушган эмас, кўкдан тушган эмас.

Эртакларда мўъжизалар сеҳр сабаб,
Гулу гиёҳ кўкаргайдир меҳр сабаб.
Тафаккурнинг ҳурлигига недир сабаб?
Озодлик ҳам, ободлик ҳам ўзи келмас,
Ойдан тушган эмас, кўкдан тушган эмас.

Ўн саккизга кирган йигит сўзига боқ,
Юзига боқ, олов ёнган кўзига боқ.
Бу энг буюк хазинадир, дўстим, бироқ
Озодлик ҳам, ободлик ҳам ўзи келмас,
Ойдан тушган эмас, кўкдан тушган эмас...

(И. Мирзо)

АЙТГИЛ, ДЎСТИМ

Бошинг эгиб, таъзим айла, шукрона айт,
Сени гулдек эркалаган чаман учун.
Осмонларда юрган бўлсанг, тупроққа қайт,
Айтгил, дўстим, нима қилдик Ватан учун?

Кўзи қора, юраги оқ шу эл учун,
Тупроқ учун, шу юрт учун, чаман учун,
Улуғ инсон бошлаб берган шу йўл учун,
Айтгил, дўстим, нима қилдик Ватан учун?

Элдан кетиб, эл бўлганни ким билади?
Дон ахтарган гўштхўрларга ем бўлади.
Дил қонаса, она тупроқ эм бўлади,
Айтгил, дўстим, нима қилдик Ватан учун?

Қачонгача қорнинг ўйлаб ўтадирсан?
Қачонгача кўкдан чалпак кутадирсан?

Ахир, Ватан битта, сен ҳам биттадирсан,
Айтгил, дўстим, нима қилдик Ватан учун?

Бунча бино қўйма заррин чопонларга,
Саратонда япроқ бўлгин деҳқонларга,
Суянгани таёқ бўлгин чўпонларга,
Айтгил, дўстим, нима қилдик Ватан учун?

Ҳеч кимдан кам эмассан, кам бўлмагайсан,
Ерда қолсанг, офтоб бўлиб кулмагайсан.
Қачон белни маҳкам тортиб боғлагайсан?
Айтгил, дўстим, нима қилдик Ватан учун?

Шу сойлардан сувлар ургин юзингга сен,
Бир бор назар солгин босган изингга сен,
Шу саволни бериб кўргин ўзингга сен,
Айтгил, дўстим, нима қилдик Ватан учун?

ЯГОНАСАН

Тупроғингда даҳолар хоки,
Ул соҳиби дунёлар хоки.
Боболарки, улуғ чинордек,
Момоларки, Қутлуғ Нигордек.
Чинорларки, бешиклар бўлган,
Келажакка эшиклар бўлган.
Сен онасан, муқаддас Ватан!
Ягонасан, муқаддас Ватан!

Хазинамсан, тахтим ўзингсан,
Қиёси йўқ бахтим ўзингсан.
Ер юзининг жаннати сенсан,
Яратганнинг санъати сенсан.
Жаннат боғим, ҳазрат тоғимсан,
Меҳробимсан, саждагоҳимсан.

Сен онасан, муқаддас Ватан!
Яғонасан, муқаддас Ватан!

Манглайдаги Дурри Акбарим,
Не кўзларни олган гавҳарим.
Қора ният, ғараз сўзлардан
Асрагаймиз ёмон кўзлардан.
Кўксим ичра юрагим – тумор,
Бу туморда қутлуғ номинг бор.
Сен онасан, муқаддас Ватан!
Яғонасан, муқаддас Ватан!

(Иқбол Мирзо)

* * *

Аччиқ бодом ёғи 8 кун 3 маҳал 2 ошқошиқдан ичилса, бод кетади ва қориндаги ҳар қандай қуртлар тушади. Парҳези: нон-чойдан бошқа нарса емаслик.

Аччиқ бодом ёғини ширин бодом ёғи билан аралаштириб, 10 кун 3 маҳал оч ҳолда 1 ошқошиқдан ичилса, (парҳези билан) томоқ, асаб ва мия фаолиятига ижобий таъсир кўрсатади.

Аччиқ бодом ёғи сепкиллар ва нуқтали қонталаш изларга суртилса йўқотади, офтобда қорайишга суртилса фойда қилади.

Юздаги ажинларни ёзиб юборади, илдиз қайнатмаси сепкилга суртилса даф қилади.

Ширин бодомга баравар шакар қўшиб, туйиб 3 маҳал ейилса (50 граммдан 25 кун) семиртиради.

Аччиғининг ёғи шароб билан қўшиб ишлатилса эшак емини тузатади (3 маҳал суртиш керак).

Аччиғи қулоқ оғриғи ва гувиллашига фойда қилади.

Аччиқ бодом ёғига шароб қўшиб бошга суртилса, ҳўл ширинчалар ва кепаги кетади.

Аччиғи югурдак яраларга, темираткига, учуққа сирка(уксус) ва шароб билан қўшиб суртилса фойда қилади.

Аччиқ бодом ёғи йўтал, астма, чўзма йўтал ва сариқ касалликларида 3 маҳал 1 чой қошиқдан ичилса фойда қилади. Туйилган мағзи 3 маҳал 1 ошқошиқдан капаланса, қон тупуришга фойда қилади.

Аччиқ бодом ёғини 3 маҳал 1 чой қошиқдан ичилса, жигар ва талоқ тиқилмаларини очади.

Аччиқ бодом ёғи буйрак ва қовуқдаги тиқилмаларни очади, тошларни майдалайди.

МУНДАРИЖА

I БЎЛИМ	МАДАНИЯТ: ТИЛ ВА МУОМАЛА	Саҳифалари
1-дарс	<i>Салом, мактаб!</i>	4
2-3-дарс	<i>Нутқ маданияти</i>	6
4-5-дарс	<i>Адабий тил ва матн</i>	9
6-дарс	<i>“Мен ҳам ижод қиламан!”</i>	17
7-дарс	<i>Матн турлари. Ривоя матн.</i>	20
8-дарс	<i>Тасвирий матн</i>	24
9-дарс	<i>Муҳокама матн</i>	28
10-11-дарс	<i>Алифбо бўйлаб саёҳат, нутқ оҳанглари</i>	35
II БЎЛИМ	Кийиниш. Гўзаллик	
12-13-дарс	<i>Кийиниш маданияти</i>	42
14-15-дарс	<i>Кийиниш меъёрлари.</i>	51
16-17-дарс	<i>Кийиниш ҳам одоб.</i>	59
18-дарс	<i>Тоза кийим – покиза табиат</i>	63

III БЎЛИМ	ОИЛАВИЙ АНЪАНАЛАР ВА БАЙРАМЛАР	
19-дарс	<i>“Болалигим – пошшолигим”</i>	70
20-22-дарс	<i>Меҳр-оқибатга етакловчи байрамлар</i>	73
23-24-дарс	<i>Бебаҳо мерос</i>	86
25-26-дарс	<i>Айём муборак!</i>	96
27-28-дарс	<i>Мўътабар инсонлар мадҳи</i>	105
IV БЎЛИМ	ХАЙВОНОТЛАР ВА ЎСИМЛИКЛАР ДУНЁСИ	
29-30-дарс	<i>Табиатни муҳофаза қилайлик!</i>	113
31-32-дарс	<i>Табиат мўъжизаси</i>	122
33-35-дарс	<i>Инсон табиати</i>	132
V БЎЛИМ	БЎШ ВАҚТ ВА ХОББИ	
36-37-дарс	<i>Менинг бўш вақтим</i>	147
38-39-дарс	<i>Одобрелик – инсонийлик белгиси</i>	155
40-41-дарс	<i>Миллий санъат – миллий либос-да.</i>	161
42-43-дарс	<i>Тилингизни ширин қилиш одатга айлансин</i>	167
44-дарс	<i>Ўтмишни билмоқ ҳам – хобби</i>	173
VI БЎЛИМ	ХАЁЛОТ ДУНЁСИ	
45-46-дарс	<i>Орзуга етиш йўлида...</i>	177
47-48-дарс	<i>Билим – орзулар сари етаклар</i>	185
49-50-дарс	<i>Вақтини қадрлаганлар етар му- родга</i>	193

ҮШ БЎЛИМ	ТРАНСПОРТ ВА ЙЎЛ БЕЛГИЛАРИ	
51-52-дарс	<i>Диққат қилинг:чорраҳа!</i>	203
53-54-дарс	<i>Йўл ҳаракати қондасига риоя қилинг!</i>	213
ҮШ БЎЛИМ	ИНСОННИНГ ТАШҚИ КЎРИНИШИ ВА ХУЛҚ-АТВОРИ	
55-56-дарс	<i>Хулқ-атворимиз – қалб кўзгумиз.</i>	225
57-58-дарс	<i>Дўст қадрига дўст етади, жон дўстинг ўша...</i>	232
59-60-дарс	<i>Меҳнатсеварлик – бахт келти- рар</i>	239
61-63-дарс	<i>Ақлу фаросат, илму ҳунар – ин- соний фазилат.</i>	246
IX БЎЛИМ	КОИНОТ СИРЛАРИ	
64-66-дарс	<i>Коинот ва Қуёш сирлари</i>	254
67-68-дарс	<i>Фазо ва фазогирлар</i>	263
69-71-дарс	<i>Инсон ва атроф-муҳит</i>	272
72-74-дарс	<i>Мўъжизалар яратувчиси ўзингсан, инсон!</i>	281
X БЎЛИМ	САЁҲАТ ВА ДАМ ОЛИШ	
75-76-дарс	<i>Ёрқин лаҳзалар</i>	291
77-79-дарс	<i>Табиат қўйнида</i>	297
80-81-дарс	<i>Яхши дам – меҳнатга ҳамдам</i>	305
82-84-дарс	<i>Ҳар лаҳзанинг қадрига ет!</i>	314
85-87-дарс	<i>Маданий ҳордиқ</i>	321

88-90-дарс	<i>Табиат ва инсон</i>	329
ИЛОВАЛАР		
Нутқ маданиятини шакллантириш учун матнлар		337

Учебное издание

**Нуриниса Джамаловна Досметова
Шахло Джамаловна Наралиева
Мукарам Хайруллаевна Абдураупова**

ЎЗБЕК ТИЛИ

**Умумтаълим мактабларининг
5-синфи учун дарслик**

(на узбекском языке)

**Редактор Ш. Шарафуддинова
Художественный редактор Н. Тазабеков
Техн. редактор З. Бошанова**

Дизайн и компьютерная верстка: Д.К. Мансурова, Г. Утенова

ИБ № 7343

Подписано к печати 10.07.2023 г. Формат 84×108¹/₁₆.
Бумага офсетная. Гарнитура «SchoolBook Kza». Печать офсетная.
Физ. печ.л. 22,0. Усл. печ.л. 36,96. Усл. кр. от. 147,84.
Тираж 300 доп. экз. Заказ №

Қазақстан Республикасы “Жазушы” баспасы, 050009.
Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.
E-mail: Zhazushi@mail.ru

ISBN 978-601-200-579-0

9 786012 005790